

RAD HRVATSKE AKADEMIJE ZNANOSTI I UMJETNOSTI
KNJIGA 489

HRVATSKA AKADEMIJA ZNANOSTI I UMJETNOSTI
RAZRED ZA DRUŠTVENE ZNANOSTI

Urednički odbor
LUJO MARGETIĆ
EUGEN PUSIĆ
ALICA WERTHEIMER-BALETIĆ

Glavni i odgovorni urednik
Akademik EUGEN PUSIĆ

R A D

HRVATSKE AKADEMIJE
ZNAOSTI I UMJETNOSTI

489

RAZRED ZA DRUŠTVENE ZNAOSTI

KNJIGA 42

ZAGREB, 2004.

DIOKLECIJANOVA ŽENA PRISCA* I KĆERKA VALERIA**

Malo je spomena u povijesnim izvorima o Dioklecijanovoj ženi Priski i kćerki Valeriji. One se, osim kod Laktancija, drugdje gotovo i ne spominju. Priskinih portreta nema na novcu, a nema čak ni spomena u natpisima. Ime Dioklecijanovoj ženi ne bismo ni znali da Laktancije nije zapisao da se nazivala *Prisca*. Bila je upletena u događanja u vezi s počecima progona kršćana, a poslije toga došla je kćeri u vrijeme bolesti ili možda čak poslije smrti njenog muža Galerija.¹ O tome vidi kasnije. Prema tomu, očito da je Dioklecijan vlastitu ženu držao u pozadini ne podijelivši joj ni titulu *Augusta*, koju su nosile gotovo sve žene prethodnih vladara.² Stoga se ne zna kad je rođena, a niti kad se udala za Dioklecijana. Njezino ime *Prisca* bijaše joj *cognomen*. To bi značilo stara, drevna, ali i oštra ili ozbiljna. Taj *cognomen* bijaše vrlo čest i kod muškaraca (dakako u muškom redu) i kod žena.³ Nije joj poznat *gens*, jer se nije očuvao njen *nomen*, a on bi otkrio taj podatak. Moguće je da je prešla i u Dioklecijanov *gens Valeria*, kao što je kćerka ušla u rod *Galeria*, ali to nije dokazivo. Jedna od nepoznanica je i njeno podrijetlo. Malo je vjerojatno da je ona iz muževljeva zavičaja, jer je Dioklecijan po svoj prilici mlad kao i svi vojnici stupio u vojnu službu, a zatim služio u mnogim krajevima pa ju je mogao sresti bilo gdje u rimskom carstvu. Njezino ime je zapadnog podrijetla, ali je dobro poznato da su se u kasnijim stoljećima istočnjaci služili zapadnim, a zapadnjaci istočnim imenima. Stoga je njen *cognomen* u tom pogledu neproziran. Priska je rođena vjerojatno oko 250. ili još bolje nešto poslije. Budući da se njena i Dioklecijanova kćer Valeria udala za Galerija godine 293,⁴ neprijeporno

* O Priski općenito *The Prosopography of the Later Roman Empire* (ed. A.H.M. Jones, J.R. Martindale, J. Morris, Cambridge 1971, str. 726, br. 1. i PWRE XXII, stup. 141 (W. Ensslin).

** O Valeriji općenito *The Prosopography of the Later Roman Empire*, Cambridge 1971, str. 937.

¹ Laktancije, *De mortibus persecutorum*, ed. J.L. Creed, Oxford 1984., 15, 1.

² Usp. D. Kienast, *Römische Kaisertabelle. Grundzüge einer römischen Kaiserchronologie*, Darmstadt 1996 (2. durchges. und erw. Aufl.), str. 269.

³ Usp. I. Kajanto, *The Latin Cognomina*, Helsinki 1965, str. 30 i 288 (autor navodi 1269 primjera). U Dalmaciji također vrlo prošireno, usp. G. Alföldy, *Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia*, Heidelberg 1969, str. 273.

⁴ T.D. Barnes, *The New Empire of Diocletian and Constantine*, Cambridge-London 1982, str. 38 drži da je moguće bila i ranije udala za Galerija. To dopušta i F. Kolb, *Diocletian und die Erste Tetrarchie*. Im

Sl.1.

Portret Priske u Dioklecijanovom mauzoleju u Splitu

The Portret of Prisca in Dioklecian's Mausoleum in Split

je da je *Prisca* bila u braku s Dioklecijanom prije nego što je on 284. stupio na prijestolje, jer bi u protivnom kćer u trenutku udaje imala manje od deset godina. Kad je riječ o Priski i Dioklecijanu, valja naglasiti da on najvjerojatnije nije imao drugih žena, a ni konkubina, jer bi valjda imao djece i iz ranijih brakova ili pak izvan vanbračne zajednice,⁵ kao neki njegovi suvladari (Konstancije Klor i Galerije).⁶ Uz sve karakterne

provisation oder Experiment in der Organisation monarchischer Herrschaft? Berlin-New York 1987, str. 71. Čini se da bi u tom slučaju Valerija morala biti rođena prije 270. a to bi značilo da se rodila prije Dioklecijanove 25. godine. Zato nisam sklon takvoj pretpostavci za koju, uostalom, ni nema uporišta u izvorima, a još manje da je Valerijina kćekra Valerija Maksimila poslije koje navodno više nije mogla imati djece. Iako to Barnes navodi samo kao moguće ipak je pretjerao u neutemeljenim konjekcijama. Čini se da je osobito pretjerao W. Kuhoff, *Diokletian und die Epoche der Tetrarchie. Das römische Reich zwischen Krisenbewältigung und Neuaufbau (284-313 n. Chr. Frankfurt am Main-Berlin-Bern-Bruxelles-New York-Oxford-Wien 2001.*, str. 30 i bilj. 44 i 45 te 287 svojom prevelikom sumnjom u Priskin historicitet. Držim da bi Laktancije izmišljanjem imena posve rasprodao svoj kredibilitet. Pisac u to doba živi u Nikomediji i pažljivo prati događaje na dvoru i u vezi s prognimima.

⁵ F. Bulić, *Car Dioklecijan. Njegovo ime, njegova domovina i mjesto, gdje se je rodio; kada i gdje je umro.* F. Bulić, *Izabrani spisi*, Split 1984. (ed. N. Cambi) str. 205 navodi da je prema martirologijima Dioklecijan imao više žena, sinova i kćeri. Očito i Bulić to smatra fantastičnim i nevjerodostojnim podacima.

⁶ O djeci Galerija, Severa, Maksimina Daje itd. Usp. Laktancije, 7, 9.

negativnosti koje mu prišiva Laktancije jedino se ne nabraja pohot i razvrat. Da je ikako mogao, Laktancije bi to sigurno bio i spomenuo kao i u slučaju svih ostalih nje-mu mrskih vladara toga doba.⁷ Očividno ga nije mogao i time naružiti.

Dioklecijanovu ženu i kćerku bez navođenja imena Laktancije upliće još i kad govori o negovoj graditeljskoj strasti.⁸ To bi ukazivalo, ako je vjerovati piscu njegovu mrzitelju, da su i one dijelile njegov luksuz, ali to je ipak samo usputna bilješka. O tome malo više u vezi s Valerijom zbog iste optužbe. Vrlo je vjerojatno da se njen portret sačuvao u Dioklecijanovom mauzoleju u Splitu (sl. 1). Naime, u frizu mauzoleja u jednakom (elipsastom) tondou od lovorovog lista kao pandan carevom prikazano je žensko poprsje.⁹ Ima logike da su portreti muža i žene bili izrađeni u frizu mauzoleja, jer su oni česta pojava u funeralnoj umjetnosti i stoga se pojavljuju na svim kategorijama nadgrobničkih spomenika koji mogu pripadati raznim slojevima pučanstva rimskog društva, pa je to i ovdje bio slučaj. Portret je, međutim, vrlo grub rad, kao što je, uostalom, i čitav friz u čiji sastav i spada.¹⁰ Zapaža se da žena nema suvremenu frizuru, vrlo karakteristični tip s posuvraćenom pletenicom na tjemenu kakav prevladava u kasnom III. ili ranom IV. st. Oblik frizure više podjeća na one nekih božica ili personifikacija. Kosa pada na ramena, a na tjemenu završava poput kročila kakav ne nose suvremene žene. Ipak ne vjerujem poput S. Čurčića da je riječ o personifikaciji jer paralela s malim lukom iz Soluna nije ispravna¹¹ (ovaj potonji spomenik je javnog ne sepućalnog karaktera). O tomu, uostalom, više kad bude riječ o Valeriji. Svakako je moguće da je *Prisca* ipak izjednačena s nekim božanstvom, ali takva se identifikacija

⁷ O razvratu Maksimijana usp. Laktancije, 8, 6-7. O pohoti Maksimina Daje usp. Laktancije 38, 1-7 i d.

⁸ Tomu se pridružila i njegova golemo strast za građenjem. To je iziskivalo veliko opterećivanje provincija, otkuda su se nabavljali radnici, zanatlije, teretna kola i drugo što je bilo potrebno za podizanje građevina. Laktancije 7, 9-10 piše: "Ovdje su se gradile bazilike (sale za suđenje i drugo op. N.C.), ondje cirkus, ovdje radionica oružja, ondje kuća za ženu, ovdje za kćer. Iznenada bi dao porušiti neki veći dio grada (Nikomedijske op.p.); svi bi se morali iseliti sa ženama i djecom kao da su grad osvojili neprijatelji. I kad bi sve ove bile dovršene, osiromašio bi provincije, govorio bi (Dioklecijan op. N.C.): "nisu dobro uspjeli, trebalo bi ih drugačije napraviti". Tako bi se ponovo moralo rušiti i mijenjati, samo da bi se gradilo iznova. Tomu ga je vodila stalna težnja da Nikomediju uzdigne do veličine Rima (prijevod N.C.)." Valja, međutim, napomenuti da je Dioklecijan gradio i drugdje, ne samo u Nikomediji.

⁹ N. Cambi, *Imago animi*. Antički portret u Hrvatskoj, Split 2000, str. 81, bilj. 593, str. 402, br. 129, tab. 172.

¹⁰ O frizu u Dioklecijanovom mauzoleju usp. Sh. McNally, *The Frieze of the Mausoleum at Split*, Studies Presented to George M.A. Hanfmann, Mainz 1971, str. 101 i d. i Sh. McNally, *The Architectural Ornament of Diocletian's Palace at Split*, Oxford 1996, str. 54 i d, sl. 69 i 70.

¹¹ S. Čurčić, *Late-antique palaces: the meaning of urban context*, *Ars Orientalis* XXIII, 1973, str. 69, sl. 7a, 7b. Autor osim ispravnog zapažanja da je riječ o frizuri koja više podsjeća na personifikacije nego na suvremene oblike iznosi pomalo čudnu misao da njegova žena ne bi imala što raditi na javnom spomeniku. Mauzolej je ipak prije svega privatni spomenik. Osim toga Čurčić je previdio da je personifikacija grada na malom slavlolu u Solunu isklesana tek kasnije od Valerijina portreta. To je zapravo *damnatio memoriae* Valerije. Usp. ovdje i bilj. 43 i 44.

mogla dogoditi tek poslije njene smrti. Moguće je također da je taj dio friza tek tada i bio dovršen. No, o svemu tomu ne smije se ništa decidirano tvrditi, nego samo pretpostavljati.

Drugih primjera Priskinih portreta nema, osim ako se ne uzme u obzir portret mršave starije žene s diademom i velom iz Pariza koji pod upitnikom J. Meischner smatra Dioklecijanovom ženom.¹² Međutim, iako bi se zbog diadema moglo osobu smatrati caricom, ipak za eventualnu atribuciju nema dovoljno dokaza.

Što se pak Dioklecijanove i Priskine kćeri Valerije tiče valja kazati da je ona najvjerojatnije rođena iza 270.,¹³ ali kada, to je već teže pitanje. Već je prije navedeno zbog čega bi to bilo logično i vjerojatno.¹⁴ U doba udaje godine 293. ona bi imala osamnaest do dvadeset godina. Laktancije ne spominje neki njen prethodno razvrgnuti brak, a da je mogao sigurno bi to bio i spomenuo. Tih je godina (između 270. i 280.) Dioklecijan imao između dvadeset pet i trideset pet godina što je za vojnika pravo vrijeme za brak i djecu. Kćeri Dioklecijana i Priske ime je *Galeria Valeria*. Iz imena se može zaključiti da je ušla u Galerijev gens, očito poslije nego što se udala za cezara Galerija, dok je njen izvorni gens *Valeria* koji je baštinila od oca, postao *cognomen*.¹⁵ Čini se da ni ona nije odmah postala Augusta, čime je Galerije slijedio Dioklecijanovu obiteljsku politiku.¹⁶ To se dogodilo tek godine 308. poslije prvih trzavica u drugoj tetrahiji.¹⁷ Podijelivši svojoj ženi taj visoki naslov, njen muž je po svojoj prilici želio naglasiti svoj status i blisku rodbinsku vezu s osnivačem tetrahije. Približno u to doba dobila je još jednu počast, a to je da se dio negdašnje provincije Panonije po njoj nazvao Valeria.¹⁸ Bila je pomajka Galerijeva sina Kandidijana i kćerke mu Valerije Maksimile koja se udala za Maksimijanova sina Maksencija. To su Galerijeva djeca iz prvog braka.¹⁹ Da je bila pomajka oboje djece, dalo bi se zaključiti po jednom natpisu koji je naziva *Mater castrorum*.²⁰ Zanimljivo je da je njena majka imala samo nju, dok ona pak nije imala

¹² J. Meischner, *Bildnisse der Spätantike 193-500. Problemfelder. Die Privatporträts*, Berlin 2001, str. 68, sl. 191.

¹³ Pomalo je čudno što D. Kienast, o.c. str. 286 kad govori o Valerijim roditeljima stavlja upitnik uz Prisku. Laktancije nigdje ne navodi da ona ne bi bila Priskina kćerka. Svugdje, kad to može, kršćanski pisac izričito spominje da je neka osoba kći ili sin konkubine. I sudbinski kontekst povezuje te dvije žene. Takav odnos može biti samo materinski.

¹⁴ Usp. bilj. 4.

¹⁵ N. Cambi, Dioklecijanova i Konstantinova "politika" odabira imena, Rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti 485, knj. XL. Društvene znanosti, Zagreb 2002, str. 38, br. 5.

¹⁶ D. Kienast, o.c. str. 286. To se po svojoj prilici dogodilo u studenom 308.

¹⁷ W. Kuhoff, o.c. str. 361 smatra da je to bilo između 308. i 311. ali da je imenovanje najvjerojatnije ipak godine 311.

¹⁸ Usp. W. Kuhoff, o.c. str. 394, 839.

¹⁹ Usp. bilj. 5.

²⁰ Dessau, ILS 8932 i IGR IV 1526.

vlastitog poroda.²¹ Zaista je neuobičajeno za to doba da Dioklecijan, kad već nije imao s Priskom više djece, osobito muške, nije to načinio s konkubinama. Za tu bi djecu Priska sigurno brinula kao i za svoju vlastitu, jednako kao i Valerija za Galerijevu. I to pokazuje da se Dioklecijan nije oslanjao na vlastitu obitelj i djecu u politici nasljeđivanja prijestolja.

Dva su važna podatka koja se spominju u vezi s Valerijom prije dramatičnih događanja poslije Galerijeve smrti. Jedan je već spomenut kad je bilo riječi o Dioklecijanovom neumjerenom porivu za građenjem u kojem se govori o kćerinoj kući (bez navođenja imena). To je pitanje, osobito kad je *Valeria* po srijedi, dosta problematično i dovodi u sumnju Laktancijev podatak.²² Naime, kad bi i zašto bi otac uopće gradio bilo kakav dom za kćerku? Zašto bi ona prije svoje dvadesete godine trebala villu ili čak palaču. Do udaje žena živi u kući svojih roditelja.²³ Po svoj prilici ona se mlada udala za Galerija. Poslije toga vjerojatno je boravila u Galerijevoj palači u Solunu,²⁴ Sirmiju²⁵ ili negdje drugdje gdje je car još mogao imati svoje rezidencije.²⁶ Kad pak Galerije boravi u Nikomediji, a to je izgleda bilo ponekad zimi,²⁷ i on boravi u Dioklecijanovoj palači, jer Laktancije govori o samo jednom zdanju u kojem je sam dao podmetnuti požar s nakanom da za to optuži kršćane.²⁸ Da Galerije tu ne boravi, ne bi Dioklecijanu uvrijedeno najavio da odlazi jer ne želi biti živ spaljen.²⁹ Kad pak započinje rušenje kršćanske crkve, oba imperatora (Dioklecijan i Galerije) zajednički promatraju kako legionari ruše zdanje.³⁰ To bi značilo da zajednički žive u jednoj građevini. Drugi put se pak Valerija i Priska uvode u kontekst Dioklecijanovih progona kršćana. Taj je pasus iznimno važan i glasi: *“Imperatorov se bijes nije sada više ograničavao na ukućne, nego je bio usmjeren protiv svih i prije svih prisilio je svoju kćer Valeriju i ženu Prisku da se okaljaju poganskim žrtvama. Nekoć najutjecajniji eunusi, na koje su se prije toga*

²¹ Laktancije, 50, 2.

²² Usp. bilj. 8.

²³ Međutim, osim palače u Splitu koja je iz poznog doba njegove vlasti, Dioklecijan je svoje rezidencije imao još u Nikomediji i Antiohiji. O tim palačama se malo zna, usp. J. Baldini Lippolis, *La domus tardoantica forme e rappresentazioni dello spazio domestico nelle città del Mediterraneo*, Bologna 2001, str. 129 i d, sa sl. i 230, bez sl.

²⁴ O Galerijevoj palači u Solunu usp. I. Baldini Lippolis, o.c. str. 282, (Salonico 1 – Palazzo di Galerio), sa sl. na str. 282–285 i prethodnom literaturom.

²⁵ P. Milošević, *Arheologija i istorija Sirmijuma*, Novi Sad 2001, str. 36 i d. sa sl.; V. Popović, *Sirmium*, Sremska Mitrovica 2003, str. 91, sl. na str. 96; str. 121 i d, sa sl.

²⁶ Ovo se po svoj prilici ne odnosi na grad-palaču u Romuliani jer je ona bila predviđena za carev povratak kao što je bio slučaj i s Dioklecijanovom palačom u Splitu.

²⁷ Laktancije, 10, 6.

²⁸ Laktancije, 14, 2 i 7.

²⁹ Laktancije, 14, 6, 7.

³⁰ Laktancije, 12, 3, 4.

oslanjali čitava palača i sam car, izgubiše život, svećenici i pomoćnici su hroantani i bez ikakvog dokaza ili priznanja te sa svim svojima odvedeni" (prev. N.C.).³¹ Ovaj pasus se ponekad tumačio kao da su tobože i Valeria i Prisca bile kršćanke ili barem kršćanske simpatizerke pa je car javno želio pokazati da su odstupile od svojih stavova i vratile se u okrilje stare rimske vjere.³² Međutim, tako se ipak ne da iščitati iz prije navedenog pasusa. Opaska da je car obje žene zagadio žrtvom (... *sacrificio pollui coegit*) piščev je stav. Kako su na to gledale žene, nije poznato. Bilo bi uistinu previše očekivati da su se one razlikovale od muževa u vjerskim pitanjima, jer je Dioklecijan religiju smatrao temeljnom vrijednosti društva. Valerija i Priska su svojim primjerom morale samo javno pokazati što je svima činiti i da od žrtvovanja nitko neće biti pošteđen pa makao bio. Osaženje izvorne rimske religije bilo je jedno od onih pitanja koja su imala učvrstiti posrnutu rimsku državu.

Nakon strašnih progona koje je po Laktanciju potakla Galerijeva majka Romula, a što ih je najgorljivije provodio njen sin,³³ taj car je kasnije ipak izdao edikt o toleranciji 30. travnja 311.³⁴ To je bio potez očajnika koji je bio teško bolestan i koji je realno politički shvatio neuspješnost pothvata. Laktancije smatra da je bilo već kasno da mu Bog pomogne pa je njegova bolest i dalje napredovala i dovela do strašne smrti početkom svibnja iste godine.³⁵ Najvažnija Laktancijeva poglavlja koja otkrivaju visoku vrijednost Valerijina značaja slijede tek poslije opisa Galerijeve strašne smrti. Zbog važnosti donosim te pasuse u vlastitom prijevodu:

Cap. 35, 3, 4 "Nekoliko dana poslije toga preporučio je on Liciniju svoju ženu i sina i povjerio ih njegovoj zaštiti, poslije nego što su se već raspali dijelovi njegova čitava tijela. To se saznalo u Nikomediji... istog mjeseca kad se sljedećeg 1. ožujka trebala proslaviti njegova vicennialia."

Cap. 39: Budući da je na taj način ozakonio svoj razvrat, jer je smatrao da mu je dopušteno sve što poželi (Maksimian Daja op. N.C.), posegao je i za Augustom koju je još donedavno majkom zvao. Nakon Maksimijanove (Galerijeve op. N.C.) smrti k njemu (Maksimianu Daji op. N.C.) došla je Valerija, vjerujući da je sigurnija u njegovim područjima, tim više što je on već bio oženjen. Ali u zločudnom čudovištu odmah je planula strast. Još je žena bila u crnim

³¹ Laktancije, 15, 1, 2.

³² O tome usp. J.L. Creed, o.c. str. 95, 15; Također A. Demandt, Die Spätantike. Römische Geschichte von Diokletian bis Justinian 284-565 n. Chr. München 1989. str. 67, bilj. 60 (o raznim mišljenjima). Također negativno mišljenje W. Kuhoff, o.c. str. 287, bilj. 691.

³³ O ulozi Galerijeve majke na početak progona usp. Laktancije 11, 1-2.

³⁴ Laktancije, 35, 1, 2. Pausus glasi: "Ovaj edikt izvođen je 30. travnja za osmog Galerijeva i drugog Maksimianova konzulata. Tada si, nakon što su otvoreni zatvori, najdraži Donate (osoba-konfesor kojoj Laktancije posvećuje svoj traktat op. N.C.), s drugim konfesorima bio otpušten, poslije nego što ti je zatvor bio stan kroz šest godina. Ipak onaj (Galerije op. N.C.) nije time dobio Božji oprost za svoju krivicu.

³⁵ O tome datumu usp. D. Kienast, o.c. str. 284.

haljinama, jer još nije bilo prošlo vrijeme žalosti. Preko poslanika, Maksimin je zaprosio njenu ruku, poručivši joj, ako pristane, da bi on odbacio svoju ženu. Ova je pak hrabro odgovorila kako je samo ona mogla: prije svega u žalobnim haljinama ona ne može razgovarati o udaji, dok je još topao pepeo njena muža, njegova oca, potom bi on (Maksimim Daja) sramotno postupio kad bi potjerao vjernu ženu, a to bi pouzdano i njoj načinio te konačno ne bi bilo umjesno da žena njezina imena i položaja sebi dopusti jedan drugi, nečudoredni i neprimjereni brak. Čovjeku je javljeno što se ona usudila odgovoriti. Njegova starost se pretvorila u srdžbu i bijes. Odmah je objavio njezino izopćenje, orobio njezina dobra, oduzeo njezinu pratnju i do smrti dao mučiti njezine eunuhe. Ona sama je sa svojom majkom prognana, ali ne na jedno određeno mjesto nego ju je s prezirom neočekivano gonio sad tamo sad ovamo, njezine je prijateljice optužio zbog brakolomstva.

Cap. 40. Bila je jedna žena iz senatorskog staleža kojoj su mladi sinovi već podarili unuke. Valerija ju je ljubila kao drugu majku, a Maksimin je sumnjao da joj je ona svjetovala da ga odbije. Dao je nalog namjesniku da je sramotno ubije. Njoj su pridružene dvije žene jednako visokog ranga. Jedna od njih je u Rimu ostavila kćer kao vestalsku djevicu, a Valeriji je tada bila potajice vjerna, druga je imala za muža senatora i carici nije bila posebno bliska. I jedna i druga su ubijene poradi njihove iznimne ljepote i čednosti. Te su žene iznenadno uhićene ne da bi im se sudilo nego su ote, jer nije bilo nikoga tko bi ih optužio. Konačno su našli jednog Židova, već okrivljena zbog drugih nedjela, koji je, ponukan nadom u oslobođenje od kazne, pristao lažno svjedočiti protiv nedužnih žena. Pravedni i savjesni sudac otišao je sa stražom iz grada da ne bi bio kamenovan. Mjesto ove tragedije bila je Nikeja. Židov je stavljen na muke i potom dao izjavu kako mu je bilo naređeno, ali pesnice mučitelja spriječile su žene da ga oporogavaju. Dan je nalog da se nedužne žene odvedu i usmrte. Nastao je plač i žalost ne samo muža što je stao u zaštitu svoje vjerne žene, koja je to i zasluživala, nego svih onih koji su pratili taj nečuvstven nepravedni proces. I da ne bi pobuna nezadovoljnoga naroda otela žene iz ruku krvnika, one su otpraćene među konjanicima na vojnički način, u stroju s oklopnici i strijelcima. Tako su žene bile odvedene u smrt usred čete naoružanih vojnika. I bile bi ostale nepokopane, jer je kućna posluga bila natjerana u bijeg, da ih nisu potajno sahranili ožalošćeni prijatelji. "Svodniku" nije održano obećano oslobođenje od kazne, nego je, pošto je bio vezan za stup, otkrio čitavu tajnu, i izdišući posvojedočio je svima koji su tu nazočili da su umorene nevine žene.

Cap. 41. Ali je Augusta, protjerana u osamljene dijelove sirijske pustinje, upoznala svog oca Dioklecijana preko tajnih poslanika sa svojom nevoljom. Ovaj je uputio poslanike i molio da mu se pošalje kćer, ali bezuspješno. Ni na opetovane molbe ona mu nije vraćena. Konačno je odaslao jednog svoga rodaka, ratnika i moćnog čovjeka, da ga (Maksimina Daju op. N.C.) moli pozivajući se na dobročinstva što je od njega (Dioklecijana op. N.C.) primio. Ali i ovaj nije postigao cilj i natrag je došao s viješću o neuspješnosti poslanstva.

Cap. 50. Na taj je način Bog uništio sve progonitelje njegova imena da od njih nije ostalo ni stabla ni korijena. Jer čim je Licinije došao do najviše vlasti, izdao je nalog da se prije svega

ubije Valerija, premda se nju ni Maksimin u svome bijesu nije usudio usmrtniti, čak i nakon svoga bijega, kad je već pred očima vidio i svoju vlastitu smrt, a jednako i Kandidijana, rođenog od konkubine, kojega je Valerija adoptirala, jer bijaše nerotkinja. Ta žena (Valerija op. N.C.) je na vijest o pobjedi Licinija izmijenila svoju odjeću i pomiješala se s njegovom pratnjom da bi pratila sudbinu Kandidijana koji je, činilo se, kad se pojavio u Nikomediji, da ipak uživa naklonost, sve dok nije bio ubijen, a da nije ništa slutio. Na vijest o njegovoj smrti žena (Valerija op. N.C.) je odmah pobjegla. Već odraslog Severova sina Severiana koji je pratio Maksimina na bijegu s bojnog polja, isto je tako (Licinije op. N.C.) dao ubiti pod optužbom da je kanio odjenuti purpur poslije smrti ovoga (Maksimina Daje op. N.C.). Svi su se ovi već dugo plašili Licinijeva zla i stoga radije boravili kod Maksimina, s iznimkom Valerije, koja je traženje da ustupi svoja nasljedna prava na sva Maksimijanova (Galerijeva op. N.C.) dobra, uskratila kako Liciniju tako i Maksiminu. I Maksiminovom najstarijem sinu Maksimu koji je tada imao osam godina i njegovoj sedmogodišnjoj kćerki, zaručenoj s Kandidijanom, oduzeo je život (Licinije op. N.C.). Ali najprije je njihovu majku dao baciti u Oront, gdje je ona često zapovijedala da se u valovima utope čestite žene. Tako su svi zli istinitom i pravednom Božjom osudom primili isto (kazu) za ono što su radili.

Cap. 51. Valerija pak, pošto je lutala petnaest mjeseci po različitim provincijama u proslom odijelu, konačno je u Solunu prepoznata, uhvaćena je i kažnjena zajedno s majkom. Obim su ženama, vodenim u velikoj predstavi i poniženju uz suosjećanje mnoštva zbog tako velikog pada, bile odrubljene glave, a njihova su tijela bačena u more. Tako su im čednost i položaj bili na propast.

Bez obzira što prije navedeni kaputi nisu jedan do drugoga nego su po Laktancijevoj logici prekidani drugim zbivanjima, njihova je glavna tema Valerija i njena sudbina. Smjelo bi se kazati da je na Dioklecijanovoj kćerki težište, naglasak posljednjih desetak kaputa spisa. Ti se kaputi odnose na događaje poslije Galerijeve smrti kad je udovica bila bez zaštite. Iz tih kaputa jasno proizilazi kakve je ona imala ljudske vrline. Valerija je odlučila boraviti na teritoriji koja pripada Maksiminu Daji, a ne onoj Licinija, iako ju je Galerije ostavio na brigu ovom potonjem.³⁶ Bilo bi logično da je svoje najbliže ostavio na brigu nećaku Daji, ali se Galerije već prethodno uvjerio u njegovu častohlepnost i nezahvalnost. Naprotiv, Licinije mu je bio sudrug u vojsci, a poslije i suaugust. On je bio čovjek Galerijeva povjerenja. Galerije je tražio načina kako da ga imenuje za augusta bez prethodnog cezarskog staža. To je uistinu bilo učinjeno

³⁶ Laktancije 35, 3. W. Kuhoff, o.c. str. 878 drži da nije logično da Galerije ostavlja Valeriju na brigu Liciniju kad ona ima svoja prava i da bi ostavljanje na nečiju skrb bilo njeno umanjivanje. Međutim, bez obzira na caričina prava nije isključeno da je Galerije imao razloga strepiti za sudbinu obitelji. Uostalom, sva djeca umrlih tetaraha odlučuju se živjeti kod jednog ili drugog cara (Licinija ili Maksimina Daje). To sigurno nisu izmišljeni podaci. Privajanje imetka je uistinu dobar razlog za ubijanje.

³⁷ Laktancije 29, 2.

pod Dioklecijanovim auspicijama u Karnuntumu godine 308.³⁷ Do smrti Galerija ta dva vladara nemaju međusobnih nesporazuma. Međutim, unatoč muževljevoj želji, Augusta je ipak došla na Maksiminovo područje. Morao je za to postojati iznimno važan razlog. Laktancije navodi da je ona to načinila, smatrajući da će tu biti sigurnija, tim više što je Maksimin imao ženu.³⁸ Istina je da se tada Licinije još nije bio oženio Konstantinovom sestrom Konstancijom, ali, bez obzira što još nema ženu visokoga ranga, to nije osobito uvjerljiv razlog za promjenu muževljeve volje. Valerija je očito sumnjala u Licinijevu dobronamjernost. Vjerojatno je to bio izbor između dva zla. Valerijinom stradanju vjerojatno je jedini razlog bio golemi Galerijev imutak o kojem se govori u cap. 41 pri kraju. Pravo na tu imovinu po svoj prilici polagala su oba vladara, ali su se razlikovala u načinu kako su se do nje kanili domoći. Udovica se nedvojbeno odlučila boriti za vlastita nasljedna prava te uskratila bilo kome predati Galerijevu baštinu. Time je pokazala odlučnost i hrabrost. Na njenu nesreću nije se odmah odlučila otići ocu u splitsku palaču. Za odlazak ocu poslije je bilo prekasno. Očito je da su svi nasljednici na tronu već zaboravili na Dioklecijanove zasluge, moć i dobročinstva, ako se pod time smije razumijevati uzdizanje na tron. Licinije se nedvojbeno nije libio sile. Na ženidbu s Valerijom nije ni pomišljao jer je već u izgledu imao politički brak s Konstantinovom sestrom. Maksiminov ženidbeni plan je bio bi "humaniji" način privrivanja Galerijeva imetka, iako neki istraživači navode da je to bilo zbog toga što bi brak s Valerijom bio dokaz njegove bliskosti s Dioklecijanom.³⁹ Ako je uopće to moglo igrati kakvu ulogu, jer se Daja već dobrano bio osilio, bilo je od drugorazrednog značenja.

Došavši na Dajinu teritoriju, Valeriju su odmah snašle nevolje. Car joj je počeo nuditi brak. Valerija to odbacuje. Njeni su argumenti logični i ljudski:

1. ona u crnini ne želi razgovarati o braku neposredno poslije smrti muža (dok se pepeo još nije ni ohladio), Dajina ujaka i poočima, čovjeka koji ga je, unatoč Dioklecijanovom negativnom mišljenju, doveo na prijestolje.
2. Daja ima odanu ženu i ne želi da on prema ženi nečasno postupi (što znači da njemu želi dobro).
3. Nečasni otpust Daja bi priredio i njoj samoj.
4. Bilo bi nemoralno za ženu njezina ranga, a istodobno i protiv običaja da stupi u novi nečudoredni i neprimjereni brak.

Tako je mogla odgovoriti samo hrabra žena, žena s "petljom" koja se ne boji odmazde. Poslije rezolutnog odbijanja nastaju njezne patnje i lutanja po Dajinom

³⁸ Laktancije 39, 3.

³⁹ Usp. I. Moreau, *Lactance. De mort des persécuteurs*, Paris 1954, str. 412. To mišljenje čini se dišeti i I. I.

nalogu. Možda se uzdala u očevu pomoć, ali, ako je uistinu bilo tako, tada je precijenila njegovu moć. Poslije smrti Galerija on više nema ni svoje savjetodavne (seniorske) ovlasti. Gdje je sve bila nije jasno, ali je sigurno neko doba bila u pustim predjelima Sirije. Progone i osvetu prolaze njena majka, njene prijateljice i njena pratnja.

Međutim ono što Valerija radi poslije Dajine smrti još više je vrijedno povijesne pažnje i ljudskog divljenja:

1. Poslije Licinijeve pobjede nad Maksiminom Dajom ona strepi za sudbinu ne svoga, nego Galerijeva sina Kandidijana i preodjevena se skriva među carevom pratnjom u Nikomediji.
2. To je moralo trajati barem nekoliko mjeseci, jer se činilo da je Kandidijan bio u Licinijevoj milosti.
3. Poslije Kandidijanova umorstva ona s majkom bježi u običnom odijelu.
4. Konačno nakon godinu i po dana uhvaćena je i pompozno s majkom justificirana u Solunu. Glave obiju žena bačene su u more.

Navedeno pod brojem 1 moralo je biti vrlo opasno, što opet svjedoči o Valerijinoj iznimnoj osobnoj hrabrosti. Nju bez obzira na haljine sigurno nije bilo teško prepoznati. Galerijeva udovica je bila opće poznata žena. Ona se s ocem i mužem morala pojavljivati u javnosti prigodom svečanosti i u raznim drugim prigodama. Njen profil je bio otisnut na novcu, a nedvojbeno je da su morali postojati i njeni portretni kipovi različitog karaktera. Doušnici su se mogli nadati bogatoj nagradi. Zbog smrti Valerije i Priske žalost nazočnih bila je nedvojbeno velika. To pokazuje da su one uživale popularnost kod običnog puka. Tome je doprinosilo i dostojanstveno držanje žena, kako proizilazi iz konteksta događanja, iako je želja egzekutora bila da ih ponizi.

Sam Laktancije možda i nesvjesno iskazuje divljenje prema Valeriji. On za nju rabi riječi hrabrost, samosvjest i čednost. Sve joj je to bilo uzalud. Laktancije Dajina i Licinijeva zlodjela opravdava uvjerenjem da je Bog morao iskorijeniti ne samo izravne progonitelje kršćana nego njihov rod i porod, unatoč vrijednostima koje nevoljko priznaje. Nema, dakle, nikakva popusta. Sudbina kćerke i majke izazivala je čak i samilost puka osjetljivog na patnje. Krvožednost i gramzivost Licinija, iako je on zajedno s Konstantinom izdao edikt o povratu prava kršćana i uz Božju pomoć pobijedio Maksimina Daju kod Hadrijanopola (jednako kao i njegov suvladar Konstantin Maksencija kod Milvijskog mosta), Laktancije uopće ne opravdava, nego ga smatra izvršiteljem Božje volje. Da se konačni obračun Konstantina i Licinija dogodio prije nastanka Laktancijeva djela, vjerojatno bi Licinija i osuđivao, jer su njegove sklonosti Konstantinu više nego evidentne. Čini se da se hladno Laktancijevo držanje prema tome caru može smatrati oportunizmom i među retcima ipak očitati kao pokuda.

Sam Dioklecijan nakon neuspjelih pokušaja da vrati ženu i kćerku gubi volju za životom. U očaju zbog neuzimanja hrane i nespavanja umire u svojoj palači u Spli-

tu.⁴⁰ Ovaj pasus je dosta neuvjerljiv, jer se Dioklecijan već nalazio daleko od Nikomedije u kojoj živi pisac. Sve to izgleda kao konstruirani, literarno efektni opis, ali ne i vjerodostojan kraj progonitelja kršćana i tiranina, k tomu tobože nije mogao podnijeti što su mu kipovi uništeni, a slike ostrugane zajedno s Maksimijanovim, jer su jedna do druge.⁴¹ To je naredio Konstantin, ali ne zbog Dioklecijana nego zbog izdaje svoga tasta Maksimijana. Je li time mogao biti pogođen i Dioklecijan? Držim da to ipak nije vjerojatno. Je li uistinu Laktancije mogao znati što se događalo s Dioklecijanom u Dalmaciji? Nije li ipak nelogično da je iskusan vladar počinio samoubojstvo prije nego što su žena i kćerka umorene? Ta one su tek bile prognane. Daja ih nije ubio, a smrću im nije ni prijetio. Zar toliko dugo prije njihove smrti više nije bilo nikakve nade da ih ipak spasi? Valerija i majka, naime, žive lutajući još pune tri do četiri godine (od svibnja 311. do kraja 314. ili početka 315.). Nada je mogla nestati tek kad su majka i kćerka pogubljene po Licinijevom nalogu. Stoga mi se čini da bi i Dioklecijanova smrt mnogo logičnije padala u godinu 316. kako to, uostalom, neke vijesti izričito donose,⁴² a među njima čak i jedan egipatski papirus koji navodi ne samo godinu, nego i datum smrti (3. prosinca)⁴³ za koji se općenito drži da je vjerodostojan. Dakle, od smrti Valerije i Priske do Dioklecijanove smrti, kako donose neki drugi izvori, proteklo bi nešto manje od dvije godine, upravo toliko vremena da tuga načini svoje i skrši starca.

Kronologija događanja o kojima je ovdje bilo riječi bila bi sljedeća:

1. Dioklecijan ženi Prisku oko godine 270.
2. Valerija se rađa između 270. i 275. godine najkasnije.
3. Dioklecijan daje Valeriju za ženu Galeriju godine 293.

⁴⁰ *Laktancije cap. 42*: "U isto doba bili su po Konstantinovu nalogu oboreni kipovi starijeg Maksimina i izbrisane slike s njegovim likom. I kako su oba seniora bila zajedno naslikana bila su zajedno i uklonjena. Tako je živ Dioklecijan dočekao ono što se nije dogodilo ni jednom drugom ranijem vladaru, i, zbog dvostrukog jada koji ga je spopao, odlučio je umrijeti. U bolnom žaru duše bacao se tamo i ovamo i odbijao spavati i jesti. S jecajem i jaukom i čestim prolijevanjem suza bacao se on nemirno čas na ležaj čas na zemlju. Nakon što je bio najsretniji vladar dvadeset godina, Bog ga je ponizio, kaznivši ga tako nesrećama, da mu je omrznuo život pa je konačno izdahnuo od gladi i jada (Preveo N. C.)."

⁴¹ Tetrarsi su se vrlo često prikazivali zajedno. Usp. na primjer porfirne kipove iz Sv. Marka u Veneciji ili u Vatikanskoj biblioteci (H. P. L'Orange, o.c. str. 6, 27, 99, tab. 4-7.) ili pak biste na klipovima veksila iz Gamzigrada (D. Srećević, *The Representations of Tetrarchs in Romuliana, Antiquite tardive* 2, 1994, str. 143, sl. 1-5 i 8-9).

⁴² Zosimus, *Historia Nova*, 2,8,1 i *Consularia Constantinopolitana* (Chron. Min. I, 231).

⁴³ *Papirus Berliniensis* 13296. O neskladu glede vijesti o Dioklecijanovoj smrti usp. T.D. Barnes, o.c. str. 32; A. Demandt, o.c. str. 59, bilj. 68. Meni se čini da nije baš metodološki ispravno ono što radi W. Kuchoff, str. 933 i d. te bilj. 1707 da kao siguran uzima datum (3. prosinca) a korigira papirus ("Unter Berücksichtigung einer freilich korrigierten papyrologischen Datumsangabe käme somit der 3. Dezember 313 in Frage. Bilo bi mnogo korektnije s metodološke točke gledišta da odbacuje oba podatka iz papirusa, a ne samo jedan (datum)."

4. Valerija postajem augustom godine 308.
5. Majka Priska stiže k Valeriji vjerojatno još prije nego što je umro Galerije, jer se očekivala njegova smrt.
6. Galerije izdaje edikt o slobodi kršćanske vjeroispovijesti.
7. Galerije umire početkom svibnja godine 311.
8. Odmah poslije smrti Galerija Licinije traži od Valerije muževljeve imetak, ali ga ona odbija.
9. Bojeći se Licinija, Valerija prelazi na područje Maksimina Daje. Sve se to događa još iste 311. godine.
10. Maksimin Daja nudi Valeriji brak (svakako još godine 311.), želeći postići (imu-tak) što nadmenošću i silom nije pošlo za rukom Liciniju.
11. Progon Valerije i Priske u razne krajeve imperije, a svakako i u zabačene dijelove Sirije, nakon odbijanja Dajine bračne ponude. Koji bi to dijelovi Sirije bili, teško je reći. Mogli bi biti pustinjski ili goroviti na granici s Malom Azijom. Lutanja traju do Licinijeve pobjede nad Dajom 30. travnja 313. kod Hadrijanopola.
12. Valerija se poslije Licinijeve pobjede skriva u Solunu i čeka što će se dogoditi s Kandidijanom. Nije poznato koliko dugo boravi neopažena u Solunu.
13. Kandidijan je ubijen tijekom godine 313. Poslije toga Valerija bježi još punih 15 mjeseci po rimskom carstvu. Uхваćena je zajedno s majkom i ubijena krajem godine 314. ili početkom 315.
14. Dioklecijan skrhan žalošću umire 3. prosinca godine 316.

Čini se da su Dioklecijan i njegova obitelj daleko čestitiji nego sve osobe koje se pojavljuju na sceni u to doba. Iako Laktancije mrzi progonitelje kršćana i njihove obitelji, njihove vrijednosti mogu se, unatoč tomu, barem donekle nazrijeti. Kod Laktancija nema simpatija za njih kao ni za druge tetrarhijske vladare, osim Konstancija Klora i Konstantina koje pisac pristrano oslikava ružičastim bojama. Međutim, nema dvojbe da pisac koji živi u Nikomediji daleko bolje poznaje prilike u tome bitinijском gradu nego na dalekom zapadu gdje vlada Konstancije Klor. Pisac nešto bolje poznaje jedino Konstantina, jer je potonji neko vrijeme prije Dioklecijanove abdikacije boravio na dvoru pokušavajući se umiješati u carske kombinacije.⁴¹ Svi oni koji progone kršćane su u Laktancijevim očima neljudi i zavrijeđuju najgore, a simpatizeri pozitivci, pa čak i Licinije koji će kasnije i sam omastiti ruke kršćanskom krvlju. Kod Laktancija Licinije ima funkciju osvetnika. Ni za njegove surove i krvave poteze Laktancije nema riječi ni pokude ni pohvale. Zbog toga se njegov spis s pravom ocjenjuje kao pristran. Nema dvojbe kako je Licinije zapravo obračunao sa svim potomcima ili srod-

⁴¹ Laktancije kaputi 19 i 20.

1. Nicomedija 308. god.

2. Antiochija 308. god.

3. Antiochija

4. Kizik 309./10. god.

5. Aleksandrija 308. god.

6. Aleksandrija 308./10. god.

7. Aleksandrija 311. god.

8. Herakleja 311. god.

9. Siscija

10. Solun

11. Solun

12. Solun

13. Serdika 308. god.

14. Serdika 308. god

Sl.2.

Skica Valerijina profila s novca raznih kovnica (prema M. Bergmann)

The sketches of Valeria's profile from coins of various mints (after M. Bergmann)

nicima tetrarhijskih vladara i zapravo postao znatno više od samog Konstantina "grobar" tetrarhije, iako je ponosno i dalje nosio titulu Jovija koju je naslijedio po Dioklecijanovoj liniji nasljeđivanja. Nije po svoj prilici Licinije želio da tetrarhijsk odvjerci budu zapreka njegovoj djeci.

Na kraju još nekoliko riječi o Valerijinom izgledu i prikazima. Za razliku od Priske Valerija se pojavljuje na novcu.⁴⁵ Njen izgled se doima mlađahan. Profil lica je zaobljen. Nos joj je mali, lagano prčast. Podbradak joj je također neznatno zaobljen. Portret je rađen površno i teško bi se moglo reći da iskazuje prave crte lica jedne individualne fizionomije. Valerija nosi tzv. Scheitelzopf frizuru koju karakterizira pletenica što se od vrata svija natrag i stiže na tjeme, gdje je pričvršćena gotovo na čelu. Njezine frizure na raznim primjercima novca pokazuju znatnu uniformiranost (sl. 2). Čini se da kosa može biti glatka ili lagano valovita.⁴⁶ Samo dva portreta na novcu pokazuju nešto različit način češljanja. Jedan (kovnica Solun) (sl. 2, 10) ima punđu na zatiljku,⁴⁷ a drugi (kovnica Serdica) ima oko glave jedan pojas koji izgleda poput trake koja se ovija oko glave i tvori izgled poput turbana (sl. 2, 14).⁴⁸ Na svim primjercima Valerija ima ukras u kosi poput neke vrsti diadema.

Do sada nema pouzdano utvrđenih portreta u plastici (mramor ili bronca). Pretpostavlja se da je Valerija bila prikazana na lijevom tondu kao pandan svome mužu na očuvanom dijelu "Malog" Galerijeva slavoluka u Solunu koji potječe iz Galerijeve palače.⁴⁹ Međutim, jasni tragovi naknadne prepravke pokazuju da je lice žene bilo izmijenjeno. Očevidno je da je riječ o palimpsestu. Corona muralis svjedoči da je augusta bila pretvorena u personifikaciju grada, po svoj prilici poslije smrti Galerija i njegove divinizacije.⁵⁰ To je svojevrsna damnatio memoriae. R. Calza je držala da se glava u Ny Carlsberg Glyptothek u Kopenhagenu (inv. br. 835) može odnositi na Valeriju,⁵¹ ali drugi istraživači misle da se radije radi o ženskoj glavi iz kasnijega doba.⁵²

Ženska tetrahrijska glava koja bi mogla pripadati Valeriji je i fragment gornjeg dijela glave podrijetlom iz Salone (sl. 3).⁵³ Glava je od mramora i izvanredne je ljepote, što se vidi unatoč oštećenju. Ima identičnu Scheitelzopf frizuru kao i Valerija. Oko pletenice na tjemenu je žlijeb u kojem je morao biti pričvršćen metalni obruč-

⁴⁵ RIC VI, tab. 9, 196; 10, 43; 11, 29, 34; 13, 57; 14, 58.

⁴⁶ Usp. M. Bergmann, Studien zum römischen Porträt des 3. Jahrhundert n. Chr. Bonn 1977, Münztafel 6, br. 1-9, 11-13.

⁴⁷ M. Bergmann, o.c. Münztafel 6, 10.

⁴⁸ M. Bergmann, o.c. Münztafel 6, 14.

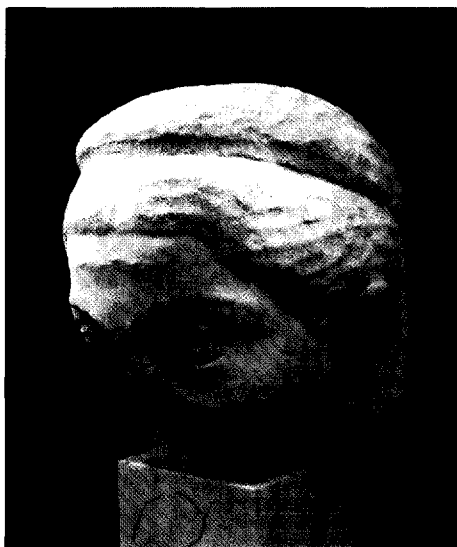
⁴⁹ O tome usp. H.P. L'Orange, Das spätantike Herrscherbild von Diokletian bis zu den Konstantin-Söhnen 284-361 n. Chr. Das römische Herrscherbild III, Berlin 1984, str. 151 te Th. Stefanidou Tiveriou, To mikro tokso tou Galeriou ste Thessalonike, Athina 1995, str. 11 i d.

⁵⁰ Th. Stefanidou Tiveriou, o.c. str. 112 i d. tab. 1-4. Autorica drži da se to moglo dogoditi već godine 311. Ranije se pak mislio da je promjena uslijedila tek poslije Valerijine smrti.

⁵¹ R. Calza, Iconografia romana imperiale da Carausio a Giuliano, Roma 1972, str. 149, br. 42, str. 178, br. 94, tab. 42, 121, 32, 122.

⁵² H.P. L'Orange, o.c. str. 144; F. Johansen, Roman Portraits III, Ny Carlsberg Glyptotek, Ny Carlsberg Glyptotek 1995, str. 180, br. 79, sa sl.

⁵³ Usp. N. Cambi, Imago animi (o.c.), str. 79 i d, bilj. 582, tab. 169.

Sl.3.

Portret moguće Valerije iz Salone (Arheološki muzej Split)

Portrait of a woman (possible Valeria from Salona (Archeological Museum Split).

diadem. H.P. L' Orange je držao da bi to mogla biti Priska,⁵⁴ ali to je isključeno, jer je posrijedi lice mlade žene. Vjerojatnije je dakle, da bi to bio portret Valerije. Namjerno oštećenje, zapravo udarac kojim je odlomljen donji dio glave je zapravo ono što je već višekratno zapaženo kad su u pitanju carske glave. To je, naime, svojevrsna osveta i divljačko iskaljivanje na kipovima vladara ili poganskih božanstava, ali i ne službena *damnatio memoriae* koja je pogodila mnoge vladare i članove njihovih obitelji i u tetrarhijsko doba.⁵⁵ Međutim, i ova atribucija može se smatrati samo prijedlogom za razmišljanje. Tako se zapravo ne zna kako su izgledale dvije nesretne žene Dioklecijanove obitelji (žena i kćer).

⁵⁴ H.P. L' Orange, l.c.

⁵⁵ Kao što je na primjer bio slučaj sa slikama i kipovima Maksimina Daje. Usp. Eusebije iz Cezareje, *Historia Ecclesiae*, IX, 11, 2. Pisac navodi: "Samoga su Maksimina vladari (Konstantin i Licinije op. N.C.) javno proglasili neprijateljem. Istaknuli su javnim oglasima na stupovima da je najbezbožniji, imenom najbesramniji i Bogu najomraženiji tiranin. Što se tiče svih slika koje su u svakom gradu postojale u čast njemu i njegovoj djeci, neke su, s visa bačene na tlo, nogama pogažene. Neke su postale beskorisne jer su lica potamnjena crnom bojom. Isto bijaše i s kipovima koji su mu dignuti u čast. Jednako su oboreni razlupani. Ležali su na podsmjeh i šalu onima koji su ih htjeli zlostavljati i vrijeđati

Dioklecijan je, prema tome, osobnom tragedijom platio svoj sustav smjene na tronu koju su okaljali njegovi suvladari svojom pohlepom, bahatošću, bolesnom častohleпношću, pohotom i drugim "vrlinama". Da je ostao samovladar, vjerojatno mu obitelj ne bi stradala na onako krvav način kako to opisuje Laktancije i vjerojatno bi ga PPrisca i Valeria nadživjele. Vizionarstvo nije jamstvo da će biti dobro shvaćeno kod suvremenika, a to su okrutno naplatili čak i oni koji su se Dioklecijanovim sistemom uspješno i koristili. Dioklecijanov primjer tomu je jasan dokaz.

SUMMARY

Diocletian's Wife Prisca and His Daughter Valeria

If Lactantius had not mentioned that the name of Diocletian's wife was Prisca, her name would not have been known at all. The year of her birth is not known, but she must have been born around 250 AD or slightly later. Lactantius mentioned Diocletian's wife and daughter (without stating their names) when speaking of the emperor's strong passion for building. Both were involved in the events at the beginning of persecution of Christians when they were forced to offer a sacrifice. Obviously, Prisca came with Diocletian to his palace in Split after abdication on May 1st 305 and went to Thessalonica to assist Valeria during Galerius' illness or immediately after his death in 311. Diocletian did not give the title of Augusta to his wife which almost all emperors' wives before her had got. Very probably Diocletian had not other extramatrimonial relations since he would have had other children like some of his other corulers (Constantius I and Galerius). This is the evidence that Diocletian did not rely on his own family in his combinations for the succession of the throne.

Very probably Prisca was portrayed in a tondo near her husband's in Diocletian's Mausoleum in Split (fig. 1). The bust is rather rough as are other figures in the frieze. The woman has not contemporary coiffure. Its shape resembles those of Roman goddesses or various personifications. Nevertheless, the bust does not represent such an ideal person. The parallel with the woman in the tondo of the so-called Small arch in Thessalonica is not correct. The woman's head on the arch in Galerius' palace was recut and turned into the town goddess after Valeria's fall. The Split head was not recut. J. Meischner cautiously attributed to Prisca a head of an old woman from Louvre, but this identification is questionable.

Valeria must have been born between 270 and 275, if she was 18 or 20 years old when she married Galerius in 293. Lactantius did not mention her possible previous marriages. Diocletian must have been from 25 to 35 years old between 270 and 280. Diocletian and Prisca had only Valeria and the latter had no children.

Two important events were related to Valeria before Galerius' death. Lactantius speaks about Diocletian's passion for building mentioning among other constructions the palaces for his wife and daughter. But, it is obviously an exaggeration since before her marriage Valeria was very young and she could not live alone. After marriage she lived with Galerius in his

palaces in Thessalonica, Sirmium or somewhere else where he might have had his residences. Both women were mentioned for the second time when they were forced to offer a sacrifice at the beginning of the persecutions of Christians. Some scholars believe that Lactantius narrative could suggest that they were Christians, but it is more likely that their sacrifice only publicly demonstrated what had to be done.

But the most important chapters in Lactantius text are 35, 39, 40, 41, 42, 50 and 51 dealing with the events after horrible Galerius' death when Valeria lost his high protection. Regardless of the fact that the mentioned chapters are not ordered one after the other (they follow logic of Lactantius' narration) they reveal Valeria's further destiny. These chapters show her noble character. Valeria did not obey her husband's wish to be under the protection of Licinius. Lactantius explains that she felt more safe with Maximin Daja since he was still married. But, in spite of being married Daja offered marriage to Valeria. Some scholars assume that by marrying Valeria the emperor wanted to demonstrate his close link with Diocletian. But it is more likely that he wanted to come into possession of enormous Galerius' property. Obviously, both rulers (Licinius and Daja) desired the same (Galerius' heritage) but they differed in the way of realization of their desire. Licinius ordered her to leave him Galerius' property (chapter 41), while Daja had another plan: to seize the property by means of marriage. The link with Diocletian was probably only in the background. Galerius' widow decided to fight for her legal rights. She fled from Licinius and refused the marriage plan of Daja. When refusing him she gave human and logical excuses: she is in mourning and she can not accept the marriage since the ashes of her husband are still warm. Valeria answered also that he (Daja) had his wife and that she did not deserve such treatment. Valeria herself could expect the same destiny and besides it was not an appropriate marriage for a woman of such rank and status.

However, Valeria's behaviour after Daja's death was even more worth admiring. After Licinius' victory over Maximin Daja she was very anxious: not for herself but for the further destiny of Galerius' son Candidianus. She appeared in Nicomedia in a simple dress to see what would happen with Candidianus. Their stay there must have lasted several months since it seemed that the young prince was held in honour with Licinius. This must have been very dangerous for Valeria because of the Licinius' bad character. After Candidianus' was murdered she fled once again and wandered throughout the eastern part of the empire for more than 15 months. Finally mother and daughter were caught in Thessalonica and executed. Lactantius obviously admired Valeria because he described her with words like: courage, virtue, chastity, frankness, etc.

According to Lactantius Diocletian fell in despair after repeated and unsuccessful attempts to rescue his wife and daughter and died after refusing food and sleep. This seems hard to believe since Diocletian was already far away from Nicomedia where the author lived. It is not very likely that besides Diocletian's private tragedy, he also saw the destruction of his statues and pictures portraying him together with his coruler Maximian (Constantine order it because of Maximian's treason). An experienced ruler could not commit suicide before the murder of his wife and daughter had really occurred. In that moment the women were only banished. Lactantius reports that Daja had not guts to kill them, in spite of his wrath. The women wandered from 311 until the end of 314 or the beginning of 315. The hope for Diocletian might have died only after execution of both women. So, it is more likely that Diocletian died on December 3rd, 316 as some other sources report.

Valeria's portraits appear on her coins struck from 308 to 311. Her profile, appearance and coiffure are always very similar (Fig. 2). Unfortunately, her portrait on the so called Small arch in Galerius' palace in Thessalonica was recut and turned into the personification of the town after Galerius' death. It is worth mentioning that a fragment of a young woman's portrait (upper part) from Salona might represent Valeria (fig. 3). The quality of the head, "*damnatio memoriae*" (since it was intentionally destroyed) and diadem (the groove is preserved) show that it must have belonged to a very important person of Tetrarchic age.

So, Diocletian paid very high price for his Tetrarchic system of succession to the throne by his personal tragedy. His elaborate system could not function much longer than his creator. It was soon ruined by his greedy, arrogant and ambitious successors.

O NEKIM PITANJIMA NAJSTARIJE HRVATSKE POVIJESTI

Autor raspravlja o argumentaciji i rezultatima najnovijih radova, što se odnose na najstarije razdoblje hrvatske povijesti, tj. od vremena tzv. dolaska Hrvata do vremena formiranja hrvatskog naroda (prva stoljeća etnogeneze Hrvata). Pri tome autor osobito uzima u obzir radove Goldsteina, Budaka, Katičića, Pohla i Margetića, i to tako što na osnovi argumenata i rezultata ranijih radova tih autora utvrđuje evoluciju njihovih shvaćanja. Ujedno autor pokušava diskusijom o pojedinim pitanjima, koja obrađuju spomenuti autori, potaknuti daljnje istraživanje.

I. UVODNA NAPOMENA

U radu, objavljenom 2003. god.,¹ obradili smo uz ostalo i odnose Slavena i Hrvata u 9. stoljeću u okviru hrvatske države narodnih vladara i došli do zaključka da se vladajuća elita² tadašnjeg hrvatskog društva sastojala od dva povlaštena sloja – Slavena i Hrvata – koja su bila međusobno suprotstavljena, ali ne u smislu razdvojenosti, već u smislu borbe za odlučujuću ulogu u državi unutar iste vladajuće elite.

Dok se o problemu tzv. dolaska Hrvata i njihova podrijetla vodila i u najnovije vrijeme živa diskusija, problem Slavena ostao je u drugom planu. Zbog toga smo bili odlučili da pokušamo iznijeti naša razmišljanja i prijedloge o tom problemu. Ipak, kako su se pojavili novi važni radovi najkompetentnijih znanstvenika o problemima, vezanim uz najstariju hrvatsku povijest, činilo nam se da će biti nužno prethodno: ponovno uzeti u razmatranje istu problematiku i tek nakon toga posvetiti se problemu Slavena s osobitim obzirom na njihovu povezanost s problemom etnogeneze Hrvata. Kako je dio naših istraživanja problema vezanih uz Slavene već donekle uznapredovao, nije nemoguće da bi se naš rad, posvećen tom pitanju mogao pojaviti na stranicama ovoga časopisa, ako bude zdravlja i ako ga uredništvo prihvati.

I u ovome radu slijedimo način, na koji smo se više puta bavili ovom ili sličnom problematikom, tj. iznosimo svoje kritičke primjedbe na objavljene radove najkompetentnijih znanstvenika, dakako, ne u smislu polemike, koja u pravilu ne donosi većih

¹ MARGETIĆ 2003, 55–56

koristi za napredak u argumentaciji (što je važniji aspekt) i rezultatima. Pri tome se vodimo isključivo idejom, da bez diskusije nema pravog napretka u znanosti – što je osobito izraženo upravo u povijesnim disciplinama.

II. GOLDSTEIN

I. Goldstein nalazi se već niz godina u samom vrhu hrvatske historiografske bizantologije. Među njegovim radovima osobito se ističu oni, što se odnose na Hrvate i Hrvatsku u njihovu odnosu prema Bizantu od 6. do 12. stoljeća. U tim je radovima Goldstein postupno produbljivao svoja shvaćanja o tom nimalo jednostavnom problemu. Od ranijih radova posebnu pozornost privlače njegovi radovi iz 1992.³ i 1995. god.⁴ Na te smo se radove opširno osvrnuli našim recenzijama iz 1992.⁵ i 1995.⁶ i prodiskutirali velik broj pitanja. Na žalost, diskusija je izostala.

God. 2003. Goldstein je u okviru serije Udžbenici i priručnici Filozofskog fakulteta u Zagrebu, Odsjek za povijest, kao drugi svezak te serije objavio knjigu *Hrvati, hrvatske zemlje i Bizant*.⁷ Već se pri objavljivanju prvog sveska te serije moglo zapaziti da je cilj nove serije pružiti znanstvenoj javnosti takve radove, koji će akribično obraditi određeni problem iz hrvatske povijesti, pružiti stručnoj javnosti uvid u vrela i literaturu, da bi dobila pouzdani *état des questions* a studentima koristan priručnik. Tako je i Goldstein dao u upravo spomenutom radu svoje shvaćanje ranije hrvatske povijesti, s osobitim obzirom na Bizant, popratio ga pertinentnim bilješkama i pozivom na raspoloživa vrela te korištenjem bogate literature.

U odnosu na temu koju obrađujemo u ovome radu, osnovne postavke i zaključci do kojih je Goldstein došao bili bi ovi:

“Dolazak Hrvata i Slavena u početku 7. stoljeća”⁸ odnosno “najkasnije početkom 7. stoljeća”⁹ po Goldsteinu je samo jedan od elemenata krize, koja je na prostoru Dalmacije i Panonije već odavno postojala. Ali, već nakon prvog razdoblja sukoba, došlo je do relativno mirna suživota Hrvata i Slavena s jedne i starosjedilaca pod bizantskim vrhovništvom s druge strane.¹⁰ Konstantin Porfirogenet tvrdi, nastavlja Goldstein, da je bizantski car Heraklije “naredio da se Hrvati nasele u toj zemlji Ava-

³ GOLDSTEIN 1992.

⁴ GOLDSTEIN 1995. Usp. i nešto sažetiji prikaz u GOLDSTEIN 1997, 169 i d.

⁵ MARGETIĆ 1992, 306-312.

⁶ MARGETIĆ 1995a, 213-231.

⁷ GOLDSTEIN 2003.

⁸ N. dj., 21.

⁹ N. dj., 22.

¹⁰ N. dj., 23.

ra, u kojoj i danas stanuju". Premda je "nemoguće ustanoviti je li taj podatak istinit", Goldstein naslućuje da je Heraklijevo ime u toj vijesti samo personifikacija one uloge koju su imali predstavnici bizantske vlasti u gradovima na istočnoj obali Jadrana u stvaranju dugoročnih odnosa sa slavenskim ili hrvatskim doseljenicima.¹¹ Goldstein smatra da ta teza približno odgovara zaključku Katičića po kojem je "ratnički savez Hrvata (...) pri naseljavanju sklopio foedus s Rimskim carstvom" i po kojem carska vlast "polaze pravo na izravnu vlast u dalmatinskim gradskim općinama, a nad hrvatskom rodovskom vlašću ističe samo svoje načelno vrhovništvo".¹²

Po Goldsteinu pogled na prijelaz iz 6. u 7. stoljeće u novijoj je historiografiji bitno izmijenjen u odnosu na starija mišljenja: dobiva se predodžba "o mirnu dolasku Slavena u relativno skladnu suživotu".¹³ Bizant drži samo najvažnije centre i točke na obali, tzv. Bizantsku Dalmaciju, "Hrvati i drugi Slaveni vladaju zaleđem",¹⁴ a mirni život osigurava moćna bizantska mornarica, koju ipak sredinom 7. stoljeća arapska osvajanja opasno ugrožavaju.¹⁵

U 7. i 8. stoljeću uvelike se po Goldsteinu smanjuje interes bizantskih kroničara za zbivanja na Zapadu, dakle i "na hrvatskim i okolnim prostorima".¹⁶ Ipak na istočnojadranskoj obali čini se da je barem posredno vladao ravenski egzarh, o čemu donekle svjedoči danas izgubljeni pečat ravenškog egzarha Pavla (723.-726.), a ravenški nadbiskup Danjan (692.-708.) bio je rodом iz Dalmacije.

Bizantska je crkva, nastavlja Goldstein, obnovila svoj utjecaj u 8. stoljeću: car Lav III. oduzeo je papi 732. god. jurisdikciju nad "čitavim Ilirikom, Dalmacijom i još nekim zapadnim dijelovima Bizantskog carstva"; po Mihajlu Sirskom dalmatinski biskupi sudjeluju na 6. općem koncilu u Carigradu 754. god.; solinski, rapski, osorski i kotorški biskup sudjeluju na 7. općem koncilu 787. god. u Niceji.

Goldstein je svoje teze mnogo opširnije iznio u svojem radu iz 1995. god. pa smatramo da nećemo pogriješiti, ako popunimo ove njegove analize iz 2003.

Prema Goldsteinu od 582. do 626. god. Slaveni ratuju zajedno s Avarima i žive s njima vrlo skladno.¹⁷ Međutim, Slaveni su ipak bili u prvom redu poljoprivrednici pa je tek njihov manji dio sudjelovao u osvajanjima. Taj manji dio Slavena, koji je sudjelovao u osvajanjima bile su vjerojatno ratničke skupine "Hrvata", ali i "Srba".¹⁸ Pri tome, Avari pomažu u to vrijeme Slavenima da svladaju svoju društvenu nezrelost i

¹¹ Na i. mj.

¹² Na i. mj. Goldstein ovdje citira Katičićeve zaključke.

¹³ N. dj., 24.

¹⁴ N. dj., 25.

¹⁵ Na i. mj.

¹⁶ N. dj., 25-26.

¹⁷ GOLDSTEIN 1995, 81.

¹⁸ N. dj., 78.

stvore veće jedinice, koje su bile nužne da bi se zauzeli prostori južno od središta avarske države.¹⁹

"Nekoliko godina ili desetljeća po slavenskoj doseobi pristižu (ili – počinju pristižati) Hrvati".²⁰ Oni su pretežno ratnici,²¹ po jeziku i kulturi slični svojim slavenskim susjedima. I oni (kao i Slaveni) ostvaruju s Avarima krajem 6. i 7. stoljeću vrlo skladnu suradnju,²² ali unatoč tome, moguće je da su Hrvati odnosno Slaveni proširivali svoj teritorij na račun Avara odnosno oslobađali se njihove vlasti.

Ovome bi se još mogla pribrojiti i Goldsteinova opaska da su Avari zaposjeli velik dio Panonske nizine i da su bili prvi hrvatski susjedi puna dva stoljeća.²³

Ovakav Goldsteinov prikaz odnosa Hrvata, Slavena i Bizanta nije posve transparentan.

Naime, ako su Hrvati bili 200 godina prvi susjedi Avarima, onda bi to, čini se, značilo da su Hrvati samostalni i da nisu potpadali pod avarsku vlast. Ali to se, čini se, ne slaže s tvrdnjom da bi "Hrvati (...) proširivali svoj teritorij na račun Avara odnosno oslobađati se njihove vlasti".²⁴ Jesu li se Hrvati oslobađali od avarske vlasti ili su bili njihovi prvi susjedi? S druge strane, Goldstein je sklon Katičićevoj tezi da je ratnički savez Hrvata bio prema Bizantu u odnosu federata, koji su priznavali načelno bizantsko vrhovništvo, a u biti bili potpuno samostalni. Hrvati su se po Goldsteinu nalazili južno od avarskog kaganata, dakle, negdje na prostoru južno od Dunava ili Save, a živjeli su, da ponovimo Goldsteinovu tezu, koncem 6. i u 7. stoljeću u vrlo skladnim odnosima s Avarima.²⁵ S druge strane, sve po Goldsteinu, Avari su društveno nezrele Slavene učili kako da stvaraju veće jedinice, da bi Slaveni zauzimali prostore južno od središta avarske države.²⁶ Ne slijedi li iz toga da su Avari uvježbavali Slavene da se bore s Hrvatima, koji su se nalazili "južno od središta avarske države" i da su Slaveni, izvježbani od Avara, napadali Hrvate? Međutim, kako su po Goldsteinu Slaveni pretežno bili poljoprivrednici i kako je tek manji njihov dio sudjelovao u osvajanjima – a taj manji, ratnički dio Slavena bile bi po Goldsteinu "ratničke skupine Hrvata (i Srba)" – proizlazilo bi da su Avari uvježbavali Hrvate za borbu protiv – Hrvata? To, dakako, ne ide, jer Hrvate, ratnički dio Slavena, nije trebalo uvježbavati u ratnoj vještini, to više što "Hrvati i drugi Slaveni"²⁷ u prvoj polovici 7. stoljeća već vladaju zaleđem Bizantske Dalmacije i žive s Bizantom u "relativno skladnom suživotu".²⁸

¹⁹ N. dj., 114.

²⁰ N. dj., 87.

²¹ N. dj., 91.

²² N. dj., 92.

²³ N. dj., 134.

²⁴ N. dj., 92.

²⁵ Na i. mj.

²⁶ N. dj., 114.

Ipak, i nakon što se te nejasnoće otklone, ostaje jedna po našem mišljenju nepremostiva poteškoća, a ona se sastoji u tome, da su Hrvati u Goldsteinov opis raznih događaja u 7. i 8. stoljeću ušli isključivo kao Goldsteinov dodatak vijestima iz vrela.

Tako npr. 1995. god. Goldstein piše: "*Slaveni* su, pa i *Hrvati*, krajem 6. i u 7. stoljeću, barem po vijestima mnogih pisaca, ostvarivali s Avarima vrlo skladnu suradnju".²⁹ God. 1997. Goldstein priopćuje čitatelju: "Iako neki izvori obavještavaju da su *Slaveni* i *Hrvati* ratovali protiv Bizanta (...) postoje svjedočanstva i o suradnji (...); čini se da je nakon prvog razdoblja sukoba došlo do relativno mirnog suživota *Hrvata* i *Slavena* s jedne i starosjedilaca pod bizantskim vrhovništvom s druge strane".³⁰ God. 2003. Goldstein ovu rečenicu ponavlja tako reći doslovce, tj. da neki izvori obavještavaju o ratovanju *Slavena* i *Hrvata* protiv bizantskih prostora na istočnojadranskoj obali, ali da je ubrzo došlo do mirna suživota *Hrvata* i *Slavena* sa starosjediocima pod bizantskim vrhovništvom".³¹ God. 1995. Goldstein tvrdi da su "*Slaveni* odnosno *Hrvati* već 642. godine izašli na more."³²

U svim tim i drugim vijestima u vrelima se Hrvati ne spominju, već isključivo Slaveni. Ovu je okolnost Goldstein bio dužan čitatelju objasniti.

Nadalje, bizantska vlast nad dalmatinskim gradovima u 7. i 8. stoljeću vrlo je upitna. Već je odavno Ostrogorski upozorio da "tamo gde nije bilo tema nije bilo ni vizantijske uprave. To je nepogrešivo merilo stvarnog stanja".³³ Dalmacija nije u 7. i 8. stoljeću bila organizirana kao tema. Nema nijedne vijesti o nekom bizantskom strategu, a nema ni izravnih ili neizravnih vijesti o bilo kakvom sudjelovanju dalmatinskih gradova u životu Bizanta, a upada u oči da nema vijesti ni o kakvoj crkvenoj organizaciji odnosno pripadnosti dalmatinskih biskupa bilo kojoj bizantskoj crkvenoj vlasti. Nema vijesti ni o tome da bi biskupi dalmatinskih gradova potpadali pod crkvenu vlast Konstantinopola, Ravene, Grada, Akvileje ili Rima.

Goldsteinovo pozivanje na vrela, koja bi dokazivala bizantsku vlast nad dalmatinskim gradovima u 7. i 8. stoljeću ne čini nam se uspješnim.

Totalna šutnja bizantskih, franačkih, papinskih i drugih vrela o navodnoj bizantskoj vlasti u Dalmaciji u 7. i 8. stoljeću toliko je neobična – pogotovu, ako se uzme u obzir da za Istru, ravenski egzarchat, Južnu Italiju i Siciliju postoji za to doba ne baš beznačajni broj vrela razne provenijencije -, da se po našem mišljenju ona ne može

²⁷ GOLDSTEIN 2003, 25.

²⁸ N. dj, 24.

²⁹ GOLDSTEIN 1995, 92.

³⁰ GOLDSTEIN 1997, 170.

³¹ GOLDSTEIN 2003, 23.

³² GOLDSTEIN 1995, 123.

³³ OSTROGORSKI 1959, 198.

drukčije tumačiti nego jedino nepostojanjem bilo kakve bizantske vlasti u Dalmaciji u to doba. Uzmimo kao primjer poslanicu "pape Agatona Konstantinu IV. povodom 6. ekumenskog sabora u Carigradu 680. godine" koju spominje i Goldstein.³⁴ On prevodi jedan njezin dio: "da se mnogi od onih koji Vam zajedno s nama služe nalaze usred Langobarda i Slavena, zatim Franačka, Gala i Gota te Britanaca". Što se tiče Slavena Goldstein ispravno uočava da je riječ o Slavenima "na zapadnom Balkanu i na istočnoj obali Jadrana". Međutim, Goldstein je pogriješno preveo latinski tekst "*plurimi confamulorum nostrorum*" riječima "mnogi od onih koji Vam (sc. bizantskom caru: L. M.) zajedno s nama služe". Riječ je o biskupima na zapadu. Papa očito nije mogao ustvrditi da npr. biskupi u Franačkoj služe "Vama", tj. bizantskom caru, zajedno s papom, kad znamo da je još Justinijan priznao potpunu nezavisnost Franačke od carstva i da se odrekao čak i puke apstraktne "vlasti" rimskog cara nad franačkim vladarom. Papa želi reći nešto drugo, tj. da biskupi Langobarda, Slavena, Franačka, Gala, Gota i Britanaca potpadaju pod crkvenu vlast pape. "*Confamuli nostri*" je neka vrsta eufemizma za misao da su ti biskupi pod papinom crkvenom vlašću i da papa na njih ima vrlo jak utjecaj i moralni autoritet. I upravo u tome je smisao poruke pape Agatona. On poručuje caru da njegov (papin) autoritet na zapadu daleko prelazi granice Bizanta, jer biskupi zapadnih država "neprestano salijeću" papu pitanjima o kršćanskoj vjeri (*curiose satagere non desistunt*) pa je i za cara od velike koristi da ti biskupi ostanu u skladu s papinim naučavanjem (*dum in consonantia fidei nobiscum tenentur*).

Pritom papa razlikuje dva područja zapadne Europe, jedno izvan Bizanta pod vlašću barbara (*gentes*) i drugo pod vlašću bizantskog cara (*christiani vestri imperii reipublicae*). U svezi s time papa nastavlja: "Mi ćemo, premda vrlo beznačajni, nastojati da se država Vašeg kršćanskog imperija, u kojoj je sjedište blaženoga Petra, apostolskog prvaka – koje (sjedište) duboko poštuju često zajedno s nama svi kršćanski narodi (*omnes christianae nobiscum nationes*) – pokaže uzvišenijom nad svim barbarima zbog velikog obzira prema blaženom Petru apostolu (*per ipsius beati Petri reverentiam*)". Drugim riječima, papin golem utjecaj na zapadu bitno će koristiti i samome Carstvu.

Papino je pismo izraz službenog stajališta Rimske crkve izraženog na crkvenom saboru koji se sastao u Rimu 25. ožujka 680. Na tom saboru sudjelovalo je 125 biskupa, pretežno iz bizantske Italije, ali su došli i biskupi iz langobardske države, nekolicina iz Franačke (osobito iz Provence: Arles i još neki) pa čak i jedan iz Britanije – ali nijedan iz Dalmacije. To upada u oči to više što je nemali broj biskupa došao iz bizantske "Istre", tj. obalnog područja današnje Istre i Venecije. Smatramo da iz toga slijedi s velikom vjerojatnošću da dalmatinski biskupi nisu mogli doći jer im to politički faktori njihovog područja nisu dopuštali.

Da ponovimo: ne može biti slučaj da su u Rim došli svi istarski biskupi, a nijedan dalmatinski. Zar nije najprirodnije objašnjenje da je u Istri bizantska vlast 680. god.

³⁴ GOLDSTEIN 1992, 134.

postojala, a u dalmatinskim gradovima nije? Svako drugo objašnjenje izgleda nam nategnuto.

Goldstein je ipak pokušao pronaći neke dokaze da je u Dalmaciji bar u 8. stoljeću postojala bizantska vlast.

Goldstein tvrdi da je car Lav III. god. 732. oduzeo papi jurisdikciju nad Dalmacijom. Ali, vrela koja spominju tu odluku Lava III. uopće ne spominju Dalmaciju, pa je razumljivo da je teza o oduzimanju Dalmacije papi već odavno napuštena. Goldstein se o oduzimanju Dalmacije papi poziva za čudo na prikaz bizantske povijesti u *Cambridge Medieval History* iz 1996. god. Neobično je što Goldstein nije primijetio da se – upravo suprotno njegovoj tvrdnji – ni u tom radu Dalmacija ne spominje kao pokrajina, koja je bila oduzeta papi: *It was probably at the same time that the churches of Calabria, Sicily, eastern Illyricum (comprising the ancient dioceses of Dacia and Macedonia) and presumably Crete were transferred by Leo from the administrative sphere of the See of Rome to that of the Patriarchate of Constantinople.*³⁵ Diskusija se može voditi samo o nečem drugom, tj. jesu li istočni Ilirik, Sicilija i Kalabrija (dakako, ne i Dalmacija) oduzeti papi upravo 732. god., ili nešto kasnije.³⁶

Ni s dalmatinskim biskupima koji su po Mihajlu Sirijskom bili nazočni na 6. općem koncilu u Konstantinopolu 754. god. ne može se ozbiljno operirati. Istina je, da Mihajlo Sirijski spominje Dalmaciju, ali vrijedi pobliže razmotriti samu vijest. Tekst glasi: "Iste godine (tj. 754.) car Konstantin sazvaio je u Konstantinopolu koncil kalcedonskih biskupa iz provincije Rima, i onih iz Dalmacije, Helade, Cilicije i Sicilije".³⁷ Tekst je neshvatljiv ako uzmemo u obzir da je na 6. općem koncilu prihvaćeno ikonoklastičko naučavanje, kojemu su se najžešće opirali pristaše protivnoga smjera, tj. kako ih Mihajlo naziva, "kalcedonski" (biskupi) – a jedini oni bi navodno bili nazočni na koncilu! To je, dakako, nemoguće i zato Darrouzes s pravom tvrdi da Mihajlo Sirijski "naravno podrazumijeva da su se ti biskupi pridružili onima iz područja pod carskom vlašću" – ili, drugim riječima da su Rim, Dalmacija itd. bili teritoriji *izvan carske vlasti*. Premda je citirani tekst vrlo kompleksan,³⁸ iz njega bi, ako ga se ipak hoće pod svaku cijenu koristiti, proizlazilo da Dalmacija nije bila pod carskom vlašću.

Goldstein spominje i koncil iz 787. na kojem su bili nazočni biskupi Solina, Raba, Osora i Kotora. I ovdje je nužno dodati nekoliko važnih opaska. Naime, već je Darrouzes upozorio na to da su svi "zapadni biskupi" u popisu sudionika koncila dobili privilegirano mjesto u odnosu na istočne, i to s razloga što još nisu bili "integrirani u bizantski sistem".³⁹ Zapadni biskupi dobili su tek kasnije odgovarajuće mjesto i tek

³⁵ GRÉGOIRE 1966, 71.

³⁶ EWIG, 9. Usp. npr. i OSTROGORSKI 1959, 178.

³⁷ CHABOT, II, 520.

³⁸ DARROUZÉS 1975, 8.

³⁹ N. dj., 22.

postupno gubili svoje istaknuto počasno mjesto.⁴⁰ Šteta što Goldstein nije uzeo u obzir naš rad iz 1994. god.⁴¹ u kojem smo raščlanili položaj dalmatinskih biskupa i zaključili da oni nisu nadbiskupi, ali su vrlo visoko rangirani, čime se željelo iskazati posebno zadovoljstvo što su uopće bili nazočni. Ti biskupi nisu bili podređeni nijednom metropolitu, slično kao što nisu bili ni zapadni nadbiskupi Južne Italije i Sicilije.

Podrobnije obrazloženje dali smo još 1992. god. i zaključili da ni 787. god. bizantske vlasti u Dalmaciji još nema, ali da je bizantski *utjecaj* izraženiji nego ranije.⁴²

Ravenski egzarh nije nad Dalmacijom vladao ni neposredno ni posredno. Pečat ravenškog egzarha Pavla ne uzimaju kao dokaz egzarhove vlasti oni autori koji su se temeljito bavili prilikama u Dalmaciji u 8. stoljeću.⁴³ O ravenском egzarhatu postoji ne baš zanemarljiva količina vrela, ali ni iz kojeg vrela ne može se zaključiti da bi egzarh ikada imao bilo kakvu vlast nad Dalmacijom. Goldstein, tvrdi da su postojale "neke veze istočnojadranske obale s Ravenom"⁴⁴ tj. da je između dviju jadranskih obala postojao određen protok ljudi, vijesti, ideja i materijalnih dobara. Ali to nije dokaz za "neizravnu vlast" ravenškog egzarha nad Dalmacijom.

Za razdoblje od početka 7. stoljeća do 785. god. postoji ne baš mali broj vijesti za Istru, Ravenu, južnu Italiju, današnju Grčku itd.⁴⁵ Iz tih se vijesti mogu kako-tako rekonstruirati događaji i razvoj bizantske vlasti na tim područjima. Tako npr. do 751. god. možemo kako-tako pratiti očajničku borbu Ravene da se izvuču iz smrtonosnog zagrljaja kojim ju je langobardska država sve više stezala, a i o bizantskoj Istri ima vijesti (628., 680., 725., 768.-772., 776.-780. god.), preko kojih možemo pratiti događanja. Kako to da se carska vlast nije nijednom kroz oko 150 godina zainteresirala bar za neki dalmatinski grad; zašto bizantski pisci (npr. Teofan) pišu o najrazličitijim zbivanjima što se odnose na Bizant u to doba, a o Dalmaciji nikad ništa; zar papa nije našao za nužno da se bar jednom zainteresira za svoje biskupe u Dalmaciji? Sve se to najjednostavnije objašnjava pretpostavkom da su dalmatinski gradovi priznavali kakvu-takvu nadređenost vlasti u svom zaleđu, a nikakvu nadređenost Bizanta.⁴⁶

Toliko o navodnoj bizantskoj vlasti nad dalmatinskim gradovima u 7. i 8. stoljeću.

Što se pak tiče Hrvata kao ratničke grupacije koja bi došla u današnju Hrvatsku "najkasnije početkom 7. stoljeća", ni o tome nema vijesti u suvremenim vrelima.

Kad bi se među plemenima i narodima o kojima nas na području središnje i jugo-istočne Europe obavještavaju razni bizantski, papinski, langobardski, franački itd.

⁴⁰ N. dj., 26.

⁴¹ MARGETIĆ 1994a, 21-23.

⁴² MARGETIĆ 1992, 312.

⁴³ KLAJČ 1971, 86; FERLUGA 1978, 83.

⁴⁴ GOLDSTEIN 1993, 28.

⁴⁵ MARGETIĆ 1992a, 312.

⁴⁶ MARGETIĆ 1997, 62-65, bilj. 151.

suvremeni pisci od 6. do sredine 9. stoljeća bar jedan jedini put pojavilo ime Hrvat i kad bi se moglo ukazati na bar jedno jedino suvremeno vrelo koje bi Dalmaciju u 7. i 8. stoljeću spomenulo kao dio Bizantskog carstva ili iznijelo podatke o bilo kakvoj svjetovnoj ili crkvenoj vlasti Bizanta nad Dalmacijom u to vrijeme, možda bi Goldsteinova konstrukcija imala neki oslonac.

Nadamo se da će svaki dobronamjerni čitatelj ove naše primjedbe i neslaganja s pojedinim dijelovima Goldsteinova najnovijeg rada i koncepcije u cjelini shvatiti isključivo kao poziv na diskusiju, jer se samo tako mogu razriješiti dvojbe i unaprijediti spoznaje. Radovi se objavljuju ne zato da se o njima pišu nepertinentni panegirici niti da ih se drsko ignorira, već da u stvaralačkoj i korektnoj diskusiji dođe do napretka znanosti, što je u interesu ne samo znanosti, nego i samih diskutanata.

U svome se radu iz 2003. god. Goldstein u razmjerno opširnoj bilješki osvrnuo i na naše radove i teze:

"Margetić je (...) 1977. godine postavio tezu o seobi Hrvata oko 800. godine pod franačkim vrhovništvom" pa nastavlja da je Margetić kasnije *"posumnjao u njezinu ispravnost (Margetić, Još o dolasku, 238: "možda bi trebalo povezati dolazak Hrvata s velikim perturbacijama koje su se dogodile u istočnoj Europi i u Avarskom kaganatu oko 670. god.")*. Mnogi, među njima i Ančić, nastavlja Goldstein, ipak su prihvatili Margetićevu tezu, ali bez pravih argumenata. S druge strane *"mnogi su argumentirano odbacili Margetićevu tezu (npr. Suić, Koščak, Stih, opetovano Goldstein), a "najiscrpnije Lončar (...) uglavnom se ne složivši s Margetićevom argumentacijom".⁴⁷*

Goldsteinov prikaz našeg mišljenja temelji se na nesporazumu. Naime, ni 1997. god. ni kasnije nismo zastupali mišljenje da bi Hrvati došli u današnju Hrvatsku *"pod franačkim vrhovništvom"*. Naše je mišljenje 1977. god. bilo da su Hrvati došli *na poziv Avara*, ali smo prigovor N. Klaić iz 1984. god.⁴⁸ uvažili već 1985. god.⁴⁹ i dodali da se naša teza o dolasku Hrvata *na poziv Avara* ne temelji na vrelima, ali da ne vidimo boljeg objašnjenja.

Možda će se čitatelj zapitati, kako je Goldstein uopće došao na pomisao da nam imputira misao da su Hrvati došli u svoju sadašnju domovinu po nalogu Franaka. Najvjerojatnijim nam se čini da je Goldstein pročitao ove naše riječi iz 1977. god. :

"Pripovijest anonima (glava 30. DAI), što se temelji na narodnom predanju ima sasvim jasnu poruku: Sjeverni Hrvati bili su podređeni Francima, blizu kojih su stanovali; dio tih Francima podređenih Hrvata odvojio se, krenuo na jug, osvojio Dalmaciju i ostao neko vrijeme pod Francima. Dakako, sasvim je drugo pitanje je li ta narodna tradicija točna ili nije".⁵⁰

⁴⁷ GOLDSTEIN 2003, 60, bilj. 112.

⁴⁸ KLAJĆ 1984, 267.

⁴⁹ MARGETIĆ 1985, 238.

⁵⁰ MARGETIĆ 1977. 15.

U bilješci dodajemo: "Dapače, uvjereni smo da se može ići i korak dalje. Nije li moguće, nije li čak vjerojatno, da je hrvatska narodna tradicija zapravo glasila da su Hrvati došli i pobijedili Avare po nalogu Franaka? Naime, ako su Hrvati u staroj domovini bili podređeni Francima, i ako su neko vrijeme i u novoj domovini priznavali njihovu vlast, onda je smisao narodne tradicije očito u tome da su oni došli po nalogu Franaka. Anonim je priču izmijenio ispustivši taj podatak, jer se ni njemu nije sviđala previše istaknuta uloga Franaka u dolasku Hrvata. Dakako i ovdje je sasvim drugo pitanje da li takva hrvatska tradicija odgovara stvarnosti".⁵¹

Pretpostavljam da je Goldstein ove rečenice na brzinu pročitao i došao do uvjerenja da plediramo za dolazak Hrvata "pod franačkim vrhovništvom" (a ne, kao što je iz naših upravo citiranih riječi, pisanih 1977. god., jasno da je riječ o narodnoj tradiciji u koju ne vjerujemo).

Svoju diskusiju s našim stajalištima Goldstein završava ovako:

*Margetić je 2001. objavio knjigu Dolazak Hrvata, u kojoj je u nepromijenjenju obliku tiskao i sve svoje rasprave posvećene toj temi već publicirane između 1977. i 1994. godine.*⁵²

⁵¹ Na i. mj. u bilješci 14.

⁵² GOLDSTEIN 2003, 60, u bilješci 112 kao što smo već spomenuli, među onima koji su prihvatili našu navodnu tezu o dolasku Hrvata "pod franačkim vrhovništvom" spominje i Ančiča i ističe da ni Ančić nije pružio prave argumente, i to obrazlaže, uz ostalo, i činjenicom da "nijedan franački izvor ne spominje Hrvate". Ali, Ančić doista nije "sljedbenik" naših shvaćanja, jer je njegova teza i njezina argumentacija posve drukčija od naših stajališta. Ančićev rad objavljen 2000. god., podvrgli smo razmjerno opsežnoj i argumentiranoj kritici u našem radu iz 2002. god. (MARGETIĆ 2002, 101-108), ali smo ujedno pripomenuli da i sam Ančić ističe (ANČIĆ 2000, 71) da je njegov rad tek anticipacija njegovih rezultata, "koji će tek naknadno biti artikulirani u klasičnog formi znanstvene rasprave". Zbog toga je i naša kritika bila tek uvjetna u očekivanju Ančićeve obećane znanstvene rasprave.

Goldstein spominje Ančiča još u jednoj bilješci u svome radu iz 2003. (GOLDSTEIN 2002, 62, u bilješci 138). Spomenuta Goldsteinova bilješka, usput rečeno, uz bilješku o piscu ovih redaka (GOLDSTEIN 2002, 60, u bilješci 112) jedine su nešto opširnije bilješke (od ukupno 296 bilježaka) u kojima Goldstein ulazi u diskusiju s nekim od autora. Ostale su bilješke uglavnom reference na djela i autore na koja se Goldstein poziva u svom radu. U toj bilješci Goldstein prigovara Ančiću da "činjenice koje mu ne idu u prilog, poput podatka o razgraničenju, jednostavno prešućuje". U diskusiju Goldstein–Ančić ovdje ne bismo ulazili, ali bismo samo spomenuli da po Goldsteinu Ančić i još "neki drugi istraživači (...) počevši od Grafenauera", a "pogotovo od N. Klaić" (...) razvijaju tezu da postoji izvjesni Anonim., koji je napisao 30. poglavlje DAI". Kako je Grafenauer pisao 1952. god. (GRAFENAUER 1952, 1-52) m proizlazilo bi da se teza o nepoznatom piscu 30. glave DAI pojavila tek te godine. Ali tome nije tako. Ne vjerujemo da Goldstein ne zna da je još BURY 1906., 525, smatrao da je glava 30 DAI interpolacija (HAUPTMANN 1925, 101), da je ta glava napisana od nepoznatog autora i naknadno unesena u DAI i da DVORNIK 1962, 98 ističe da Buryjeva teza o interpolaciji *is still supported by most historians*, s time da isti pisac, n. dj., 100 podvlači da glava 30 *seems indoubtably to have been compiled by a different author*. Možda se Goldstein eliptički izrazio i htio reći nešto drugo, tj. da se on ne slaže s vladajućom tezom o glavi 30 kao naknadno ubačenju interpolaciji i da prema rad u kojem će dokazati da ne postoji "izvjesni Anonim". S obzirom na stilizaciju glave 30, koja potpuno odudara od stilizacije drugih dijelova DAI, uračunavajući pri tom u prvom redu ostale glave DAI koje govore o Hrvatima, Srbima itd., Goldsteinovu tezu da nije riječ o interpolaciji u DAI bit će vrlo teško uspješno i uvjerljivo argumentirati. Ali, kako je svaka diskusija, koja se vodi argumentima, uvijek korisna, nije nemoguće da bi nove analize Goldsteina dovele do novih rezultata. O problematici glave 30 pisali smo opširno u MARGETIĆ 1977, 16-26.

Moramo priznati, da ove Goldsteinove tvrdnje ni uz najbolju volju ne razumijemo. Zar Goldstein nije upoznat s našim radom iz 1995. god. koji se može smatrati (bar zasada) završnom fazom razvoja naših istraživanja, otpočetih 1977. god.?

Rezultate rasprave iz 1995. god. zajedno s radovima iz 1977., 1983., 1975., 1988., 1990. i 1994. objavili smo ponovno u 2001. god. s time da smo u toj knjizi u opsežnom uvodu od 30 stranica prikazali razvoj našeg shvaćanja od 1977. do 1995., u želji da knjizi dademo okvir, kojim se čitatelju ukratko objašnjava razloge evolucije naših shvaćanja. Usto, taj uvod, napisan u 2001. god., i rad iz 1995. god. preveli smo na njemački. Oko polovica knjige iz 2001. god. sastoji se, dakle, od tog uvoda te prijevoda uvoda i rada iz 1995. god. na njemački. *Rad iz 1995. god. i dodaci iz 2001. čine 60% knjige iz 2001.!* Goldstein navodi da su naši radovi u nepromijenjenom obliku tiskani u 2001. god. – i to “*sve rasprave između 1977. i 1994. godine*” (!?). Nemoguće je pretpostaviti da Goldstein nije imao u rukama našu knjigu iz 2001. A ako ju je imao i samo prelistao ili čak samo pogledao “Sadržaj”, nemoguće je pretpostaviti da Goldstein ne bi primijetio uvodnu raspravu i rad iz 1995. god. te prijevode na njemački. Ta radi se o 60% knjige! Kako je Goldstein poznat kao krajnje korektan i dobronamjeren pisac, ne može se ni pomisliti da bi on zlonamjerno prešutio rad iz 1995. god. Zbog toga je ovaj Goldsteinov postupak za nas potpuno neshvatljiv. Ne znamo ga objasniti ni racionalnim ni iracionalnim razlozima, premda smo mnogo o tome razmišljali i pokušali odgonetnuti ovu za nas u pravom smislu misterioznu činjenicu. Naime, ne znamo objasniti okolnost, da Goldstein 2003. god. ni u popisu literature uopće ne spominje naš rad iz 1995. god. i da usto tvrdi da naša knjiga iz 2001. god. obuhvaća (samo) “*sve rasprave između 1977. i 1994. god.*” – ali ne i onu iz 1995. god. A ipak je taj rad izašao u časopisu Fakulteta, u kojem i Goldstein radi, objavljuje svoje radove i vodi diskusije, pa nema ni najmanje dvojbe da ga dobro poznaje.

III. BUDAK

1. Budak je 2003. god. iznio samo one po vremenskom redoslijedu teorije o dolasku Hrvata koje su po njegovu mišljenju najvažnije.⁵³

- a) Teorija Račkoga i Jagića: Hrvati su došli zajedno s ostalim Slavenima iz sjeverne, Bijele Hrvatske.
- b) Teorija Gumpłowicza o nesposobnosti Slavena da sami organiziraju svoju državu, zbog koje je npr. Šegvić smatrao da su Hrvati porijeklom Goti.
- c) Iranska teorija po kojoj su Hrvati iransko pleme iz afganistanske pokrajine Harahvatija koje se kasnije slaveniziralo. Ta teorija ima i danas sljedbenika.
- d) Bugarska teorija, po kojoj je bugarski vladar Krobatos imao petero sinova, od kojih se jedan zvao Batbajan pa bi titula ban bila povezana s bugarskim princem. “Time

⁵³ BUDAK 2003, 53-54

se traženje podrijetla Hrvata može usmjeriti i prema istraživanju bugarske tradicije”.

- e) Novija teorija Pohla i Kronsteinerja po kojoj je hrvatsko ime označavalo socijalnu kategoriju odnosno počasnu titulu, koja je označavala ratnike graničare. Raspadom kaganata i ustancima graničara hrvatsko ime postaje obilježjem lokalnog slavninskog stanovništva.

Za teorije navedene pod a), b) i e) Budak je spomenuo neke autore koji su ih zastupali.

Za teoriju pod c) Budak je očito smatrao suvišnim da spomene neke od autora, jer je ta teorija i danas aktualna u hrvatskoj historiografiji. Za teoriju pod d) nije posve jasno na koga Budak misli. Svakako nije riječ o novijoj teoriji, jer dolazi prije e) u kojoj se spominju Pohl i Kronsteiner. Na prvi bi se pogled reklo se da je riječ o A. Polverariju,⁵⁴ koji je 1969. god. pisao o Bugarima u Senigaliji i koji po Budaku tumači ime bugarskog vladara Orbata kao Crobatos.⁵⁵ Budak se poziva na Polverarija kada navodi vijest iz *Historia Miscella*, prema kojoj je bugarskog vladara Orbata nakon njegove smrti naslijedio u Velikoj Bugarskoj *Buthaias*, dok je njegov brat *Contarag* prešao Don, a Asparuh Dunav. Dva su se anonimna brata smjestila na zapadu, jedan kod avarskog vladara, a drugi u Pentapolisu. Međutim, malo je vjerojatno da bi Polverari, koji se samo usput i bez ikakvih analiza vijesti iz vrela i bez diskusije s oprečnim mišljenjima, bio taj autoritet na koji se poziva Budak.

Ali, možda nije riječ o Polverariju, nego o Grégoireu koji je 1944./1945. objavio zanimljiv članak o identifikaciji Hrvata, Kubrata i Kuvera.⁵⁶ Njegovo mišljenje bilo je podvrgnuto ozbiljnoj i argumentiranoj kritici pa nikako ne vjerujemo da bi na osnovi njegovih analiza Budak napisao da se “traženje podrijetla Hrvata može usmjeriti prema istraživanju bugarske tradicije”, to više što je 1994. Budak naglasio da bi se doduše trebalo više nego do sada posvetiti bugarskoj tradiciji, iako se to, tumači Budak, ne smije smatrati kao izjednačavanje Hrvata s Bugarima.⁵⁷ A možda Budak u tekstu koji smo označili s t. d) uopće ne misli ni na kakvu posebnu “bugarsku hipotezu”, već naprosto primjećuje zanimljive paralele između bugarske i hrvatske tradicije. Ipak, tekst kao da sugerira čitatelju da je riječ o nečem jačem od puke paralele.

Usto, mnogi će čitatelj teško u nazivu *Historia Miscella* prepoznati Anastazijev prijevod na latinski dijela Teofanova djela, u kojem se govori o seobi Bugara. U svakom slučaju trebalo bi upotrijebiti za naše čitatelje uobičajene nazive za vladare Velike Bugarske i njegove sinove. Budak naziva Kuvrata *Orbat*, dok ga Teofan zove Kpó-

⁵⁴ BUDAK 1994, 68.

⁵⁵ Na i. mj.

⁵⁶ Teofan, 357.

⁵⁷ N. dj. II, 225.

βατος (Krobat)⁵⁸, a Anastazije u svom prijevodu *Crobatus*.⁵⁹ Njegova najstarijeg sina Budak naziva *Buthaias*, Teofan Βαθβαίαν (Batbajan),⁶⁰ a Anastazije *Bathahias*,⁶¹ drugog sina Budak naziva *Contarag*, Teofan Κόντραγος (Kotragos),⁶² a Anastazije *Contragus*.⁶³

Predložili bismo da se u idućem izdanju Budakove knjige prihvate nazivi, uobičajeni u hrvatskoj historiografiji.

2. Po mišljenju Budaka,⁶⁴ mletačka je tradicija o caru Herakliju kao spasitelju carstva imala jak utjecaj na analognu tradiciju u dalmatinskim gradovima. Naime, nastavlja Budak, Konstantin Porfirogenet u glavama 29 i 31 DAI i eventualni anonimni dopisivač glave 30 istog djela prilično se razlikuju u svom pričanju o dolasku Hrvata. Historiografija je dosad više vjerovala priči iz glave 30, navodno hrvatskoj narodnoj tradiciji u kojoj se caru Herakliju odriče bilo kakva uloga u doseljenu Hrvata, za razliku od priče iz glave 31 DAI u kojoj Heraklije ima odlučujuću ulogu. Budak predlaže objašnjenje, kojim bi se ta dva na izgled toliko proturječna izvješća mogla uskladiti. Naime, po Budaku, najstarije mletačke kronike daju Herakliju istaknutu ulogu u najstarijoj povijesti Venecije i uopće u spašavanju kršćanskog svijeta. Premda su te venecijanske priče zbrkane i nejasne, nastavlja Budak, ipak su one odraz popularnosti Heraklija. Stanovništvo Venecije povezivalo je s Heraklijem postanak svoga grada-države pa su venecijanske legende morale naći odraza u dalmatinskim gradovima, gdje je Heraklije također bio spasitelj carstva, onaj car koji je uređio odnose s barbarima.

Jesu li "venecijanske legende" povezivale postanak svoga grada-države s Heraklijem, kao što to tvrdi Budak?

"Venecijanskim legendama" nalazimo prvi trag u Pavla Đakona⁶⁵ (konac 8. stoljeća) koji piše da je Pavao,⁶⁶ akvilejski patrijarh u doba pape Benedikta⁶⁷ "u strahu pred langobardskim barbarstvom, pobjegao iz Akvileje na otok Grado i ponio sa sobom crkvenu riznicu".

Ovu je vijest vješto iskoristio Ivan Đakon (konac 10. stoljeća) kada se između grada-države Venecije i franačko-njemačkog susjeda zaoštrila borba oko zakonitosti patrijaršije u Gradu. Akvileja je kao prastaro sjedište patrijarha svojim insistiranjem na

⁵⁸ N. dj. I, 357.

⁵⁹ N. dj. II, 226.

⁶⁰ N. dj. I, 357.

⁶¹ N. dj. II, 226.

⁶² GRÉGOIRE 1944/1945, 88-118.

⁶³ BUDAK 1994, 69 (u bilj. 58).

⁶⁴ BUDAK 2003, 51; usp. BUDAK 1995, 64-65, 81; usp. BUDAK 1995, 71.

⁶⁵ PAVAO ĐAKON, II, 10.

⁶⁶ Zapravo je riječ o patrijarhu Paulinu (ne Pavlu).

njezinu crkvenom primatu imala moćnu podršku njemačkog carstva, jer je ono, ističući crkveni primat Akvileje zapravo isticalo zahtjev za političkom vlašću nad Venecijom. Borba za samostalnost venecijanske crkve od Akvileje bila je, dakle, u osnovi borba protiv aspiracija njemačkih careva prema Veneciji. Ivan Đakon je stoga preuzeo vijest Pavla Đakona, ali ju je "dogradio" tvrdnjom da je već patrijarh Pavao nazvao Grado *Aquileia Nova*⁶⁸ i proglasio je metropolom cijele Venecije, a da bi toj odluci patrijarha Pavla dao dodatni zakonski temelj, upleo je u svoje izvješće potvrdu cara Heraklija koji da je "poslao tron blaženoga Marka, što ga je nekoć Konstantinova majka Helena donijela iz Aleksandrije."⁶⁹ Tako je Ivan Đakon preko priče o Heraklijevoj potvrdi "legalizirao" prijelaz patrijaršije iz Akvileje u Grado.

Kronološki prva po redu nakon Ivana Đakona *Cronica de singulis patriarchis Nove Aquileie, que Gradensis ecclesia vocatur, a tempore domini Helie eiusdem ecclesie patriarche*⁷⁰ pisana sredinom 11. stoljeća, kombinira vijesti o Atili, Langobardima i Herakliju koje je sakupila od ranijih pisaca. Po njoj je patrijarh Helije na sinodu u Gradu obavijestio nazočne da je Atila *rex Hunorum* potpuno uništio Akvileju, da je ona nekako životarila u doba Gota i da se "sada" zbog Langobarda u njoj ne može više živjeti pa zato traži da sinod potvrdi prijenos metropolitanskog sjedišta iz Akvileje u Grado, što je sinod i odobrio. Mnogo kasnije, nakon što su se na stolici patrijarha izredali Sever, Marcijan, Kandidijan, Ciprijan, Fortunat i Primogenije, ovaj posljednji poslao je svog izaslanika "vrlo pobožnom uzvišenom Justinijanu" koji je patrijarhu darovao tron blaženoga Marka, dopremljen od Heraklija u Konstantinopol iz Aleksandrije.

Kao što se vidi ni ovdje Heraklije još ne igra nikakvu ulogu u nastanku Venecije.

Idući sačuvani spis, tzv. *Cronicon Gradense*, pisan, čini se, pri kraju 11. stoljeća, priča kako su "pogani" uništili Akvileju i kako je velik dio pučanstva nastanio močvare.⁷¹ Tako su nastali Grado i Torcello. Kasnije se *beatus dux Metamauentium* obratio na papu Benedikta koji je potvrdio sinod u Gradu gdje je taj grad nazvan Nova Akvileja, i odobrio Grado kao metropolitansko sjedište cijele Venecije i Istre. Kroničara nije previše zanimao nastanak Venecije pa se zadovoljio općom bilješkom da su "pogani" krivi da se narod preselio iz Akvileje u močvarno područje uz more.

Neusporodivo je opsežnija tzv. *Origo civitatum Italiae seu Venetiarum* (*Chronicon Altinate*).⁷² To je čudan konglomerat vijesti iz starije povijesti Venecije. Nastao je postupno tijekom 12. stoljeća, tako da se u njemu mogu razaznati tri sloja.

Najstariji od ta tri sloja sadrži podatak da je Justinijan, rimski car, pobijedio Gote i da je u to vrijeme na papinskoj stolici sjedio Benedikt. Na čelu je Akvileje bio patri-

⁶⁸ MONTICOLO, 26.

⁶⁹ Na i. mj.

⁷⁰ MONTICOLO (*Cronica de singulis patriarchis Novae Aquileiae*), 5-16.

⁷¹ MONTICOLO (*Cronicon Gradense*), 19.

⁷² SIMONSFELD, 5-19.

jarh Pavao, koji se "bojao langobardskog bijesa" i koji je iz uništene Akvileje pobjegao na otok Grado i prenio sa sobom relikvije. On je Grado nazvao Novom Akvilejom. Vidi se da je kompilator koristio Pavla Đakona, ali mu ujedno dodao vijest o Novoj Akvileji, što je očiti provenecijanski dodatak.

U drugom se sloju nalazi nekoliko međusobno nezavisnih vijesti.

Prema jednoj od verzija⁷³ priča se kako je strašni (*sevisissimus*) poganin Atila porušio Akvileju pa je tamošnji narod sagradio Grado pod vodstvom nekog *Gradocus Gardolicus* iz grada Garda. Na to je papa odobrio da se Grado nazove Nova Akvileja. Ova verzija dodjeljuje, dakle, papi važnu ulogu u nastanku gradačke metropolije. U nastavku se priča o daljnjem postupnom razvoju samouprave po otocima i izgradnji venecijanske središnje vlasti – ali to nas ovom prigodom ne zanima.

Po drugoj verziji toga sloja Veneti su porijeklom iz Troje (!). Carevi Konstantin i Heraklije kasnije su pobijedili Perzijance. Nakon toga došao je iz Panonije strašni (*sevisissimus*) poganin Atila i uništio mnoge venetske gradove, među ostalim i Akvileju. Za cara Justinijana prefekt grada Rima, Longin, pregovarao je s Langobardima. U to su vrijeme carevi imali običaj dolaziti u Italiju, i to u Rim i Ravenu (*emilianum civitate*). Kada je car Heraklije vidio uništene venecijanske gradove, dao je sagraditi grad *Eraclia*, poslao tron blaženog Marka, koji je Helena, Konstantinova majka, donijela iz Aleksandrije, podigao grad na otoku Gradu i odredio ga za metropolitansko sjedište, nazvavši ga *Nova Aquilegia civitas*. Ta je druga vrlo opsežna verzija posve zbrkano napisana pa se neki podaci ponavljaju tako da bi pozornija analiza mogla u njoj pronaći dvije ili više ruku.⁷⁴ Iznijeli smo je krajnje sažeto. Za nas je ovdje od interesa, da u toj konfuznoj priči Heraklije ima mnogo važniju ulogu, nego u drugim verzijama i slojevima.

Konačno, u trećem, najmlađem sloju⁷⁵ navode se Trojanci koji su pod carem Enejom došli na venecijanska kopnena područja; nakon mnogo godina došao je strašni (*sevisissimus*) poganin Atila s 500.000 vojnika, opkolio i temeljito uništio Akvileju; u doba cara Heraklija izbjegli *Venetici* sagradili su novi grad, kojeg su nazvali *Eracliana* i tamo ostali do vremena Karla Velikog, kralja Franaka. U ovome sloju Heraklije ne igra nikakvu ulogu pri nastanku Venecije, jer se njega spominje samo radi određivanja vremena izgradnje Heraklijane.

Ukratko, pregled najstarijih sačuvanih mletačkih kronika pokazuje da se u njima – osim u drugoj verziji drugog sloja – ne spominje Heraklije kao ličnost koja bi imala

⁷³ N. dj., 37.

⁷⁴ N. dj., 44, 49. Ima se dojam kao da su neki neinteligentni pisari prepisivali starije predloške zbrda-zdola i nesporno ih kombinirali. SIMONSFELD, 2 ispravno je ocjenjuje kao: *naratio mire confusa de Longino et Venetis atque aliis de rebus*. A možda je čak riječ o pisarskim vježbama po nečijem nalogu, koje su slučajno sačuvane i onda zabunom prepisane u neke rukopise. U ostalim rukopisima ih ne nalazimo.

⁷⁵ N. dj., 33.

bilo kakvu ulogu pri osnivanju Venecije. Ne možemo se, dakle, složiti s tvrdnjom da bi "stanovništvo Venecije povezivalo s Heraklijem postanak svoga grada-države", a još manje da bi najstarije mletačke kronike bile indicij da su sličnu odlučujuću Heraklijevu ulogu iz Venecije preuzeli i njegovali stanovnici dalmatinskih gradova.

3. Budak je 2003. god.⁷⁶ ponovio svoju već ranije iznesenu tezu po kojoj bi Bizant odigrao odlučujuću ulogu u razgraničenju "sklavinija" na istočnoj obali Jadrana. Bizantski se utjecaj pri tome oslanjao na moćnu mornaricu, koja je mogla duž dalmatinskih rijeka ući u unutrašnjost zemlje i nametnuti za Bizant prihvatljivu teritorijalno-političku podjelu. Tu je svoju tezu Budak najpotpunije obradio u svojim radovima iz 1990.⁷⁷ i 1995.⁷⁸ god.

Kako je tekst iz 1990. god. najpotpuniji, prikazat ćemo Budakovu tezu na osnovi analiza iz te godine.

Budak je krenuo od pretpostavke da se uz pomoć Konstantinova rada *De administrando imperio* može dobiti prilično jasna slika etničkih grupa uz istočnu obalu Jadrana: Hrvata, Srba, Neretljana, Travunjana, Zahumljana, Diokličana i Konavljana. "Vidi se", nastavlja Budak, "da granice između pojedinih sklavinija teku uzduž riječnih korita (Cetina, Neretva) ili proizlaze iz važnijih lučkih gradova (Dubrovnik, Kotor)". Budak se pita, nije li dopušteno u tim činjenicama vidjeti dokaz da je te granice odredio Bizant, koji ih je mogao nadzirati uz pomoć svoje mornarice. Duž rijeka ili iz lučkih gradova moglo se lako prodrći u kontinentalno zaleđe. S pravom se može pretpostaviti, dodaje Budak, da se u oba ova Konstantinova izvješća nalazi jezgro istine da su Bizantinci, u suprotnosti s mišljenjem što prevladava u historiografiji, imali aktivnu ulogu pri utvrđivanju odnosa i pravnog uređenja Slavena.⁷⁹

Budak je upozorio i na još jednu, tako reći zaboravljenu, granicu između kraljevske i banske Hrvatske, koja je tekla duž rijeke Zrmanje i koja također daje mogućnost nadzora s mora, to više, što je ovdje mornarica mogla prodrijeti duboko u kopno. Nije li ta podjela, pita se Budak, bila možda odrazom situacije prije 812. god.? Budak ovo povezuje s mišljenjem N. Klaić da je upravo Lika bila jezgro srednjovjekovne Hrvatske. Ne bi li se moglo pretpostaviti, pita se Budak, da se ime Hrvata tek nakon 812. god. proširilo na sklaviniju između Zrmanje i Cetine, i to u povodu dolaska nove, franačke vlasti i njezina vazala Borne? Time bi se moglo još bolje razumjeti dvostruka slavenska tradicija, kako proizlazi iz Konstantinova djela *DAI*, koja je najvjerojatnije potekla iz kontinentalne pozadine Zadra i Splita, dakle opet iz prostora između dviju rijeka.

⁷⁶ BUDAK 2003, 55.

⁷⁷ BUDAK 1990, 129-136.

⁷⁸ BUDAK 1994, 56-57, 67-69. Usp. i BUDAK 1995, 74-75.

⁷⁹ BUDAK 1990, 130.

“Ako bi se prihvatilo prijedlog da je Bizant imao odlučujuću ulogu u utvrđivanju granica sklavinijâ, tj. Slavena, tada moramo Carstvu pripisati i uvođenje njihovih etnogeneza”.⁸⁰

Smatramo da se Budakova teza, po kojoj bi prvotna jezgra hrvatskih etnogeneza bila u Lici, temelji na pogrešnom shvaćanju tvrdnji N. Klaić o razlozima posebnog položaja Like u okviru hrvatskog etničkog prostora.

Naime, N. Klaić shvaća Bornu kao vladara čije je težište vlasti u Dalmaciji i Liburniji. Ona dodaje: “Značajno je da prvi poznati hrvatski knez nosi titulu *dux Guduscanorum*, što bez sumnje znači, da je nosilac pokreta za ujedinjavanje one političke jezgre, kojoj još nepoznati nastavljač 30. poglavlja u *De administrando imperio* daje posebno mjesto”.⁸¹ Po N. Klaić Borna teži za čvrstim povezivanjem i priključenjem Like središtu Bornine države u Dalmaciji i Liburniji i zato on “brzo uspostavlja svoju vlast preko Velebita”⁸² tj. u Liku.

Vrela ne potvrđuju tu Budakovu tezu iz 1990. god. Ako bi Lika bila sjedište sklavinije hrvatskog imena, trebalo bi očekivati da će franački kroničari, koji se dosta bave Bornom, bar jednom prigodom uporabiti za njega naziv *dux Croatorum*, ali o tome nema u vrelima ni riječi. Ukratko, niti N. Klaić tvrdi da bi Lika bila “*der Kern des mittelalterlichen Kroatiens*” niti se iz vrela može zaključiti da bi se ime Hrvat širilo iz Like prema području između Zrmanje i Cetine.

Ako se ne varamo, to je uvidio i Budak, koji 1994. god.⁸³ spominje “granicu na Zrmanji”, ali ne više u smislu teze da bi se hrvatsko ime nakon aachenskog mira, dakle nakon 812. godine, širilo prema jugu. U svojoj kronologiji⁸⁴ Budak tvrdi da carevi-suvladari naređuju 641./642. god. Hrvatima da ne napadaju *Split* i da Hrvati, kao saveznici Bizanta napadaju grad Sipont u Italiji. U radu pak iz god. 2003. Budak tvrdi, da su Hrvati izabrali periferiju Salone kao jedno od svojih sjedišta, očito, ako smo dobro razumjeli, odmah po svom dolasku početkom 7. stoljeća,⁸⁵ a ne tek nakon 812. godine. “Granica na Zrmanji” nestala je doduše u Budakovu radu iz 2003. god., ali je i dalje za ostala južnija područja ostala teza da su bizantske vlasti bile one koje su nametnule došljacima teritorijalnu organizaciju.⁸⁶

Nismo nimalo uvjereni u odlučujuću ulogu Bizanta pri razgraničenju sklavinija na istočnoj jadranskoj obali u razmatranom razdoblju. Bizant je bio prva tri desetljeća 7. stoljeća pod teškim pritiskom avarsko-slavenskih snaga na cijelom ogromnom

⁸⁰ N. dj., 131.

⁸¹ KLAJĆ 1971, 207-208.

⁸² N. dj., 208.

⁸³ BUDAK 1994, 57.

⁸⁴ N. dj., 199-200.

⁸⁵ BUDAK 2003, 38.

⁸⁶ N. dj., 55.

području od Alpa do Konstantinopola, a već oko 635. godine nadvila se nad Bizantom smrtna opasnost od Arapa. U obzir bi, eventualno, dolazilo samo kratko razdoblje poslije 629. god., tj. nakon velike pobjede Heraklija nad Perzijom. Pa ipak, posve je nevjerojatno da bi Bizant, nakon što je s najvećim naporom svladao Perzijance, imao snage organizirati jadranska obalna područja prema svojim zamislima, tako da bi navodno njegovoj inicijativi trebalo zahvaliti teritorijalnu organizaciju sklavinija. Po našem mišljenju riječ je o hipotezi koja nema ni najmanjeg oslonca u suvremenim vrelima. Možda bi ta hipoteza mogla dobiti sjenku vjerojatnosti, kad bi Budak naveo bar neko vrelo o takvoj ulozi Bizanta ili kad bi ponudio bar jedan sličan primjer bizantskog organiziranja teritorijalnih jedinica razgraničavanjem, kod kojeg bi tokovi rijeka imali zajedno s bizantskom mornaricom u to doba takav odlučujući utjecaj. Tako npr. Teofanov razmjerno opsežan prikaz bizantske povijesti u 7. i 8. stoljeću (preko 100 stranica!) ne navodi ako se ne varamo, nijedan slučaj takvog ili sličnog djelovanja bizantske mornarice. I ne samo da o nečem sličnom nema u bizantskim vrelima traga, već ona uopće ne spominju nijednom riječju u to doba ni dalmatinske gradove ni bilo što o njihovoj crkvenoj organizaciji.

Nasuprot tomu, ondje, gdje se sačuvala bizantska vlast, tamo su zabilježene i neke vijesti. Tako npr. na venecijanskom području sačuvan je natpis o gradnji crkve na otoku Torcello (ili, možda u Heraklijani?),⁸⁷ a da o Raveni itd., ni ne govorimo.

4. Po Budaku "unatoč svim prigovorima nemamo pravog razloga ne vjerovati Tominim i Konstantinovim podacima o pljački grada, značajno dopunjenima datumom (godinom 625.) i imenom salonitanskog nadbiskupa Teodora u proširenoj Tominoj kronici. Tako precizni podaci moraju potjecati iz nekog starijeg izvora, i ne mogu biti samo plod mašte Tominog prerađivača. Uostalom, godina 625. odlično se uklapa u prilike prije sloma avarske sile kod Carigrada, kada je doista mogao biti učinjen još jedan uspješan pljačkaški pohod u samo srce Dalmacije".⁸⁸

Ovdje bismo razmotrili samo veliko povjerenje, što ga Budak iskazuje datumu 625. u *Historia salonitana maior* (dalje: HSM) koji se u njoj spominje čak dva puta. U spomenutoj "proširenoj Tominoj kronici", kako je Budak naziva, samo je na nekoliko mjesta "prerađivač" naveo datume. Riječ je o ovim mjestima:

⁸⁷ CARILE – FEDALTO, Tavola IV.

† In Nomine Domini Dei Nostri Ihesu Xpisti, Imperante Domino Nostro Heradio perpetuo Augusto, Anno XXIX Indictione XIII, Facta est Ecclesia Sancte Marie Dei Genetricis ex iussione pio et devoto domno nostro Isaacio excellentissimo exarcho patricio et Deo volente dedicata pro eius meritis et eius exercitu. Hec fabricata est a fundamentis per bene meritum Mauricium gloriosum magistromilitum Provincie Venetiarum, resedentem in hunc locum suum consecrante sancto et reverendissimo Mauro episcopo huius ecclesie feliciter.

⁸⁸ BUDAK 1994, 82; ISTI 2003, 60.

- 1) Toma⁸⁹ priča o caru Lavu I. da je uzurpatora Glicerija, u želji da ga se riješi, imenovao salonitanskim biskupom: *apud Salonam Dalmatie episcopum fieri fecit*. Ove je riječi prerađivač⁹⁰ popunio ovako: *Glicerium apud Salonam Dalmatie archiepiscopum fieri fecit sub annis 213*.
- 2) Tominim riječima *pontifex Pelagius mortis debitum fecit*⁹¹ HSM dodaje *anno Cristi 593*.⁹²
- 3) Na Tomin opis uništenja Salone nakon riječi *brevi hora in carbonem et cinerem redegerunt*⁹³ HSM dodaje: *tam turres quam menia sub annis DCXXV preterquam solum teatri edificium quod in occidentali parte constructum fuerat*.⁹⁴
- 4) Na Tomin tekst,⁹⁵ po kojem je papa Ivan poslao opata Martina u Dalmaciju radi otkupa zarobljenika, HSM dodaje uz papino ime: *quartus* i datira malo dalje *sub annis domini DCXXV*.⁹⁶
- 5) Uz Tomin tekst⁹⁷ po kojemu je papa Ivan poslao svog legata Ivana Ravenjanina koji je uspostavio splitsku "nadbiskupiju", HSM⁹⁸ dodaje *sub annis domini MCII*.⁹⁹
- 6) Uz Tomin tekst koji spominje Petra, splitskog nadbiskupa u godini 990. (pisano slovima), HSM¹⁰⁰ dodaje tu istu godinu brojkama.

Ako ne uzmemo u obzir t. 6), gdje je HSM samo dodala istu brojku, preostaje pet slučajeva, u kojima HSM popunjava Tomin tekst podatkom o godini.

Odakle je prerađivač preuzeo prve dvije brojke? Najvjerojatnije je da ih je našao u nekom rukopisu opće crkvene povijesti, koji se nalazio u Splitu. God. 213 (t. 1) je pogriješna. Ispravna je godina 474., što je već odavno uočeno. A godinu 593. (t. 2) treba ispraviti u 590., jer je te godine umro papa Pelagije.

Godina MCII (t. 5) očita je besmislica. Preostaju, dakle, za ozbiljnije ispitivanje samo ona dva podatka o 625. god. koji "moraju potjecati iz nekog starijeg izvora" (Budak). Ali, ta Budakova teza nije nimalo uvjerljiva. Taj "stariji izvor" nije mogao biti stariji od

⁸⁹ TOMA, 20.

⁹⁰ HSM, 76.

⁹¹ TOMA, 22.

⁹² HSM, 86.

⁹³ TOMA, 36.

⁹⁴ HSM, 90. Napominjemo da je Klaić vrstom slova pogriješno obilježila ove riječi.

⁹⁵ TOMA, 38.

⁹⁶ HSM, 91.

⁹⁷ TOMA, 48.

⁹⁸ HSM, 94.

⁹⁹ TOMA, 59.

¹⁰⁰ HSM, 108.

konca 9. stoljeća, kada se počela primjenjivati današnja datacija po Kristovu rođenju. A nije nimalo vjerojatno da bi netko u 10. stoljeću pa i kasnije prerađivao stariju dataciju u kršćansku. Upravo se nameće jedino razumno i vjerojatno objašnjenje da je ta dva podatka u HSM ubacio upravo njezin sastavljač, samo ne uz pomoć neke opće crkvene povijesti ili slično, već na temelju vlastitog kombiniranja. Čudno je da je prerađivač tako nemarno ponovio godinu 625. kao godinu navodne propasti Salone i godinu kada je navodno papa Ivan IV. poslao opata Martina u Dalmaciju i Istru.

Ukratko, svih 5 upisa godina u HSM nisu drugo nego podaci, koje je prerađivač nadodao tekstu Tomina djela, a ona ne mogu ni u najmanjoj mjeri pomoći znanstvenom istraživanju.

Uostalom, isto to vrijedi i za podatak u HSM o biskupu Teodoru, kojeg je prerađivač mogao lako naći u nekom katalogu splitskih biskupa.

5. Još nekoliko kraćih primjedaba na Budakove teze o nekim problemima najstarije hrvatske povijesti.

- 1) Budak se slaže sa Šišićem da bi reskript carigradskih "careva" kojim se uređuju odnosi Hrvata i Splićana, zbog pluralnog oblika, koji bi označavao suvladarstvo, trebalo datirati sa 641. god. zato što je samo u to vrijeme postojalo "istinsko suvladarstvo".¹⁰¹

Međutim, kako je poznato, da Toma takav pluralni oblik koristi i za oznaku carske vlasti kada je na prijestolju bio samo jedan car,¹⁰² iz takvog oblika nije moguće zaključivati na bilo koje doba bizantske vlasti. Uostalom, kako o bizantskoj vlasti u Dalmaciji u 7. i 8. stoljeću nema vijesti, reskript "konstantinopolitanskih careva" nije drugo nego Tomino opravdanje prava splitske vlasti na što šire područje splitskog distrikta.

- 2) Budak se slaže sa stajalištem po kojem je 626. god. došlo do velikog avarskog poraza pred Konstantinopolom, dapače, naziva ga "slom avarske sile kod Carigrada".¹⁰³

¹⁰¹ BUDAK 2003, 60. Ovdje bismo samo posve lapidarno upozorili na Budakovo pogriješno shvaćanje strukture kasnorimskog-ranobizantskog društva. BUDAK 2003, 59 piše da se "nakon napuštanja Salone, patricijat, ili ono što je od njega preostalo, preselio zajedno s klerom, u Dioklecijanovu palaču" i da je Ivan Ravenjanin pri obnovi crkvene organizacije "naisao na pomoć istaknutijih predstavnika patricijata". Ali, u to doba nekog vodećeg sloja koji bi se nazivao "patricijat" uopće nije bilo. Ako se jako ne varamo, ovu je grješku preuzeo Budak od Novaka, 86-88 koji govori o "rimskim patricijima" kao "najvišoj klasi" rimskog društva. Oni bi bili "pravo plemstvo", što je, usuduli bismo se reći, nerazumijevanje tadašnje društvene realnosti, u kojoj je "patricijat" označavao samo počasno *nenasljedivo* plemstvo" koje je pojedinim istaknutim osobama dodjeljivao car i koje, dakako, nije prelazilo na potomke (KASER, 214).

¹⁰² MARGETIĆ 1994, 5.

¹⁰³ BUDAK 2003, 60.

Međutim, vrela govore drukčije. O tome smo pisali još 1977. god.,¹⁰⁴ a i kasnije. Čini se da je korisno i nužno ponoviti naše sažeto obrazloženje iz 2001. god.:

Najčešća je teza da je do prodora Hrvata iz njihove pradomovine u Dalmaciju došlo poslije 626. godine. Hauptmann je tu tezu izrazio pregnantno 1925. god. ova-ko: "Kada su Avari godine 626. potučeni pod Carigradom, i kada su pokoreni narodi najedanput ustali protiv njih, tada je prodrlo u Dalmaciju pleme ratničkih Bijelih Hrvata i savladalo Avere". Tu je tezu Hauptmann dokazivao izvješćem u Uskršnjoj kronici o napadu Avara na Konstantinopol. Ipak, to vrelo nikako ne opravdava tezu o nekom odlučujućem avarskom porazu. Prije svega, Uskršnja kronika – koju je pisao suvremenik događaja oko 626. god. – zna pouzdano samo to da se kagan *povukao* od opsade Konstantinopola: to su stanovnici glavnog grada zapazili sa svojih zidina. Razlog avarskog povlačenja Uskršnja kronika ne zna već ga samo naslućuje. Ona navodi glasine, koje su po Konstantinopolu kružile (tíves δὲ ἔλεγον: neki su pričali), naime da je kagan dao okrutno poubijati slavenske posade monoksila (mali čamac od izdubenog stabla) potopljenih u prethodnim čarkama Slavena s bizantskom obranom i da su se ogorčeni Slaveni "vratili kući pa je zbog toga i prokleti kagan bio prisiljen *povući se* i krenuti za njima". A Slaveni su se, čini se, najvjerojatnije povukli zbog nedostatka živežnih namirnica. O tome, uostalom, ima vijesti i u samoj Uskršnjoj kronici. Dakle, avarske čete nisu uopće stupile u iole ozbiljnije okršaje oko grada pa nisu ni mogle doživjeti poraz, a još manje odlučujući poraz. Ako bi se ipak htjelo i dalje govoriti o "teškom porazu" Avara pred Konstantinopolom, onda bi trebalo da autori koji zastupaju tu tezu, to i dokažu. Opetovano ponavljanje teze o teškom porazu ne čini je nimalo uvjerljivijom jer bi u tom slučaju preostalo još samo da se "prebroje glasovi" i da se ustvrdi kako je premoćnim brojem glasova pobijedila teza o "teškom porazu".¹⁰⁵

Dodali bismo još i to, da je Heraklije bio toliko uvjeren da je kaganov napad na prijestolnicu samo taktička diverzija, da se u vrijeme opsade uopće nije vratio s istočnog bojišta, gdje je ratovao s Perzijom. Ispostavilo se da je Heraklije imao pravo, što nije smatrao nužnom svoju nazočnost, već se zadovoljio uputama, koje je poslao s istočnog fronta, jer do napada *avarskih* snaga na bizantsku prijestolnicu nije uopće došlo.¹⁰⁶ Ili, drugim riječima, avarske su vojne snage ostale 626. god. posve netaknute, pa o nekoj katastrofi ili čak o običnom porazu ne može biti riječi.

- 3) Po mišljenju Budaka za činjenicu, što 680. god. na crkvenom saboru u Rimu nije bio nazočan nijedan dalmatinski biskup "ne možemo naći pravi razlog".¹⁰⁷ Ali,

¹⁰⁴ MARGETIĆ 1977, 45-46.

¹⁰⁵ MARGETIĆ 2001, 12.

¹⁰⁶ Usp. o vijestima iz Pizidina Bellum avaricum i Teodora Sinkela u MARGETIĆ 1977, 33-42, gdje su navedeni glavni tekstovi s prijevodom na hrvatski i našim komentarom.

¹⁰⁷ BUDAK 2003, 62.

dovoljno bi bilo tu činjenicu povezati s drugom okolnošću, tj. da bizantska vrela u to vrijeme nikad ne spominju dalmatinske gradove, da se bez teškoća utvrdi pravi razlog nesudjelovanja dalmatinskih biskupa na saboru u Rimu: dalmatinski gradovi nisu u to vrijeme bili pod Bizantom, već su priznavali prevlast političkih organizacija sklavinija u svojem zaleđu, koje su bile u sklopu "avarsko-slavenske konfederacije". Odlazak biskupa u Rim mogao se lako protumačiti u najmanju ruku kao sumnjivo dogovaranje o političkoj situaciji pa su vođe tih sklavinija zabranili putovanje u Rim. O tome smo od 1977. god. često i opširno pisali.¹⁰⁸

- 4) Budakova napomena¹⁰⁹ da je car Lav III. podvrgnuo 732. god. "cijeli Ilirik, dakle i dalmatinske biskupije, carigradskom patrijarhu" temelji se na odavno prevladanom tumačenju odluke Lava III. Zastupanje tog u literaturi prevladanog shvaćanja moguće je samo uz prethodno obaranje argumentacije novije bizantologije.
- 5) U svome se sažetom prikazu iz 2003. god. Budak čak na 3 mjesta osvrće na ugovaranje federatnog odnosa doseljenika u Dalmaciju s Bizantom.

On prije svega ističe da je "moguće da su bizantske vlasti nakon vjerojatnog stupanja doseljenika u federatski odnos s carstvom" odredile i teritorijalno razgraničenje doseljenika, tj. da je Bizant odredio granice među tim sklavinijama duž korita rijeka ili oko važnijih gradova (npr. Dubrovnika).¹¹⁰ Na drugom mjestu Budak objašnjava uvjete toga naseljavanja. On kaže da su "Slaveni, a napose Hrvati" s Carstvom sklopili neki ugovor, po kojem su pojedina plemena dobila svoja područja u svojstvu federata.¹¹¹ I konačno, nešto dalje, Budak daje i točnije vrijeme, kada se to dogodilo. Naime, nakon avarskog poraza 626. god. Bizant u Dalmaciji preuzima inicijativu zbog prevlasti na moru pa se "s Hrvatima najvjerojatnije sklapa ugovor, kojim oni dolaze u položaj federata".¹¹² Sa Slavenima se također stvaraju "saveznički odnosi".¹¹³

Kolikogod su barem na dva navedena mjesta Hrvati izravno apostrofirani, ipak, ako se sva tri mjesta pročita bez želje da se u tekst ubaci nešto, što autor nije imao na umu, reklo bi se da Budak ipak pledira za ideju da su *sve* istočnojadranske sklavinije imale federatni odnos.

Pojam je federata u rimskom i bizantskom društvu prilično jasno određen: to su ratničke grupacije, koje su nakon dolaska na rimsko područje dobile na raspolaganje

¹⁰⁸ MARGETIĆ 1977, 62- 65, bilj. 151.

¹⁰⁹ BUDAK 2003, 62.

¹¹⁰ N. dj., 55.

¹¹¹ N. dj., 59.

¹¹² N. dj., 60.

¹¹³ Na i. mj.

neki teritorij, ujedno sačuvale svoj samostalni plemenski identitet i ujedno se obvezale na vojničku službu carstvu. Kada pak Budak opisuje “*hrvatsko-romanski suživot*”, on ga opisuje ovako: “Slavenski je svijet živio rascjepkan u županije, bez neke centralizirane vlasti, slično kao u svojoj prapostojbini”.¹¹⁴ Ovo se sigurno odnosi i na Hrvate pa ako su oni živjeli rascjepkani po županijama i još k tome bez centralizirane vlasti, nije jasno kakvu je vojnu korist mogao imati Bizant od takvog federata, toliko rascjepkanog i bez vlasti.

Ovakva koncepcija Hrvata kao federata čini se da je ipak nešto posve drugo od koncepcije Katičića u njegovom radu iz 1985./1987., po kojem Hrvati kao vojno organizirani narod dolaze s one strane Karpata u Dalmaciju, pobjeđuju Avare i u Dalmaciji utemeljuju svoju vlast.¹¹⁵

- 6) U svome radu iz 1994. god. Budak kritizira naše mišljenje, po kojem “(Margetić) formalnu vezu dalmatinske Crkve i carigradskog patrijarha datira već nakon 843. godine, jer se čini da njen početak (tj. formalne veze dalmatinskih biskupa i carigradskog patrijarha: L. M.) treba tražiti tek u vrijeme Focijeve shizme”.¹¹⁶ Usto, Budak, čini se, pledira za nadbiskupski položaj splitskog premeta u doba Drugoga nicejskog koncila 787. god.¹¹⁷ i pri tome se poziva na naš rad iz 1983.

Vjerojatno je riječ o nesporazumu. Izričito tvrdimo da “dalmatinska crkva nije *pravno* nikada pripadala konstantinopolitanskom patrijarhu”¹¹⁸ i dopuštamo samo to da je “patrijarh imao izvjesni *faktilni* utjecaj” u Dalmaciji od 812. do 827. god. i možda neko vrijeme poslije 843. god., tj. onda kada je porastao bizantski utjecaj u Dalmaciji – dakle, čini nam se, da nismo mogli jasnije izraziti svoje mišljenje, da je konstantinopolitanski patrijarh imao samo jedno kraće vrijeme samo *faktilni* utjecaj, a nikada “formalnu vezu”. Naše je mišljenje dijametralno suprotno onomu što ga po Budaku zastupamo.

Što se pak tiče nadbiskupskog položaja splitskog premeta, čini se da je također riječ o nesporazumu. U našem radu iz 1983. god.,¹¹⁹ na koji se Budak poziva, ispituje razloge “važnog mjesta” koje dalmatinski – i uopće zapadni – *biskupi* zauzimaju u popisima koncila 787. god.,¹²⁰ ističemo da se na kraju četvrte sjednice “potpisi dalmatinskih *biskupa* nalaze među potpisima nadbiskupa na 62., 72. i 77. mjestu, dok prvi

¹¹⁴ N. dj., 62.

¹¹⁵ KATIČIĆ 1987, 88, 91.

¹¹⁶ BUDAK 1994, 86.

¹¹⁷ N. dj., 87.

¹¹⁸ MARGETIĆ 1983, 263.

¹¹⁹ N. dj., 262.

¹²⁰ Na i. mj.

od istočnih biskupa, biskup Nise iz Kapadocije, dolazi tek na 84. mjestu", ¹²¹ i ujedno objašnjavamo da je tako visoko mjesto znak da "integracija zapadnih krajeva nije bila ni izdaleka do kraja provedena, pa se zapadnim *biskupima* laskalo visokim mjestom na hijerarhijskoj crkvenoj ljestvici". Mislimo da smo se dovoljno jasno izrazili: dalmatinski su biskupi ostali biskupima i 787. god., samo što su iz političkih razloga dobili uglednije mjesto u popisu nego što bi im po hijerarhiji pripadalo. To smo mišljenje zadržali i kasnije, kada smo problem ponovno uzeli u razmatranje. ¹²²

IV. KATIČIĆ

1.

Da bi se ispravno ocijenilo sažeti Katičićev rad o najstarijem razdoblju hrvatske povijesti, objavljen 2003. god., ¹²³ nužno je prethodno uzeti u obzir ranije najpoznatije Katićeve radove.

1. Još god. 1985. ¹²⁴/1987. ¹²⁵ god. Katičić ističe da je, unatoč raznim poteškoćama, koje se javljaju pri nekritičnom prihvatanju vijesti o Hrvatima u poglavljima 30 i 31 DAI, ipak najispravnije prihvatiti osnovne podatke iz tih poglavlja kao najbliže povijesnoj istini, jer se takvom pretpostavkom mnogo toga može lakše razumjeti i objasniti. Osnovna poruka tih dviju poglavlja sastoji se po Katičiću u tome, što je ratnički rodovski savez Hrvata pri naseljavanju današnje Hrvatske sklopio "*foedus* s Rimskim Carstvom". ¹²⁶

Prihvatanjem takve pretpostavke postaje, nastavlja Katičić, shvatljivo zašto Avari nakon 626. god. nisu nikad više napadali Bizant, nadalje zašto je papin izaslanik 641. god. mogao "pregovarati s novim poganskim gospodarima Dalmacije" bez vojnog pritiska, putovati zemljom, otkupljivali zarobljene kršćane i dobiti relikvije svetih mučenika. Osim toga postaje jasno zašto su već 642. god. slavenski ratnici u svojstvu pomoćnih trupa bizantske vojske napali Langobarde u južnoj Italiji. Nadalje, ista pretpostavka objašnjava i carsku naredbu Hrvatima koja je omogućila mirno susjedstvo Splićana s Hrvatima. Autentičnost je te povelje očita zbog preciznih diplomatskih fraza, koje se mogu iščitati iz izvješća Tome Arhiđakona o tom događaju. ¹²⁷ Nadalje,

¹²¹ Na i. mj.

¹²² MARGETIĆ 1994, 22-23.

¹²³ KATIČIĆ 2003, 39-45.

¹²⁴ KATIČIĆ 1985, 309-312; KATIČIĆ 1987, 89-92.

¹²⁵ KATIČIĆ 1985, 310 = KATIČIĆ 1987, 90.

¹²⁶ KATIČIĆ 1985, 311 = KATIČIĆ 1987, 91.

¹²⁷ KATIČIĆ, 1985, 310 = KATIČIĆ, 1987, 90. Ali, vidi KATIČIĆ, 2003a, 407-408. Dodajmo usput, da je Katićeva kritika naših analiza nepodesna za diskusiju. Katičić prigovara našim analizama da *die*

takva pretpostavka objašnjava, zašto u 7. i 8. stoljeću nema "drugih vijesti o Hrvatima". Naime, kako su se Hrvati kao federati držali reda, odbijali Avare i ostavljali gradove na miru, nije bilo nikakva razloga da ih bizantski pisci spominju. "Snažna je potvrda" tim vijestima i okolnost da Konstantin Porfirogenet u bizantskom protokolu daje prednost Hrvatima pred Srbima.

Nadalje, "hrvatsko ime dalmatinske rodovske kneževine u karolinško doba svjedoči o kontinuitetu poretka od zaključivanja ugovora s Heraklijem", jer se hrvatska kneževina nije izgubila u sustavu karolinških pograničnih jedinica (marka).¹²⁸

Konačno, razumljiva je šutnja franačkih anala o Hrvatima: "hrvatsko je ime za Franke bilo opterećeno savezom (*foedus*) s Bizantom i priznavanjem njegova vrhovništva". Moguće je da se zbog toga u oficijelnoj jezičnoj porabi "hrvatsko ime isprva izbjegavalo."¹²⁹

Katičićeva argumentacija ne djeluje uvjerljivo.

Prije svega, u glavi 30 DAI dolazak Hrvata opisuje se bez ikakva spominjanja Bizanta, a ni glava 31 DAI ne govori ni o kakvom ugovoru, već o nalogu cara Heraklija (προτάξει οὖν τοῦ βασιλέως) da Hrvati pobjede Avare i njegovoj zapovijedi (κελεύσει) cara da se nasele u nekadašnjoj avarskoj zemlji.¹³⁰ Teza o federatnom odnosu Hrvata samo je Katičićeva interpretacija Konstantinova teksta, u kojem o takvom savezu nema ni riječi. Jasne Konstantinove riječi da su Hrvati "prebjeglice" (πρόσφυγες), kojima Heraklije "naređuje" da pobjede Avare i "naređuje" da se nasele u Dalmaciju, Katičić temeljito reinterpreтира i iznosi pretpostavku da su Hrvati sklopili *foedus* s "Rimskom Carstvom".

Ni drugi indiciji ne potvrđuju *foedus* Hrvata i Bizanta.

To što Avari nakon 629. god. nikad ne napadaju Bizant, toliko je značajna i uočljiva okolnost, da ona doista zahtijeva uvjerljivo obrazloženje. Ali, iz federatnog odnosa Hrvata koji bi se odnosio na vrlo mali dio bizantske granice s avarskom državom ne može se izvesti zaključak da su upravo Hrvati bili ti koji su onemogućili svaku inicijativu Avara protiv Bizanta. Razlog mirnim odnosima Bizanta i Avara leži u nečem drugom, tj. u tome, što je u avarskoj državi došla poslije 630. god. na vlast nova dinastija,¹³¹ koja je s Bizantom imala više nego dobre odnose, a kada oko 680. god.¹³² dolaze

vorliegenden Nachrichten und allgemeinen Umstände werden nicht genügend beachtet (KATIČIĆ 1985, 310) odnosno "ne poklanja se dovoljno pažnje postojećim izvještajima i općim prilikama" (KATIČIĆ 1987, 90) Šteta je što Katičić našim radovima nakon 1977. do 1995. nije posvetio ni toliko prostora.

¹²⁸ Na i. mj.

¹²⁹ KATIČIĆ 1985, 311-312 = KATIČIĆ 1987, 92.

¹³⁰ DAI, 148, 17-20.

¹³¹ Usp. MARGETIĆ 2001, 16-19, 200-214.

¹³² N. dj., 169.

Bugari, oni i "sedam slavenskih plemena" razdvajaju područja pod avarskom i bizantskom vlašću. Nad dalmatinskim gradovima ionako Bizant nije imao nikakve vlasti u 7. i još duboko u 8. stoljeću,¹³³ a u Istri se situacija primirila tako što je Bizant uspio nakon uzmaka u 7. stoljeću povratiti granicu duž planinskih područja Učke i Ćićarije.

Vijest po kojoj 641. god. papin izaslanik putuje po Dalmaciji uopće ne spominje Hrvate¹³⁴ pa se na nju može prije pozivati onaj, tko želi dokazati da u to vrijeme u Dalmaciji nije bilo Hrvata, a osobito ne "ratničkog rodovskog plemenskog saveza Hrvata" – inače bi ih valjda papinski izvor zabilježio.

Vijest pak iz 642. god. po kojoj "slavenski ratnici" napadaju Langobarde u južnoj Italiji ne spominje Hrvate, već govori samo o Slavenima. Moglo bi se doduše pokušati dokazivati da su i ti Slaveni sklopiti *foedus* s Bizantom, čime se otvara put pretpostavci da je čitava istočnojadranska obala bila "napučena" federatnim odnosima – samo što o tim ugovorima nema nikakvih vijesti pa je riječ o hipotezi, koja čak nije ni vjerojatna.

Ekskurs

Događaji u 641. i 642. god.

Liber pontificalis obavještava da papa Ivan IV. (640.-642.) *misit per omnem Dalmatiam seu Histriam multas pecunias (...) per Martinum abbatem propter redemptionem captivorum, qui deprædati erant a gentibus*¹³⁵ (poslao je po cijeloj Dalmaciji kao i Istri mnogo novaca po opatu Martinu radi otkupa zarobljenika, uhvaćenih od barbara).

Vijest zaslužuje posebnu pozornost. Po svemu se čini da se ne može sumnjati u njezinu vjerodostojnost, ali je dvojbeno objašnjenje humanitarne akcije. Papa Ivan IV. nalazio se u vrijeme svoga kratkoga pontifikata u krajnje nezavidnoj situaciji. Prije svega, na langobardskom prijestolu sjedio je vrlo energični kralj Rotari (636.-652.), koji je bio velik protivnik Bizanta i samog papinstva kao uvjereni pristaša arijanstva i kao pobornik ekspanzionističke politike na štetu bizantske nazočnosti u Italiji. Pavao Đakon izvještava,¹³⁶ među ostalim, o njegovu osvajanju i rušenju Oderza (*Opitergium*), grada između Trevisa i Cividale u Furlaniji. Ratovao je i protiv Ravene pa je u jednoj bitci, izvještava na istom mjestu Pavao Đakon, poginulo 8000 "Rimljana", (tj. Bizantinaca), dok su ostali pobjegli. U isto to vrijeme, tj. 640.-642. god. Rotari je ojačao svoj utjecaj u vojvodstvu Benevent, gdje je vlast prešla od tamošnjeg vojvode Arichija (594.-640.) na furlanske uglednike Rodolda i Grimoalda, navodno zato što je Arichijev sin Ajo bio psihički poremećen pa je

¹³³ N. dj., 90-92 (bilj. 179).

¹³⁴ MARGETIĆ 1990, 120.

¹³⁵ DUCHESNE, 330.

¹³⁶ PAVAO ĐAKON, IV, 45.

ostarjeli vojvoda smatrao da će Rodoaldo i Grimoaldo bolje upravljati beneventanskim vojvodstvom od njegova vlastita sina.¹³⁷ I doista, nakon što je Arichis ubrzo umro nakon pedesetogodišnjeg vladanja Beneventom, naslijedio ga je Ajo, ali su realnu vlast držali Rodoaldo i Grimoaldo.¹³⁸ Jasno je da je taj prijelaz vlasti u Beneventu na furlanske uglednike bio zamišljen i sproveden Rotarijevom inicijativom. Tako je papinski Rim najednom došao u veliku opasnost od agresivnog langobardskog kralja i njegovih sljedbenika u Beneventu. Opasnost je za papu bila to veća, što je Rotari bio ne samo energičan vladar, već je kao uvjereni pristaša arijanstva predstavljao u pravom smislu riječi smrtnu opasnost.

Ali, to nije sve. Papa je bio u isto vrijeme u krajnje napetim odnosima s bizantskim vlastima, koje su papu smatrale svojim podanikom, jer je Rim u to doba bio u bizantskoj vlasti. Tek jednu godinu ranije, u doba kratkotrajnog pontifikata pape Severina (639.-640.) *ingressus est Isacius patricius in episcopium Lateranense et fuit ibi per dies octo usque dum omnem substantiam illam deprædarentur*¹³⁹ (patricije Izak ušao je u lateransku biskupsku palaču i boravio tamo osam dana, dok nije opljačkao svu njezinu imovinu). Koliko su odnosi Rima i Konstantinopola bili napeti i zaoštreni, najbolje se vidi po tome što se papa Ivan IV. ustoličio za papu bez careve suglasnosti, koja je, kao što je poznato, uvedena od Justinijana i kasnije prenjeta na egzarha.¹⁴⁰ Zbog toga se Ivan IV. i naziva "*in Dei nomine electus*" (izabran u ime Boga) ne spominjući uopće careve suglasnosti. Situacija pape bila je uistinu krajnje zabrinjavajuća, jer je prijetila smrtna opasnost od arijanskih Langobarda, koji su se pod ambicioznim Rotarijem mogli odlučiti na zadavanje konačnog udarca osvajanjem Rima – ali i od bizantskog egzarha u Raveni, koji se mogao ponovno odlučiti da zauzme Rim s još gorim posljedicama od onih, koje su zadesile papu Severina. Koga je papa mogao pozvati da mu pomogne u situaciji kada su obje države bile prema Svetoj stolici neprijateljski raspoložene, pa je od "svojih" vlasti u Konstantinopolu mogao samo očekivati novu pljačku blagajne ili, još gore, uhićenje i odvođenje pred sud u glavnom gradu, a od Rotarija nametanje arijanstva, što je papi, kao pravovjernom katoliku, moglo izgledati gore od smrti? Očito je papa skupio financijska sredstva, koja mu nije zaplijenio egzarh, jer je jasno da je Sveta stolica ipak uspjela ponešto posakrivati od gramzljivog egzarha i uputiti svoga povjerenika opata Martina u Dalmaciju i Istru s ponudom da Slaveni na drugoj obali Jadrana izvrše diverziju protiv Langobarda.¹⁴¹ Misija je uspjela¹⁴² jer su se Slaveni iskrcali kod Siponta *cum multitudine navium* i ubili vojvodu Aja.¹⁴³

¹³⁷ PAVAO ĐAKON, IV, 43.

¹³⁸ PAVAO ĐAKON, IV, 44.

¹³⁹ DUCHESNE, 329.

¹⁴⁰ MARGETIĆ 1983, 149.

¹⁴¹ *Chronica s. Benedicti*, MGH, SS III, 200: *Iste (sc. Ajo) dimicavit cum Sclavis ad Aufidum et interfecerunt illum per ingenium* (Ajo se borio sa Slavenima kod rijeke Ofanta pa su ga oni lukavstvom ubili).

¹⁴² Usp. već DABINOVIĆ, 46, s kojim se ne slažemo u pitanju situacije na Balkanu u 7. stoljeće.

¹⁴³ PAVAO ĐAKON, IV, 44.

Usput rečeno, vijest o slanju opata Martina "po cijeloj Dalmaciji kao i po Istri" ujedno je dokaz da u to vrijeme velik dio Istre nije pripadao Bizantu.¹⁴⁴

U svakom slučaju, misija opata Martina imala je mnogo više politički, a mnogo manje humanitarni i crkveni značaj, premda je ona ujedno pružila dobru priliku da se s njom poveže i crkveno-pobožni¹⁴⁵ i humanitarni aspekt.

Diskusija koja će se, u to ni najmanje se dvojimo, razviti oko ove naše interpretacije, trebat će uzeti u obzir ove činjenice, potvrđene prvorazrednim vrelima:

- da je papa Ivan IV. bio u više nego hladnim odnosima s bizantskim vlastima: on nije bio uopće potvrđen od cara, pa je po državnompravnom shvaćanju bizantskih vlasti bio nelegalni uljez na papinsku stolicu, koji se čak drznuo nazvati se papom ne po odobrenju carske vlasti, nego kao "izabran u ime Boga";
- da je samo godinu-dvije ranije egzarh, vrhovni predstavnik bizantske vlasti u Italiji, temeljito opljačkao papinsku riznicu;
- da je upravo u to vrijeme uvjereni pristaša arijanstva, langobardski kralj Rotari uspio u Beneventu uspostaviti realnu antirimsku vlast i tako zaprijetiti Svetoj stolici, kojoj je kao arijanac bio odrješiti protivnik;
- da je slanje opata Martina po papi Ivanu IV: u Dalmaciju i Istru s novcima koje je papa nekako uspio sakriti od egzarhovih vojnika moglo imati samo očiti politički cilj, tj. da zatraži pomoć od najbližih susjeda, Slavena s istočne obale Jadrana, da svojom akcijom protiv beneventanskih Langobarda olakšaju papin takoreći beznadni položaj – što su Slaveni i učinili i čak uspjeli ubiti zakonitog beneventanskog vojvodu i na taj način odvratiti Langobarde od neprijateljskih namjera i pokreta protiv Rima;
- da je situacija za papu upravo u to vrijeme, bar što se tiče Bizanta, bila utoliko lakša, što je Heraklije umro 11. veljače 641. godine, nakon što su mu posljednje godine života zagorčili golemi arapski uspjesi: Arapi su osvojili 636. god. Siriju, 637. god. Jeruzalem, 639. god. Antiohiju, Cezareju, Edesu i rimsku Mezopotamiju i započeli s osvajanjem Egipta;¹⁴⁶
- da je od 638. god. vladala velika napetost između Rima i Konstantinopola i na crkveno-teološkom polju, jer se papa energično protivio u Konstantinopolu proglašavanoj monoteletskoj doktrini po kojoj bi Krist imao jednu jedinstvenu volju.

Navodni "reskript konstantinopolitanskih careva" analizirali smo već više puta.¹⁴⁷

Najneugodnija za svaku teoriju o dolasku Hrvata u doba Heraklija jeste činjenica da o Hrvatima u 7. i 8. stoljeću nema nikakvih vijesti. Katičićevo obrazloženje zašto ih ne spominju ni bizantska ni franačka vrela trebalo bi proširiti barem još na papu. Ne

¹⁴⁴ Podrobnije u MARGETIĆ 1983, 148-152.

¹⁴⁵ Podrobnije o tom aspektu DUCHESNE, 330.

¹⁴⁶ BRÉHIER, 58-59.

¹⁴⁷ MARGETIĆ 1994, 5.

čini se uvjerljivijom ni teza da bi u 9. stoljeću postojao kontinuitet ustavnopravnog uređenja, utvrđenog početkom 7. stoljeća u doba Heraklija. Posve je nezamislivo, čak i u okviru Katičićeve teorije, da bi se Franci osjećali obvezanim poštivati bizantski ugovor iz daleke prošlosti, pogotovo ako se u isti mah tvrdi da su odnosi Hrvata s Francima bili opterećeni savezom s Bizantom. Ovo bi, ako smo dobro razumjeli, značilo da su Franci izbjegavali čak i spomenuti Hrvate, ali da su se oni, Franci, ipak osjećali obvezanim poštivati ugovor Bizanta i Hrvata i zbog toga poštivati specijalni hrvatski ustavnopravni položaj kao odvojene političke jedinice izvan sustava karolinških marka.

2. Kada je Katičić¹⁴⁸ u prvoj polovici devedesetih godina ponovno uzeo u razmatranje istu problematiku, on je doduše zadržao svoje shvaćanje o dolasku Hrvata u doba Heraklija, ali više ne spominje federatni odnos Hrvata prema Bizantu. Autor je svoje dokazivanje usmjerio u prvom redu na obranu shvaćanja da su Hrvati došli početkom 7. stoljeća ovim argumentom: o Hrvatima u Dalmaciji u 7. i 8. stoljeću nema doduše nikakvih vijesti – ali ih nema ni o Avarima i Slavenima. Prema tome, nema razloga ne pretpostaviti da su "tamo isto tako u to vrijeme mogli živjeti i Hrvati".

Argument nije toliko uvjerljiv, kao što se, možda, čini na prvi pogled.

Dovoljno je uzeti u obzir dva aspekta toga problema.

Najprije pitanje Avara i Slavena. Njihova je nazočnost na širem području dovoljno zajamčena npr. viješću iz 642. god. po kojoj *Slaveni* s istočne jadranske obale dolaze do talijanskog grada Siponta i tamo u okršaju ubijaju langobardskog vojvodu Aja, nadalje viješću s crkvenog sabora održanog 680. god. gdje papa Agaton govori o svojem velikom utjecaju na Langobarde, *Slavene* itd., pa na Teofanovu vijest da su Bugari došavši na Balkan zavladaali tamošnjim *Slavenima*, a sedam *slavenskih* plemena, koje su smjestili na zapadnoj svojoj granici prema *Avarima*, prisilili na plaćanje podavanja u znak pokornosti.¹⁴⁹ *Slaveni* se često spominju na avarsko-langobardskoj granici u 7. stoljeću: 663.-664., 705., 720., 737. god. itd.¹⁵⁰ Smatramo neprihvatljivom Katičićevu pretpostavku da se iz šutnje o nazočnosti Avara, Slavena i Hrvata u Dalmaciji u 7. i 8. stoljeću može izvući bar neizravan indicij da su Hrvati u to doba živjeli u Dalmaciji. Hrvati se u to doba (a ni ranije ni kasnije do sredine 9. stoljeća) nikada ne spominju ni u jednom suvremenom vrelu bilo gdje u Europi, dok o Avarima i Slavenima postoje upravo nepregledne količine vijesti. To može značiti samo jedno: za Avarre i Slavene dopušten je zaključak na veliku vjerojatnost, tako reći na sigurnost da su oni živjeli u to doba u Dalmaciji. Što se pak tiče Hrvata, totalnu šutnju o njima u svim

¹⁴⁸ KATIČIĆ 1995, 142.

¹⁴⁹ TEOFAN, 359.

¹⁵⁰ MARGETIĆ 1992, 162-163.

susjednim područjima, dapače u cijeloj Europi, ne može se drukčije tumačiti, nego da Hrvata tada doista nije bilo ni u Dalmaciji.

Ipak, našu je pozornost više privuklo Katičićovo objašnjenje vrlo sporne rečenice glave 30 DAI po kojoj su "i u Dalmaciji Hrvati bili neko vrijeme podložni franačkoj vlasti kao i prije u zemlji iz koje su došli". Ovo je doista eminentno filološko pitanje. Katičić je prigovorio Hauptmannu i Grafenaueru što su taj jasni izraz nastojali zaobići kao da je nevažan, a spomenuo je i N. Klaić koja je, kako je to Katičić ispravno naglasio, nepotrebno pre naglasila važnost te rečenice i na njoj izgradila svoje novo (i ujedno zadnje pred smrt) shvaćanje dolaska Hrvata. Katičić vidi samo dvije uvjerljive mogućnosti tumačenja tog teksta: ili je riječ o rečenici, koju je jednom prigodom neki redaktor dometnuo ili su sva pričanja o borbi Hrvata s Avarima "puka izmišljotina". Katičić pristaje uz prvo navedenu mogućnost.

Katičiću je promaklo da smo još 1977. god. predložili tezu,¹⁵¹ da se sporna rečenica temelji na narodnoj tradiciji po kojoj su sjeverni Hrvati bili podređeni Francima, blizu kojih su stanovali i da se dio tih Francima podređenih Hrvata odvojio, krenuo na jug, osvojio Dalmaciju i ostao neko vrijeme pod Francima.¹⁵² Razlika između Katičića i našeg mišljenja sastoji se u tome što Katičić smatra da je do te rečenice došlo naknadnim pogriješnim umetanjem njezina drugog dijela ("kao i prije u zemlji iz koje su došli"), a naše je mišljenje bilo 1977., a i kasnije, da je do nas došla rečenica koja nije doživjela nikakvu emendaciju, jer se takva, kako glasi, dobro uklapa u tzv. narodnu tradiciju. U biti je Katičićeva teorija slična onoj Grafenauera: polazi se od pretpostavke da je hrvatska tradicija "znala" da su Hrvati došli početkom 7. stoljeća, ali da je to njezino "točno" znanje kasnije iskvareno u tekstu koji je do nas došao, s time da je po Grafenaueru do pogriješke došlo već u samom Konstantinovu tekstu koji je pokvario čistu narodnu tradiciju, dok je po Katičiću do pogriješke došlo u nekoj kasnijoj redakciji teksta koja je do nas došla.

¹⁵¹ MARGETIĆ 1977, 15.

¹⁵² Suvišno je isticati, da smo ujedno naglasili da je posve drugo pitanje je li ta narodna tradicija odgovara povijesnoj istini ili ne. Naše je mišljenje bilo 1977. god. i ostalo je nepromijenjeno do danas da ta narodna tradicija ne odgovara povijesnoj istini.

U MARGETIĆ 1994, 5 obrazložili smo da se iz pluralnog oblika "reskript konstantinopolitanskih careva" ne može zaključiti da se Toma poziva na neko vrijeme, kada je u Bizantu postojalo suvladarstvo. To prihvaća i MATIJEVIĆ-SOKOL 2003, 249-250, ali je naše stajalište donekle relativizirala našom tvrdnjom da je moguća i druga pretpostavka, tj. da je u nekom starom zapisu Toma mogao pročitati i vijest o poslanstvu "carevima". Međutim, naše je stajalište identično s njezinim. Naime, razlikujemo "vjerojatnost" (koja je u povijesnim istraživanjima, kao i inače u znanosti, dopuštena kategorija razmišljanja) od puke mogućnosti, na osnovi koje se, dakako, ne može ništa dokazivati. Tu našu analizu završavamo ovako: "Mislimo da teza o sačuvanom zapisu ostaje nažalost u okviru slabe (ili nikako) vjerojatne puke mogućnosti", čime dajemo jasno na znanje čitatelju da pluralni oblik ovdje nije podesan za bilo kakvo dokazivanje i da je traženje suvladarstva koje bi dokazivalo vrijeme donošenja navodnog reskripta *potpuno promašeno*.

O problemu te rečenice, što ga je Grafenauer otvorio svojim filološkim analizama 1952. god.¹⁵³ raspravljalo se dosta devedesetih godina prošlog stoljeća u diskusiji Štih¹⁵⁴, Margetić¹⁵⁵ i Lončar¹⁵⁶. Margetić¹⁵⁷ pa čitatelja upućujemo na tu diskusiju koju smatramo vrlo plodnom. Sažeti prikaz diskusije dali smo 1994. god. Tamo smo saželi prijedloge i argumentaciju Grafenauera, Štiha, Lončara i našu i pokušali dokazati da se sporni tekst uopće ne treba "čistiti" od bilo kakvih navodnih dodataka, izmjena ili brisanja i da on upravo kao takav posve jasno iskazuje tzv. narodnu predaju o tome kako se je u Hrvatskoj zamišljao taj segment ranije hrvatske prošlosti. Ponovimo, da to tzv. narodno predanje nikako ne odgovara onome što se stvarno dogodilo i da je doista lijepi primjer onog, što se danas u literaturi naziva *origo gentium*.

3. God. 1997. vratio se Katičić istoj temi. U tom radu Katičić na oprezan način govori u prilog slavističko-autohtonističkog modela podrijetla Hrvata po kojemu će se "podrijetlo Hrvata izvoditi iz kontinuiteta antičkog domorodačkog etničkog supstrata i iz doseljavanja Slavena sa sjevera" kao dvjema komponentama, od kojih obje imaju važan udio.¹⁵⁸

Neslavensko ime Hrvata i neslavenska imena sedmero braće koji bi doveli Hrvate u Dalmaciju dokazuju samo to, da *gens Chroatorum*, taj gentilno organizirani narod, ima neslavenski sloj u svojoj tradiciji.¹⁵⁹

Katičić upozorava i na ozbiljnu i načelno uvjerljivu pretpostavku traga hrvatskoga narodnog imena u osobnim imenima *Horoatos*, *Horuatos* u naseobini Tanaisu (ušće Dona) u 2./3. stoljeću n. e. Katičić smatra da je u ovom slučaju naziv za narod postao osobno ime, a ono se može smatrati iranskim.¹⁶⁰

Petero braće koja su po predaji povelu narod u novu domovinu mogu se po Katičiću povezati s idejama i shvaćanjima srednjoazijskih nomada pa je osobito kod turkijskih (proto-)Bugara dobro potvrđena predaja o petero braće, a "trag joj se jasno razabire i u Srba."¹⁶¹

Primjećuje se da ni u ovome radu, kao ni u onome objavljenom 1995. god. autor ne spominje *foedus*, koji bi po radu iz 1985./1987. u doba Heraklija sklopili Hrvati s Bizantom.

¹⁵³ GRAFENAUER 1952, 30.

¹⁵⁴ ŠTIH 1987, 534; ISTI 1989, 113.

¹⁵⁵ MARGETIĆ 1988, 237; ISTI 1990, 122-123.

¹⁵⁶ LONČAR, 393.

¹⁵⁷ MARGETIĆ 1994b, 7-14.

¹⁵⁸ KATIČIĆ 1997, 164.

¹⁵⁹ N. dj., 163.

¹⁶⁰ N. dj., 160.

¹⁶¹ Na i. mj.

Velika je šteta što Katičić nije uzeo u obzir uvjerljivu argumentaciju "austrijske škole" o nepostojanju ikakvog dokaza za tezu da bi u 7. stoljeću postojala sjeverna Bijela Hrvatska. Ovo čudi to više, što autor poznaje radove tih autora i što ih citira na osobito pohvalan način. Tako u bilješki 12 Katičić piše: "Usp. o tome izvanredno poučne knjige Wenskus, Wolfram, Pohl".¹⁶² Katičić doduše piše da su "istočnjačka vrela svojim potvrđama vratila vjeru u Bijelu Hrvatsku cara Konstantina", ali nismo posve sigurni da se on time izričito usprotivio tezama "austrijske škole."

Čini nam se da je autor glavnu pozornost u ovome radu posvetio općem prikazu najranije hrvatske povijesti s osobitim obzirom na pobijanje ideologema prikazom germanističkih, iranističkih, slavističko-autohtonističkih modela da bi europsku kulturnu i stručnu javnost upoznao s opasnošću koja kod svih naroda, pa i Hrvata, prijeti od neznanstvenog pristupa povijesnim istraživanjima, tj. od ideologema.

4. Prelazimo sada na Katičićev rad iz 2003. god.

Katičić naglašava da je predaja o dolasku Hrvata u Dalmaciju u prvoj polovici 7. stoljeća zapisana doduše tek tri stoljeća kasnije, ali, ako se ona prihvati, proizlazi da su Hrvati došli sa sjevera iz Male Poljske.¹⁶³ Katičić to vrlo oprezno povezuje s imenima nekih uglednih građana helenističkog grada Tanaisa u 2./3. stoljeću n. e., koji su imali osobno ime *Khoroatos*¹⁶⁴ pa se po njemu na osnovi toga upravo nameće pretpostavka da su ta imena proizvod dodira sjedilaca Slavena i nomada Iranaca. A kada se poslije 500. god. pojavljuju Slaveni, njihov istočni ratnički ogranak nosi iransko ime Anti pa se, smatra Katičić, prilično uvjerljivo pomišlja na to da bi prvotni Hrvati mogli biti antska skupina koja se našla među Slavenima kojima je nametnula svoje ime.¹⁶⁵

Katičić upozorava i na mišljenje, po kojem nikakve hrvatske seobe nije bilo. Za hrvatsku se rodovsku vlast i vojsku nalaze potvrde samo na pograničnim potezima Avarskog kaganata. Time se po Katičiću uvodi i bugarska hipoteza o podrijetlu Hrvata, jer se hrvatsko ime prepoznaje i u osobnim imenima bugarskih kanova Kuvrata i Kuvera, koji se spominju upravo u 7. stoljeću. Ime "hrvat" bilo bi po toj teoriji naziv visokih avarskih dostojanstvenika, zapovjednika pograničnih postroja. Kada je avarska vlast oslabila, naziv tih zapovjednika ("hrvat") prenio se i na rodovske zajednice koje su nastale u sklopu tako uspostavljene vlasti. Katičić oprezno dodaje "da se o tome može i tako razmišljati".¹⁶⁶

¹⁶² N. dj., 163.

¹⁶³ KATIČIĆ 2003, 43.

¹⁶⁴ N. dj., 43-44.

¹⁶⁵ N. dj., 44.

¹⁶⁶ Na i. mj.

Dodajmo da je Katičić uvjerljivo pokazao da je hrvatsko ime u svojem prvobitnom obliku počinjalo suglasničkom skupinom *Hr'*,¹⁶⁷ a nikako ne *Hor'* i naglasio da je prvotni oblik hrvatskoga imena na slavenskom glasio *Hrvvate* i s pravom odbacio naivno etimologiziranje Konstantina Porfirogeneta da bi *Χρῶβατοι* bili "oni koji imaju mnogo zemlje".¹⁶⁸

Dakako, zaključuje Katičić,¹⁶⁹ posve je drugo pitanje podrijetla hrvatskog *naroda*, koji je nastao tek kad se na današnjem hrvatskom tlu sljubilo biće onih koji su svoju baštinu donijeli sa sjevera s baštinom domorodaca.

Katičićev prikaz dolaska Hrvata iz 2003. god. nije osobito prikladan za diskusiju zbog krajnje sažetosti. Neke bismo primjedbe ipak iznijeli u nadi da će one poslužiti plodnoj diskusiji i daljnjem raščišćavanju problematike.

Prije svega, ponovimo da je Katičić do kraja uvjerljivo dokazao da je osnovni oblik hrvatskoga imena *Hr'*. Ako je to tako, onda se dva *osebna* imena "*Horoatos*" iz 2./3. stoljeća ne mogu lingvistički povezati s *plemenskim* imenom *Hrvat*, jer imaju posve različitu osnovu (*Hor'* i *Hr'*), a to do kraja ruši postavke "iranske teorije" jer se time vremenski razmak između davnih iranskih "*Harahvatiš*" i imena "*Hrvat*" u Hrvatskoj više ne mjeri stoljećima nego tisućljećima.

Druga bi se naša primjedba odnosila na Katičićevo tumačenje "bugarske" hipoteze. Ako smo dobro shvatili, Katičić pri tome misli na Pohlovu teoriju, koju je taj ugledni austrijski povjesničar zastupao u nekoliko svojih radova.¹⁷⁰ Prema Pohlovim analizama osobna imena Kuvrata, osnivača Velike Bugarske oko god. 635., i Kuvera, kaganova namjesnika u Panoniji, snažno podsjećaju na osobno ime onoga Hrvata kojeg car Konstantin nabraja "među pet osnivača hrvatske države".¹⁷¹ Pri tome Pohl ističe da uz ta osobna imena postoje još i neke vrlo uočljive paralele hrvatske i bugarske tradicije: odlazak jedne veće plemenske skupine iz stare domovine, borbe s Avarima i pobjeda, motiv petero braće itd. itd.¹⁷² Ali, Pohl naročito ističe da je riječ samo o *paralelama* bugarske i hrvatske sage o svom podrijetlu, dakle isključivo o *sličnostima* bugarske i hrvatske tradicije i pri tome opetovano odbacuje pokušaje nekih znanstvenika da se te dvije plemenske skupine, bugarsku i hrvatsku, poveže.¹⁷³ Dakle, neprikladno je govoriti o "bugarskoj hipotezi" hrvatskog porijekla, ako se pri tome misli na Pohlovo mišljenje.

¹⁶⁷ N. dj., 40.

¹⁶⁸ N. dj., 41.

¹⁶⁹ N. dj., 44-45.

¹⁷⁰ POHL 1985; ISTI 1988; ISTI, 1995; ISTI 2002.

¹⁷¹ POHL 1995, 92.

¹⁷² N. dj., 93.

¹⁷³ POHL 1988, 265, 434. Usp. POHL 2002, 265, 434. Pohl smatra npr. tezu Grégoire-a koji je povezivao Hrvate, Kuvrata i Kuvera kao zastarjelu (*überholt*).

Ne čini nam se plodnom za daljnju diskusiju ni hipoteza koju spominje Katičić kao prilično uvjerljivu, po kojoj bi "prvotni Hrvati" bili antska skupina, koja bi se nakon rasapa antske moći našla među Slavenima. Bizantski pisci dosta opširno govore o Antima i njihovim odnosima prema Slavenima, ali tom prigodom nikada ne spominju hrvatsko ime. Za tu hipotezu nema oslonca u vrelima. Još manje nam se čini uvjerljivom povezivanje navodnih "jasnih tragova" predaje o petero braće u Srba.¹⁷⁴ Tu je ideju iznio Pohl 1985. god. na osnovi vijesti Konstantina Porfirogeneta u glavama 33 do 36 gdje zbroj srpskih plemena Zahumljana, Travunjana, Konavljana, Neretvana-Pagana i Srba daje ukupno pet grupacija (*fünf Einheiten*) koje su došle zajednički sa sjevera. Pohl ističe po njemu značajnu okolnost da ta podjela Srba na pet plemena ne odgovara stvarnim odnosima u doba Konstantina.¹⁷⁵ Prema biografiji Bazilija I., koju je napisao njegov unuk Konstantin Porfirogenet, moglo bi se isto tako dobro postaviti tezu o "mitskom" broju *sedam* i u slučaju Konstantinova nabranjanja "Skita", koji su se u prvoj polovici 9. stoljeća osamostalili: "Hrvati, Srbi, Zahumljani, Travunjani, Konavljani, Dukljani i Neretvani",¹⁷⁶ koje je tek Bazilije I. ponovno podvrgnuo bizantskoj vlasti i odobrio im da sami izabiru svoje vladare. Kao što vidimo, ovdje se pojavljuje "mitski broj" sedam, koji bi se onda mogao pokušati upotrijebiti za postavljanje hipoteze o "plemenskom savezu" sedam "skitskih" plemena, kao dokaz za prastaro "hrvatsko-srpsko-hercegovačko-crnogorsko zajedničko ishodište". Ukratko, ne bismo se složili s Pohlom tezom o mitskom broju pet kod Srba, a ni o "jasnom tragu" toga broja kod Srba, za koji se zalaže Katičić.

Uostalom, ako se već traži mitske brojeve, onda se ne bi smjelo zaboraviti na brojku 12, koju ćemo isto tako lako pronaći u raznim razdobljima kod raznih naroda npr. kod Hebreja 12 plemena, kod Hrvata 12 plemenskih širih obitelji (*generationes*) itd.

2.

BILJEŠKA PETRA LUCIJA O BIZANTSKOM CARU TEODOZIJU

U svojem djelu *Historia Salonitana* Toma Arhidakon piše u 13. poglavlju uz ostalo i ovo: *Martinus archiepiscopus fuit anno Domini nongentesimo septuagesimo tempore Theodosii imperatoris et Diriscilavi regis*.¹⁷⁷ (Martin je bio nadbiskup godine gospodnje 970. u doba cara Teodozija i kralja Držislava).

¹⁷⁴ KATIČIĆ 2003.

¹⁷⁵ POHL 1985, 295.

¹⁷⁶ THEOPH. CONT. 288. Ovdje su, kao što se vidi, spomenuti i Dukljani kao i "Skiti" što odudara od Konstantinovog prikaza u poglavljima 32-34 DAL, gdje se za Srbe, Zahumljane, Travunjane i Konavljane kaže da potječu od nekrštenih sjevernih Srba.

¹⁷⁷ TOMA, 54-55.

Tomini se podaci ne slažu s onim što je inače poznato, tj. da se bizantski carevi toga imena spominju samo 379.-395. (Teodozije I.), 408.-450. (Teodozije II.) i 715.-717. (Teodozije III.).

Dosadašnji pokušaji objašnjenja ove neobične Tomine netočnosti nisu zadovoljavajući.¹⁷⁸

God. 1994. smatrali smo da je podatak o caru Teodoziju "samo Tomina nemarna i neuspješna kombinacija"..¹⁷⁹ Danas bismo bili skloniji mišljenju da je Toma ili netko drugi za njega u autentičnoj ispravi ili u njezinu prijepisu pogriješno pročitao carevo ime Τζιμισκῆς (Tzimiskēs) koji je vladao 969.-976. god. Dovoljno je samo baciti pogled na neke faksimile bizantskih carskih isprava¹⁸⁰ da se utvrdi kako je za osobu, koja se nije potpuno izvještala u čitanju grčkog jezika i slova, koji put tako reći nemoguće utvrditi o kojem je imenu riječ. Nešto slično doživljava danas npr. svaki onaj, koji dešifrira goticom pisani tekst, a pogotovu imena osoba o kojima se radi ili neke manje poznate riječi.¹⁸¹ Ako se neobična Tomina vijest o caru Teodoziju potkraj 10. stoljeća odbaci kao posljedica nemarnog ili otežanog (ili oboje) čitanja vrela iz kojeg je preuzeta, onda nestaju sve poteškoće i tekst postaje potpuno razumljiv i prihvatljiv, a vijest se usto uklapa u vremenski redosljed ostalih prethodnih i sljedećih vijesti: 840.-879./892.-914.-970.-[990.]-1015.-1030.¹⁸² Jedinu griješku u tom redosljedu [990.] već je odavno Šišić uvjerljivo objasnio.¹⁸³

U novije vrijeme stanovitu je zabunu prouzročio jedan zapis, koji je objavio već Farlati. U tom se zapisu, navodno pribilježenom 1511. od I. Lucija, prastrica istoimenoga velikog povjesničara, također spominje bizantski car Teodozije i *νεπρος* Velikog Severa, kojeg, kao što je poznato, spominje i Toma Arhidakon na više mjesta u svojem djelu. Katičić je tom zapisu posvetio dosta veliku pozornost i dokazivao vjerodostojnost njegova sadržaja.¹⁸⁴ Zapis se nalazi u Zborniku Petra Lucija, o kojem Ivanišević daje podatak, da se nalazi u rukopisu "Naučna biblioteka u Zadru, M. S. 617, list 122v".¹⁸⁵ Slijedom te vijesti nabavili smo fotokopiju tog zapisa.¹⁸⁶ Evo te vijesti:

¹⁷⁸ MARGELIĆ 1994, 13-20.

¹⁷⁹ N. dj., 18.

¹⁸⁰ DÖLGER, 147 i d.

¹⁸¹ MARGELIĆ 1995, 215-218.

¹⁸² TOMA, 52-58.

¹⁸³ ŠIŠIĆ 1914, 12-13.

¹⁸⁴ KATIČIĆ 1987, 29-39.

¹⁸⁵ IVANIŠEVIĆ, 968-969.

¹⁸⁶ Toplo zahvaljujemo dr. M. Brkoviću, ravnatelju Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru, što nam je priskrbio fotokopije zapisa.

- De S(anc)ta M(ari)a de Platea
Nota quod tempore d(omin)i Theodosii Imperatoris
et semper Aug(us)ti et d(omin)i Petri ep(iscopi) Trag(uriensis) comes
Constantii filius et Magni Severi nepos
5 reparavit a fundam(en)to eccl(es)iam S(an)ctae Mariae de
Platea, quae a suis predecessibus constructa
corruerit usque ad solum et fuerunt muratores
de Salona Isidorus, Demetrius, Melota et Theodor.
Et hoc fuit inventum Spaleti in quadam cronica
10 scriptum et registratum manu propria
ex. de d. (?)
Joannis Lucii primicerii et canonici Traguriensis
rectoris dictae ecclesiae M. D. XI.¹⁸⁷

Prijevod:

O Sv. Mariji na Poljani. Pazi! U vrijeme gospodina Teodozija, cara i uvijek augusta i gospodina Petra, trogirskog biskupa knez sin Konstancija i unuk Velikog Severa popravio je iz temelja crkvu Svete Marije na Poljani, sagrađenu od njegovih predaka i srušenu do zemlje. Zidari iz Salone: Izidor, Demetrije, Melota i Teodor. Ovo je nađeno u Splitu zapisano u nekoj kronici i zabilježeno vlastitom rukom po Ivanu Luciju pramanciru i trogirskom kanoniku, rektoru te crkve 1511.

Katičić je ovaj zapis ocijenio osobito zanimljivim¹⁸⁸ i požalio se što se na njega dosad obraćalo premalo pozornosti. Natpis su spomenuli samo usput neki povjesničari.¹⁸⁹ Katičić se ne slaže s Babićem da je taj zapis "prijeporan i zbunjujuć" i to zato što ne može biti "prijepornim" dokument o kojem se još nije ni povela diskusija. Katičića je posebno zasmetao Babićev prijedlog da se *muratori de salina* u tekstu što ga je objavio Farlati izmijeni u *muratori de Salona*, iz čega bi po Katičiću slijedilo da bi Salona bila kao neki "centar zidarstva iz kojega se majstori zovu u Trogir" a "to je u takvoj suprotnosti s našim predodžbama o razorenoj i opustošenoj Saloni onoga vremena da doista mora zbuniti".

Katičić naslućuje da zapis o kojemu je riječ podsjeća na neku ispravu ili građevinski natpis pa je možda ušao u izgublenu splitsku kroniku upravo iz takva jednog zapisa.¹⁹⁰

¹⁸⁷ Varijante po Farlatiju:

4 comes} comes ...

8 Salina} Salona; Theodor} Theodorus etc

10-12 et hoc ... M. D. XI] et ego Joannis Lucius primicerius et canonicus Traguriensis, manu propria registravi ad futuram rei memoriam. Huius ecclesiae in praesentiarum est rector dominus Ioannes Caelius canonicus Patavinus ac protonotarius, anno MDXI.

¹⁸⁸ KATIČIĆ 1987, 31.

¹⁸⁹ N. dj., 34. Katičić spominje Perojevića, Ivaniševića i Babića.

I ostali elementi zapisa uvjeravaju Katičića da je riječ o vjerodostojnom dokumentu: naslov *imperator et semper augustus* potpuno bi odgovarao kasnoantičkom i ranijem bizantskom razdoblju,¹⁹¹ *comes* je također kasnoantički naslov, ali bi to mogao biti najvjerojatnije "počasni naslov u jednom rodu gradskog nobiliteta".

Ovaj je zapis po Katičiću jedan od elemenata "čija povijesna težina nipošto nije neznatna pa kritična historiografija identifikacijom tih fragmenata dobiva novi element za svoja rasuđivanja".¹⁹²

Katičićevu analizu prihvatio je i Budak¹⁹³ i zaključio da se spomen Velikog Severa ne samo u vijestima Tome Arhidakona, nego i u "jednoj trogirskoj bilješci iz 15. (*lapsus calami* L. M.) stoljeća, ali po podrijetlu očito mnogo starijoj (...) može smatrati definitivnim dokazom vjerodostojnosti Tomine priče o Ivanu Ravenjaninu".¹⁹⁴

Čini se da je potrebna ponovna raščlamba zapisa.

Prije svega upada u oči naslov cara Teodozija. On je u zapisu označen kao *imperator et semper augustus*. Poznato je, da je 629. god. došlo u carskoj intitulaciji do bitne promjene. Stariji naslov, koji se do te godine rabio, bio je prepun raznih počasnih naziva. Dovoljno je spomenuti samo primjer titule cara Justinijana iz 529. god.: *Imperator Iustinianus, Pius, Felix, Inclitus, Victor ac Triumphator semper Augustus*¹⁹⁵ ili još kudikamo bogatiji iz 534.¹⁹⁶ Bogata je i titula cara Tiberija II. iz 579. god.¹⁹⁷ Nova titula, koju je uveo car Heraklije 629. god., svodi se na $\pi\iota\sigma\tau\omicron\iota\ \acute{\epsilon}\nu\ \chi\rho\iota\sigma\tau\acute{\omega}\ \beta\alpha\sigma\iota\lambda\epsilon\iota\varsigma$, a u latinski redigiranim ispravama *imperatores Romanorum*. Za nas je ovdje od veće važnosti način, na koji se careve spominjalo u lokalnim ispravama: *regnantibus sanctissimis imperatoribus*¹⁹⁸ i sl., dakako uvijek bez *semper augusti*.

Razumljivo je zbog toga da se titula *semper augustus* nije mogla sačuvati ni u Dalmaciji u 8. (!) stoljeću. Da su dalmatinski gradovi u 8. stoljeću priznavali bizantsku vlast, oni bi u svoje isprave unosili carevo ime na isti način, kao i u drugim provincijama Carstva i ne bi ni oni sačuvali carski naslov *semper augustus*, koji je nestao još u doba Heraklija.

Što se pak tiče kasnijih isprava dalmatinskih gradova iz 11. stoljeća, one nisu sačuvane u izvorniku, već su, kao što je poznato, plod rada učenih redovnika iz druge

¹⁹⁰ Na i. mj.

¹⁹¹ N. dj., 32.

¹⁹² N. dj., 34.

¹⁹³ BUDAK 2003, 61.

¹⁹⁴ Na i. mj. Usp. BUDAK 1994, 14.

¹⁹⁵ Codex Iustinianus, 2.

¹⁹⁶ N. dj., 9.

¹⁹⁷ MEYER, 160 na kraju titule: τοῦ αἰώνιου Ἀυγούστου (*semper augusti*) itd.

¹⁹⁸ Tako npr. u Bariju (CDB II, 3, 971/972; I, 3, 952), Conversanu (4, 889.), Tremitima (38, 1031.), isprava katapana Italije (TRINCHERA, 15, 1015) itd.

polovice 12. stoljeća na osnovi starijih zabilježaka u samostanskim knjigama.¹⁹⁹ U tim diplomatskim krivotvorinama, koje sadrže neobično važne vjerodostojne podatke za našu povijest, upravo podaci iz protokola, osobito naslovi kraljeva i sl. nisu drugo, nego rezultat "znanstvene" obrade i pripreme učenih redovnika pa ne mogu poslužiti osim, dakako, za istraživanja o načitanosti tih redovnika. Isprave proizašle iz radnice samostana sv. Krševana – ali ne i drugih samostana! – sadržavaju za bizantske careve 11. stoljeća naslov *Augustus*, jednom prigodom čak i *perpetuus augustus*.²⁰⁰ I za Trogir je sačuvana jedna isprava u čijoj dataciji čitamo *regnante domino nostro ac piissimo augusto Constantino Duce et magno imperatore*.²⁰¹ Ali riječ je o ispisu I. Lucija, koji je na prilično zadovoljavajući način ispisivao dispoziciju dokumenta, ali koji je bio sklon "popraviti" ono, što u dataciji nije odgovaralo njegovom znanstvenom uvjerenju. Lijep je primjer upravo diskutirani ispis Lucija, koji je poznat iz Farlatija, a koji se u eshatokolu uvelike razlikuje od onoga što ga nalazimo u zborniku Petra Lucija. I. Lucije je u svom ispisu "popunio" i "popravio" ono što je smatrao pogrešnim

Da zaključimo: sintagma *tempore Theodosii imperatoris et semper augusti* u diskutiranoj ispravi nije vjerodostojna. Spomen cara Teodozija u nju je ušao po uzoru na pogrešno pročitano ime istoimenog cara u *Historia Salonitana* Tome Arhiđakona. "Učeni" dodatak *semper augustus* nije drugo nego naivna kombinacija sastavljača bi-bješke.

Toliko o naslovu cara Teodozija. Krivotvorina je osobito vidljiva u naslovu onoga koji je dao popraviti crkvu: *comes Constantii filius*. Taj *comes* ne može biti nitko drugi nego navodni trogirski knez, *comes*. To se nedvojbeno može zaključiti po redosljedu funkcija: car – trogirski biskup – *comes*.

Smatramo da se I. Babić preoprezno izrazio kad je za diskutiranu ispravu rekao da je "zbunjujuća". Ona nije "zbunjujuća", već je naivni sastavak, što ga se s pravom dosad nije uzimalo u obzir. Dodajmo da je Babić ispravno naslućivao da *salina* treba izmijeniti u *Salona*.

Naše je mišljenje da će se svaki onaj znanstvenik koji će pokušati obraniti uporabljivost diskutirane isprave, naći pred teškim, zapravo nemogućim zadatkom.

V. POHL

1. Pohl je 1985. god. upozorio na važnu okolnost da se porijeklo južnih, dalmatinskih Hrvata ne može povezivati sa sjevernima, jer se ti sjeverni Hrvati u vrelima po-

¹⁹⁹ O tom поближе PRAGA; MARGETIĆ 1995, 147-181.

²⁰⁰ Riječ je o ispravama CD I, 66, br. 47; 67, br. 49; 77, br. 57 i 116, br. 85. Ipak, usp. i CD I, 79, br. 80 (Dubrovnik), ali i u ovom slučaju riječ je o ispravi s neprihvatljivom datacijom.

²⁰¹ CD I, 98, br. 70.

javljaju tek koncem 9. stoljeća, dakle, tek nakon prvih vijesti o dalmatinskim Hrvatima i tek nakon propasti avarske države.²⁰² Dalmaciju su naselili Slaveni, koji su bili pod vlašću Avara. Tek nakon što je veliki bezuspješni avarski napad 626. god. uzdrmao avarsku vlast, tamošnji Slaveni su se od avarske vlasti oslobodili pa za njih vrela javljaju da je papa Ivan IV. poslao dalmatinskim Slavenima²⁰³ opata Martina da bi od njih otkupio zarobljenike. Za Hrvate se, ističe Pohl, u današnjoj historiografiji uglavnom prihvaća teza o hrvatskoj plemenskoj jezgri (*Stammeskern*), koja bi došla u doba cara Heraklija.

Za objašnjenje hrvatskog imena Pohl predlaže tezu da bi ta riječ mogla značiti titulu ranga (*Rangtitel*), počasnog naziva (*Würdenname*) ili drugog društvenog obilježavanja,²⁰⁴ npr. namjesnika ili grupe konjaničkih ratnika,²⁰⁵ koji su u ime avarskog kagana držali u pokornosti podložno stanovništvo pa je tek nakon propasti avarske države to ime izgubilo takvo značenje i prešlo na cijelo pleme.

Svoju tezu podupire Pohl upućivanjem na okolnost da se hrvatsko ime kao ime malih grupa stranaca koje se u mjesnim imenima može naći "u širokom polukrugu" (*in einem weitem Halbkreis*) od Grčke do Njemačke, najgušće u Koruškoj i Štajerskoj, eventualno u južnoj Rusiji, gdje je dobilo regionalno značenje, a u sjeverozapadnom Balkanu i sjeverno od Karpata (ovdje samo privremeno) prešlo na cijelo pleme. "Izvor svih tih etnogeneza (...) leži u 7. stoljeću"²⁰⁶ u vrijeme razbijanja monopola vlasti avarskog kaganata nad konjaničko-nomadskim i slavenskim ratničkim grupacijama.

Dodajmo, da Pohl nalazi upadljive sličnosti hrvatske priče o dolasku u novu domovinu s vijestima o dolasku Bugara prema bugarskoj priči, osobito u tradiciji brojke 5 kod spomena petero braće, s time da dodaje da je i u srpskoj tradiciji ta brojka nazočna,²⁰⁷ jer bi, tumači Pohl, prema poglavlju 35 DAI sa Srbima došli i Zahumljani, Travunjani, Kanaličani i Pagani/Arentanci tj. ukupno 5 plemena. Pohl izričito odbija mišljenje Grégoirea, da bi se bugarske vladare Kuvrata i Kuvera, kao i ime jednog od petero hrvatske braće trebalo tumačiti kao međusobno ovisne.

2. God. 1988. Pohl je objavio svoje monumentalno djelo o Avarima, koje je sveobuhvatno i vrlo savjesno obuhvatilo nepreglednu količinu materija i problema, vezanih za Avere i koje je ubrzo postalo jednim od važnijih kamena temeljaca za daljnje istraživanje problematike. U toj se knjizi nalaze i analize porijekla Hrvata, koje se u mnogome poklapaju s analizama iz netom spomenutog Pohllova rada iz 1985. god., samo na opširniji i temeljitiji način.

²⁰² POHL 1985, 294.

²⁰³ N. dj., 293. Napominjemo da se u vrelu navodi uz Dalmaciju i Istra i da ne piše da je riječ o Slavenima.

²⁰⁴ N. dj., 297.

²⁰⁵ N. dj., 298.

²⁰⁶ Na i. mj.

U historiografskom uvodu Pohl spominje i iransku teoriju i ispravno ističe da je glavni njezin nedostatak u golemim vremenskim razmacima koja dijele pojedine vijesti o njima.²⁰⁸ Spominje i teoriju Margetić – N. Klaić o dolasku Hrvata koncem 8. stoljeća. Pohl prigovara toj tezi da se neuvjerljivo identificira Porina (Porgu) s Bornom, nadalje da nema vijesti o putu “cijeloga naroda” (*eines ganzen Volkes*) iz područja sjeverno od Karpata, zatim da time doduše nestaju “dva tamna stoljeća”, ali da se ipak ne može za Dalmaciju u ta dva stoljeća pretpostaviti “vakuum”, jer je sigurno da se u njoj nalaze Slaveni već od 7. stoljeća.

Pohl je 1988. god. upotpunio svoje shvaćanje ranije hrvatske povijesti time što umjesto “polukruga” piše o “krugu” (*kreisförmig*) hrvatskih toponima u Njemačkoj, Češkoj, Moravskoj, Sloveniji, Dalmaciji i Grčkoj, nadalje što uz brojku 5 kao brojku, koja često dolazi u narodnim mitovima sada spominje i brojku 7 (vjerojatno zbog spomena onih dviju sestara u priči o doseljenu Hrvata) zatim što pod dojmom Budakova shvaćanja odustaje od svoje i inače neuvjerljive teze da se mitska brojka 5 može naći i kod Srba.

Pohl je pridodao da smatra prihvatljivim tezu da su Slaveni živjeli u Dalmaciji u okviru političkih odnosa, stvorenih na osnovi ugovora s Bizantom.²⁰⁹

Dakako, da je Pohl i 1988. god. ostao pri svom tumačenju imena Hrvat, kao počasnog naslova ili neke funkcije ili naziva onih graničarskih vojnih jedinica koje su držale u pokornosti stanovništvo na periferiji države. Tek propašću avarske države gubilo bi to ime svoju oznaku obilježavanja društvenog sloja ili funkcije i postupno postalo ime kojim se služe lokalne ratničke grupacije, a onda, još kasnije, služi pri etnogenezi hrvatskog naroda.²¹⁰ Uostalom, možda se, dodaje Pohl, radilo i o Slavenima koji su ušli u avarsku vojsku i preuzeli njezinu tradiciju.²¹¹

3. Proučavanje hrvatske etnogeneze nastavio je Pohl i kasnije, tako da se njegov idući rad o tom problemu pojavio 1995. god.²¹² U tom je radu Pohl svoja stajališta iz 1985. i 1988. god. nadopunio važnim upozorenjem, da se hrvatska etnogeneza odvijala u dva stupnja.

Prvi bi stupanj bilo naseljavanje Slavena pod avarskom vlašću u zaleđe dalmatinskih gradova oko god. 600. Oni bi se 626. god. odvojili od kaganata, ojačani avarskim i slavenskim elementima bivše avarske vojske. Slaveni su živjeli u manjim skupinama pod županima, a odnose s Bizantom i obalnim gradovima, ponavlja Pohl svoje ranije mišljenje, uredili su ugovorima.

²⁰⁷ N. dj., 294-295.

²⁰⁸ POHL 1988, 262.

²⁰⁹ N. dj., 266.

²¹⁰ Na i. mj.

²¹¹ Na i. mj.

²¹² POHL 1995, 86-96. Isti tekst na njemačkom, 211-223.

Drugi bi se stupanj sastojao od propasti avarske države i porasta franačkog utjecaja oko 800. god. Novu vlast podupirali su Franci pa je poznat dukat Borne. On nosi plemenski (*dux Guduscanorum*) i teritorijalni naslov (*dux Dalmatiae et Liburniae*) – ali nigdje se ne javlja kao *dux Croatorum*. Pohl naslućuje da bi možda Bornina vojnička jezgra, u vrelima spomenuti pretorijanci, mogla nositi hrvatsko ime, koje je onda prešlo na njihova vladara, a onda i na ime naroda. Taj desetljećima dugi proces sveo se kasnije prema izvješću Konstantina Porfirogeneta na priču o doseljenu Hrvata.²¹³

Kada je Pohl 2002.²¹⁴ objavio svoju novu knjigu o Avarima, on je u njoj zadržao tekst o Hrvatima u nepromijenjenom obliku, kakav je bio u prvom izdanju iz 1988. god. *Dakle, tekst iz 1995. predstavlja dosad zadnje Pohllovo znanstveno stajalište o Hrvatima*. U koncepciji iz 1995. god. Pohl je učinio važan korak najprije time što je odvojio “dola-zak Slavena” od početaka “hrvatske” etnogeneze i ovu potonju smjestio u prva desetljeća 9. stoljeća. Bornini pretorijanci preuzeli su funkciju onog ratničkog sloja oko kojega bi prema Pohllovoj teoretskoj konstrukciji ime ratničkog sloja (“vjerojatno Hrvata”) prešlo najprije na vladara a onda prelaskom na podređene Slavene došlo sredinom 9. stoljeća do pojave Hrvata kao naroda. Pohl je tom konstrukcijom izbjegao poteškoću koja se javlja u mnogim drugim teorijama, prouzrokovanu okolnošću da se hrvatsko ime ne pojavljuje prije sredine 9. stoljeća.

Pohllovoj tezi suprotstavlja se neugodna činjenica da se Bornini pretorijanci u vrelima ne nazivaju “hrvatima” pa tako teorija počiva na nedokazanoj hipotezi. Dobiva se dojam da je Pohl na ideju o počecima pojave hrvatskog imena u Lici kod Borninih pretorijanaca možda došao čitajući Budakov rad iz 1990. god., u kojemu Budak tvrdi da je hrvatsko ime bilo početkom 9. stoljeća ograničeno na Liku. Budak je bio prisiljen tu svoju teoriju kasnije napustiti, i to zato što je nije mogao uskladiti sa svojom tvrdnjom da bi “bizantski carevi” 641. god. naredili Hrvatima da puste Splićane na miru. Uostalom, Pohl, koji inače svoja shvaćanja nastoji graditi isključivo na vrelima, ideju o Borninim pretorijancima kao “hrvatima” predlaže na vrlo hipotetički način: “možda je to bilo ime Borninih pretorijanaca”.²¹⁵

Pohl vrlo dobro primjećuje da se Borna “nigdje ne naziva *dux Croatorum*”, ali ga ipak naziva “prvim poznatim *hrvatskim* knezom (Porin ili Porga)”.²¹⁶ Usput rečeno, Pohl kritizira našu tezu iz 1977. god. po kojoj se Porina/Porgu identificira s vojvodom Bornom, i to uz obrazloženje da je “ipak sličnost imena jedva neki dokaz”.²¹⁷ Njegova se kritika temelji vjerojatno na nesporazumu, jer je naše tumačenje vijesti o Porinu/

²¹³ N. dj., 95-96 = njemački tekst, 222-223.

²¹⁴ POHL 2002.

²¹⁵ POHL 1995, 96 (njem. 232).

²¹⁶ Na i. mj.

Porgi mnogo kompleksnije. Ne ulazeći u ostale mnogobrojne komponente našeg stajališta, zadržimo se ovdje samo na elementu sličnosti imena. Naše je mišljenje da je Porin iz glave 30 DAI identičan s Porgom iz glave 31 DAI i da je riječ u oba slučaja o vojvodi Bornu iz franačkih anala. Isto tako tvrdimo, da je franački vođa Kocil, spomenut u glavi 30 DAI, poznati franački markgrof Kadolah. Uostalom, to je mišljenje većine autora koji su se bavili ovim problemom. Još 1977. god. naveli smo kao primjere zastupanja teze o identifikaciji Porina i Porge s Bornom Dümmlera, Marquarta, Hauptmanna i N. Klaić, a za primjere identificiranja Kocila s Kadolahom Dümmlera, Račkoga, Grafenauera i N. Klaić.

Ta sličnost imena Porin/Porga s Bornom i Kocila s Kadolahom po našem mišljenju snažno upućuje na to da se anonimovu priču u glavi 30 DAI o sedmogodišnjoj borbi Hrvata s Francima usporedi s poznatim događajima o ustanku kneza Ljudevita protiv Franaka u drugom desetljeću 9. stoljeća. Anonimovo izvješće u glavi 30 DAI, doduše, u mnogim pojedinostima ne odgovara upravo spomenutim događajima. Ipak je to razumljivo, jer je riječ o narodnoj tradiciji, koja je pribilježena od bizantskih funkcionara u Dalmaciji i poslana carskoj arhivi u Carigrad i koja je vrlo nepouzdana zato što su kasnije mnoge pojedinosti dodavane ili nestajale pa čitava priča ima legendarni prizvuk. Ipak, kao u svakoj narodnoj tradiciji, tako i ovdje postoji neka nejasna, ali primjetljiva podudarnost sa stvarnim zbivanjima. Ta je podudarnost već odavno uočena. Riječ je o događajima u Donjoj Panoniji 818.-823. god. kada je panonski knez Ljudevit dignuo ustanak protiv Franaka. Einhardovi anali navode da je 818. godine Ljudevit došao do cara i optužio "Kadolaha, grofa i prefekta Furlanske marke za okrutnost." Ustanak Ljudevita trajao je do 823. godine. Franački anali potanko opisuju dugotrajne borbe koje je Ljudevit vodio s Francima. Valja spomenuti osobito 820. godinu, kada su protiv Ljudevita poslane tri franačke ekspedicije, jedna iz Italije, druga preko Karantanije a treća preko Bavarske i Panonije. U Einhardovim vijestima nalazimo, dakle, i Kadolahovu okrutnost i franačke vojne ekspedicije protiv Hrvata, a i razdoblje je donekle usporedivo s anonimovom pričom.

Pađa u oči značajna okolnost da su *dalmatinski* Hrvati prihvatili priču koja se odnosi na *panonskog* kneza Ljudevita. Iz toga treba zaključiti da su Dalmatinska Hrvatska i Donja Panonija bile usko povezane. U protivnome ne bi lako došlo do takve identifikacije sudbine i interesa naroda obih područja. A upravo o toj uskoj povezanosti Dalmatinske Hrvatske i Donje Panonije obavještava anonim u 30. poglavlju: "Od Hrvata što su došli u Dalmaciju odvoji se neki dio i zavlada Ilirikom i Panonijom; i oni su imali samostalnog vladara koji šalje poslanstva iz prijateljstva samo vladaru Hrvatske."

Suvremena vrela ne nazivaju ni Bornu ni Ljudevita hrvatskim vladarima pa ne vidimo pravog razloga zašto bismo samo Bornu nazvali hrvatskim vladarom, a ne i Ljudevita.

Čini se da je Pohlova kritika našeg identificiranja Porina/Porge promašena čak i sa stajališta neprihvatanja naše teze iz 1977. god. o dolasku Hrvata koncem 8. stoljeća. Ovdje nije riječ o ispravnosti naše teze, već o ispravnosti tumačenja sadržaja i smisla narodne tradicije. Naša je teza da se narodna tradicija prema glavi 30 DAI odnosi na vojvodu Bornu koji se pojavljuje pod imenom Porina i na Kadolaha, koji se pojavljuje pod imenom Kocila. Kao što smo bezbroj puta naglasili, "posve je drugo pitanje, je li ta narodna tradicija točna ili nije".

Nesvakidašnjom čudnom igrom slučaja došlo je do pomalo neobičnog obrata u našem i Pohlovom stajalištu o pitanju dolaska Hrvata. U radu iz 1977. god. zastupali smo mišljenje da su Hrvati došli koncem 8. stoljeća, a jedan je od elemenata naše argumentacije bio interpretacija narodne tradicije prema glavi 30 DAI gdje se spominje Porin, kojeg smo identificirali s Bornom. Nakon naših radova objavljenih 1983., 1985., 1988., 1990. i 1994. god. došli smo do drukčijeg shvaćanja etnogeneze Hrvata u kojem glavnu ulogu igraju događaji u Drugom avarskom kaganatu sredinom 7. stoljeća. Taj rad objavili smo 1995. god.²¹⁸ Iste te godine objavio je Pohl svoje novo viđenje hrvatske etnogeneze, po kojem se hrvatska etnogeneza odvijala u dva navrata, prvi oko 600. god., a drugi poslije 800. god., dakle, bila bi riječ o dva ključna vremenska razdoblja, prvi koji se odnosi na dolazak Slavena, a drugi oko 200 godina kasnije, koji se, uz ostalo, odnosi na "hrvatske" pretorijance Borne. Čini se kao da postoji stanovita sličnost s našom tezom iz 1997. god. o "dolasku Hrvata" potkraj 8. stoljeća, dakle približno 200 godina kasnije od dolaska Slavena, premda je ta sličnost posljedica Pohlova samostalno razmišljanja drugim argumentima i drugim tijekom zaključivanja. Novo Pohlovo shvaćanje hrvatske etnogeneze temelji se, uz ostalo, i na identifikaciji Borne, Porina i Porge. Što se pak tiče identifikacije Kocila i Kadolaha, koju smo oduvijek zastupali, njoj se nije ni Pohl suprotstavljao ni u svojem glavnom djelu iz 1988.²¹⁹

Dodajmo na kraju da nije prihvatljiva ni ideja o "polukrugu" ili "krugu" kojim bi "hrvati" kao graničari bili smješteni na rubovima avarske države. To je zaista nužni korolar Pohlove ideje o "hrvatima" kao graničarima. Ali, ako je riječ o graničarima kao društvenom sloju, bez obzira jesu li oni još "Avari" ili već "slavizirani Avari" ili "Slaveni" njih bi se trebalo naći na *svim graničnim predjelima* avarske države. Pohl doduše tvrdi 1985. da se nakon propasti avarske države pojavljuju hrvatske skupine u polukrugu (*Halbkreis*) oko nekadašnjeg središta kaganata, a 1988. da se hrvatsko ime nakon propasti avarske države pojavljuje "kružno" (*kreisförmig*) oko središta kaganata. Ali - taj "krug" ne postoji. Tako se npr. ime graničara-hrvata ne pojavljuje na istočnom i jugoistočnom pograničnom području avarske države, osobito prema podunavskim Bugarima. Uostalom, Pohl se ograđuje čak i od "polukruga" jer dopušta

²¹⁸ MARGETIĆ 1995c, 33-35 = 2001, 189-201 (njem. tekst, 237-241).

da se u Češkoj i Koruškoj hrvatsko ime pojavilo tek oko 900. god. a pozivanje na Hrvate u Grčkoj kao dokaz za njihovo postojanje još u doba Avara temelji se na nesporazumu, jer je poznato da je riječ o toponimima iz mnogo kasnijeg doba.

VI. MARGETIĆ

1.

Kao što se iz prethodnog teksta vidi, tijekom proučavanja problema etnogeneze Hrvata došlo je kod autora, spomenutih u ranijim poglavljima, do stanovitog većeg ili manjeg korigiranja vlastitih ranijih stajališta. To je još mnogo jače izraženo kod pisca ovih redaka. Razloge postupnog mijenjanja naše argumentacije i rezultata pokušali smo sažeto prikazati u našem radu iz 2001. god.²²⁰ Ovdje dajemo samo skicu razvoja naših koncepcija od 1977. do 1995. god.:

God. 1977. pokušali smo dokazati da Hrvati nisu došli početkom 7., već tek koncem 8. stoljeća, i to "na poziv Avara",²²¹ kako smo tada mislili.

God. 1985. u kritici glave 30. DAI spomenuli smo našu tezu o pozivu Avara Hrvatima da dođu u Dalmaciju i dodali: "Treba priznati da postoji i drugi pristup. Možda bi doista trebalo odbaciti sve (ili takoreći sve) anonimove vijesti o dolasku Hrvata kao narodnu legendu".²²² Nakon toga kao alternativu naveli smo mogućnost da su Hrvati došli oko 670. god. i dodali: "Doduše takav nas pristup još više udaljava od anonimova teksta i narodne tradicije". Ovo je prvi trag sumnji u našu tezu iz 1977. god. po kojoj bi Hrvati koncem 8. stoljeća "došli na poziv Avara ili nekako drukčije".

Još smo jasniji bili 1988. god. kada smo napisali: "Naša teza ne daje posve zadovoljavajući odgovor na neobičnu okolnost da se ni Dalmatinska 'Hrvatska' ni Panonska 'Hrvatska' još ni u prvorazrednim vrelima iz početka IX. stoljeća ne zovu tako niti jedan jedini put i da za to doba nema nijedne vijesti o Hrvatima. Ukratko, istraživanje o vremenu dolaska Hrvata ne smatramo ni izdaleka zaključenim".²²³

Premda smo, kao što se vidi, 1988. god. još uvijek bili uvjereni u *deolazak* Hrvata, ipak nas je sve više zaokupljala ova misao: kako je moguće da nijedno jedino vrelo ne spominje Hrvate čak ni početkom 9. stoljeća. Ako je naša teza o dolasku Hrvata koncem 8. stoljeća točna, kako je moguće da ih nakon toga još dulje vremena nikada nitko na našim današnjim prostorima ne spominje? Kako je moguće da čak ni u prvim desetljećima 9. stoljeća u franačkim, bizantskim, papinskim itd. vrelima nema o Hrvatima nijedne jedine vijesti? Počeli smo sebi postavljati pitanje: nije li problem "do-

²²⁰ MARGETIĆ 2001, 9-26.

²²¹ MARGETIĆ 1977, 5-88.

laska" Hrvatska u nečem drugom, a ne u tome jesu li oni *došli* koncem 6. ili u 7. ili u 8. stoljeću? Ne treba li, možda, problem postaviti na drugi način?

God. 1990. učinili smo još jedan korak dalje. Misao koja nas je počela zaokupljati, ali koju nismo bili spremni sami sebi priznati, tj. jesu li Hrvati uopće "došli", izrazili smo rečenicom koja postaje jasnijom tek u našem radu iz 1995. god.: "Čini nam se da je uopće veliko pitanje da li su Hrvati *došli tek nakon dolaska Avara* bilo kao njihovi protivnici (kako se to u skladu s DAI obično tvrdi) bilo kao neka vrsta avarskih saveznika (kao što smo 1977. predlagali)".²²⁴

U radu iz 1995. god.²²⁵ razmjerno smo opširno rekapitulirali osnovnu problematiku vrela i literature i razvoja našeg shvaćanja problematike i pokušali dokazati da se totalna šutnja o Hrvatima u svim suvremenim vrelima od 7. do početka 9. stoljeća može objasniti sukobima unutar avarskog kaganata početkom 30tih godina 7. stoljeća, kada je jedna turkijsko-bugarska ratnička grupacija *unutar kaganata*, uz neizravnu podršku Kuvrata-Hrovata, moćnog vladara Velike Bugarske (približno na području današnje Ukrajine) srušila vladajuću dinastiju, premjestila sjedište države na područje između Dunava i Tise, ostvarila najsjajnije razdoblje avarske države tzv. Drugog kaganata, uspostavila prijateljske odnose s Bizantom i Velikom Bugarskom i u čast svoga zaštitnika Kuvrata-Hrovata nazvala vodeće pleme te ratničke grupacije Krovatima-Hrovatima, što se kasnije proširilo na cijelu pobjedničku ratničku grupaciju.

To značajno razdoblje tzv. Drugog kaganata trajalo je sve do smrti Kuvrata-Hrovata približno oko 670. godine i do dolaska novih osvajača mongoloidnih rasnih značajka, koji obaraju vlast turkijskih Hrovata i osnivaju državu, koju bismo mogli nazvati Trećim kaganatom, naseljavaju središnje prostore države, a "Hrovatovci" su potisnuti na rubna područja, ali sada samo kao graničari. "Hrovatovci" su se uspjeli zadržati kao dio vladajućeg graničarskog sloja samo na području današnje Poljske, današnje Like-Dalmacije i u Karantaniji kao dio vladajućeg sloja.

Treći avarski kaganat bio je razmjerno složena država. Središnjim dijelom te države vladali su azijski konjanici s mongoloidnim rasnim obilježjima i novom borbenom taktikom pokretljive lake konjice.

Rubna područja imala su jaku autonomnu samoupravu, tako da smo zbog toga avarsku državu u ranijim radovima nazivali "avarsko-slavenska konfederacija". U toj "konfederaciji" za nas je najinteresantnije područje današnje Hrvatske. Ono je sa svoje strane bilo također složeni organizam. Kontinentalni dio, Hrvatska, priznavao je središnju vlast u Panoniji na razne načine, vjerojatno uz ostalo i tako, što je u njoj boravilo više nadzornih organa središnje vlasti, koji su usklađivali političke interese obaju dijelova države.²²⁶

²²⁴ MARGETIĆ 1990, 123.

²²⁵ MARGETIĆ 1995b, 10-53.

Posebna je značajka tadašnje Hrvatske u tome, što je vladajuću elitu sačinjavao uz viši sloj Slavena još i sloj Hrovata koji su se povukli iz središnjeg dijela države.

Dalmatinski su pak gradovi i otoci u 7. i 8. stoljeću priznavali slabo izraženu nadređenost Hrvatske, koja se vjerojatno sastojala od podavanja u znak "zaštite".

2.

1. Franački napad koncem 8. stoljeća na državu Trećeg avarskog kaganata srušio je cijeli taj složeni sustav međusobnih odnosa, a razračunavanje Bizanta i Franaka dovršeno je 812. god. podjelom interesnih sfera: Bizantu je pripala "Bizantska Dalmacija", a Hrvatska, tj. kontinentalna područja, Francima.

Hrvatska se franačke vlasti oslobodila već 827. god. Doduše u velikom dijelu hrvatske historiografije vlada uvjerenje da je Hrvatska stekla punu samostalnost tek za Branimira (879.-892.).

Naše je mišljenje da se Hrvatska osamostalila mnogo ranije.

Značajno je da zapadna vrela nakon vijesti iz god. 821.²²⁷ po kojoj je u Dalmatinskoj Hrvatskoj zavladao Vladislav i vijesti iz 822. god.²²⁸ o bijegu Ljudevita Posavskog Srbima i od njih 823. god.²²⁹ u Dalmatinsku Hrvatsku, ne donose u idućim desetljećima nijedne jedine vijesti o odnosima Franaka i Hrvata. Nije li simptomatično da car Lotar zajedno sa sinom Ludovikom, okrunjenim kraljem Italije od 844. god., donosi u listopadu 846. god. odluku²³⁰ o tjeranju Arapa iz Beneventa i tom prigodom određuje da će se vojska sastojati od italjskih četa, kao i od pomoćnih trupa iz Francuske, Burgundije i Provence, a da nijednom riječi ne spominje svoje navodne vazale Hrvate, koji bi upravo zbog kretanja franačke vojske duž jadranske obrale bili i te kako dobro došla pomoć. Uostalom, Ludovik II. – sada već car – donosi 865. god.²³¹ sličnu odluku o vojnoj ekspediciji koja bi trebala krenuti iz Ravene duž jadranske obale i

²²⁶ MARGETIĆ 2002, 104-105. ANČIĆ, 78 spominje recipijente za sol izrađene od jelenjih rogova i nađene u grobovima istaknutih ratnika-odličnika na nekoliko nekropola u prostoru prvotne hrvatske kneževine, koji su bili uobičajeni inventar grobova ranijega avarskog razdoblja. Po njegovu mišljenju riječ je o ratnicima Hrvatima, koji su u vrijeme Karla Velikog u povodu njegove organizacije velikih migracijskih pothvata osvojili današnju Hrvatsku i preuzeli razne simbole statusa nekadašnjeg avarskog vodećeg sloja, među ostalim i spomenute recipijente. Neusporedivo je jednostavnije i uvjerljivije objašnjenje da su se tim recipijentima služili naprosto Hrovati turkijske provenijencije kao vladajući sloj avarske države u doba Drugoga avarskog kaganata, odnosno, nakon toga, kao dio vladajuće elite Slavena i Hrovata u Dalmaciji.

²²⁷ Doc. 325.

²²⁸ Doc. 327.

²²⁹ Doc. 328.

²³⁰ MGH, Legum sectio II, Capitularia regum Francorum, Tomus II, 65.

²³¹ GAY, 68.

osvojiti Bari.²³² U toj odluci govori se, među ostalim, i o pomoćnim trupama – ali opet nijedne riječi o nekoj pomoći iz navodno vazalne Hrvatske.

2. Smatramo da ozbiljni razlozi govore u prilog teze da je Hrvatska bila već za Trpimira posve slobodna. U to nas uvjerava podrobnija analiza tzv. Trpimirove darovnice.

Trpimirova darovnica datirana je ovako: *Regnante in Italia piissimo Lothario Francorum rege per indictionem XV sub die III. Nonis Martii*. U literaturi se nakon Dümmlerovih analiza²³³ prihvaća da je riječ o godini 852., jer je to jedina godina za vrijeme Trpimirova vladanja koja odgovara 15. indikciji. Ali, to rješenje izaziva velike poteškoće. Poznato je da je Lotar odmah po smrti svoga oca još 840. god. otišao iz Italije i da se više nikad u nju nije vratio. Usto, on je 15. lipnja 844. godine dao okruniti svoga sina Ludovika II. za talijanskog kralja. Dakle, od 844. god. Lotar je franački car i tako se uvijek i beziznimno naziva (*imperator augustus*). On se više nikada nije nazivao talijanskim kraljem. Od toga vremena talijanskim se kraljem nazivao, dakako, njegov sin. Zar je doista moguće da Trpimir, jedan od najmoćnijih i najuglednijih vladara u ovom dijelu Europe nije znao ništa o toj promjeni? I to Trpimir, koji je, kao što je poznato, ugostio neko vrijeme slavnoga benediktinskog redovnika Gottschalka, koji se sklonio na njegov dvor oko 846./848. god. Kako je pretpostavka, da bi Trpimir živio punih 8 godina u neznanju da je talijanski kralj Ludovik II., a ne Lotar, posve neprihvatljiva, preostala bi samo teza da je Trpimirova isprava kasnija krivotvorina, sastavljena tako nemarno, da je čak i datacija evidentno pogriješna. Ukratko, svi oni koji vjeruju u godinu 852. kao godinu sastavljanja analizirane isprave plediraju zapravo za proglašenje Trpimirove isprave bezvrijednom krivotvorinom. Ali mnogi elementi te isprave ukazuju na to da je ona sastavljena na osnovi pouzdanih podataka i da ona po svom sadržaju (premda ne i diplomatski) ostaje izvanredno značajnim dokumentom hrvatske prošlosti.

Ostaje prema tome da se analizira podatak o 15. indikciji. Zar smo doista vezani tim podatkom? Nema sumnje da je indikcija možda najvažniji element datiranja srednjovjekovnih isprava. Ali to se tiče samo izvorno sačuvanih isprava. Pa čak i u tim izvorno sačuvanim ispravama ima iznimaka. Tako npr. neke originalne Lotarove isprave imaju pogriješnu indikciju, i to čak napisanu slovima (!) a ne brojkama,²³⁴ kao da je sastavljač tih isprava svojom grješkom želio upozoriti na to da o nekoj "svetinji" podataka o indikciji ne može biti govora čak ni u izvornim ispravama. Pogotovu je to slučaj s ispravama koje su opetovanim prepisivanjem iz stoljeća u stoljeće došle do

²³² MGH, Legum sectio II, Capitularia regum Francorum., Tomus II, 94.

²³³ CD I, 3-8.

²³⁴ DÜMMLE FR. 43.

nas samo u vrlo kasnim prijepisima. A upravo je to slučaj s Trpimirovom ispravom koja je sačuvana samo u nepouzdanom prijepisu iz 1568. godine.

Iz Gottschalkovih prvorazrednih vijesti saznajemo²³⁵ da je hrvatski narod 846./848. god. nazivao svoga vladara kraljem:

*item homines Dalmatini (...) regem (...) per totam Dalmatiam (...) regnum (...) vocant,*²³⁶

tj. nadalje, dalmatinski ljudi zovu kralja po cjelokupnoj Dalmaciji "kraljevstvo". Podatak je dragocjen, potpuno pouzdan i uvjerljiv. Hrvatska je bila pod snažnim bizantskim utjecajem, a poznato je – što bilježi i sam Gottschalk – da se i cara nazivalo "carstvo". I iz svih ostalih Gottschalkovih vijesti vidi se da je on bio ne samo vrlo inteligentan i oštrouman izvjestitelj, nego da je baš u pogledu titula bio odlično obaviješten. Kada on npr. spominje rat Trpimira i bizantskoga stratega, on za potonjeg ispravno navodi da je patricij, a patricijska titula glavna je značajka položaja i potpune titule stratega u bizantskoj hijerarhiji (ὁ πατρικίος καὶ στρατηγός). Ukratko, nema ni najmanjeg razloga sumnjati u to da je hrvatski narod nazivao Trpimira kraljem ili, drugim riječima, da se on upravo zbog svoje moći i ugleda, smatrao kraljem.

Međutim, tome se protivi datacija Trpimirove isprave prema u literaturi usvojenoj godini, tj. 852. god. Ako se u toj ispravi Trpimir naziva *dux Chroatorum*, onda bi iz toga slijedilo da on nije mogao biti 846./848. kralj, a 852. god. samo *dux*. Izlaz je navodno naden u tvrdnji da su srednjovjekovni naslovi hrvatskih vladara bili vrlo nesigurni i fluidni. Čas ih se zvalo ovako, čas onako: arhont, *dux*, *comes*, *rex*, *princeps*, *dominus* – sve se te titule mijenjaju zato što navodno ni hrvatski narod ni hrvatski vladari ni inozemni politički i vjerski čimbenici nisu bili sigurni kako titulirati našeg vladara. Ali tome nije tako ni za hrvatskog ni za ostale vladare europskog srednjovjekovlja 9. stoljeća. Kako se u Bizantu itekako pazilo na titule, opće je poznata činjenica. Za 9. stoljeće dovoljno je upozoriti na Taktikon Uspenskog (841./842. god.)²³⁷ pa i na djelo *De ceremoniis* Konstantina Porfirogeneta, koje se ne malim dijelom odnosi na stanje u 9. stoljeću. Nadalje, opće je poznato papino suptilno tituliranje, kojim papa izvanredno vještīm načinom daje na znanje što očekuje od adresata i kakve mu izglede stavlja u budućnosti, ako bi se priklonio papi. O papinom tituliranju Branimira (*princeps*, *comes*) o značenju pridjeva *excellētissimus* kojim papa časti Branimira pisali smo na drugom mjestu,²³⁸ i, mislimo, dokazali da su u 9. stoljeću i odašiljač pisma i adresat itekako pazili na to kako ih se titulira. Pri tome su svaka riječ, svaka sintagma pa čak i sve ostale na prvi pogled beznačajne "sitnice" imali veliko značenje. Svaki je sudionik bio svjestan da je eventualno prešutno pristajanje na nižu titulu predstavljalo poniženje,

²³⁵ MÜHLBACHER, 536 i d.

²³⁶ KATIĆ, 9.

²³⁷ MARGETIĆ 1991, 45-59.

²³⁸ MARGETIĆ 1990a, 17-34.

koje bi se moglo, ako se preko njega pređe, shvatiti kao znak slabosti, a to bi moglo imati krajnje opasne posljedice. Kod Zvonimira možemo lijepo pratiti njegovo uzdizanje prema kraljevskoj tituli. *Dux* je u načelu samostalni vladar. On može uz određene okolnosti i uvjete postati kralj, *rex*. Kod Trpimira bi bilo navodno obratno: on bi 846./848. bio kralj, a 852. *dux*. Zato je nekim autorima trebalo prvorazrednu Gottschalkovu vijest bagatelizirati – premda je dobro poznato da su Gottschalkove vijesti u cjelini i u pojedinostima posve pouzdane. Naprotiv, ako Trpimirovu ispravu datiramo na jedini prihvatljivi način, tj. na početak 40. godina 9. stoljeća, sve se dobro slaže: 840./843. Trpimir je još *dux*, 846./848. on je kralj.

Ne samo da je takav razvoj titule jedini moguć i ne samo da ovu Trpimirovu ispravu iz naprijed navedenih razloga moramo datirati početkom 40. godina 9. stoljeća, nego je to ujedno u skladu s političkim prilikama u Hrvatskoj i oko nje u to doba. Naime, od 827. god. nestaje franačka nazočnost u kontinentalnom dijelu današnje Hrvatske, a bizantska u Dalmaciji. Zbog toga se otvara mogućnost stvaranja jake hrvatske države. Stara dinastija koja se oslanjala na Franke (Borna-Vladislav) nestaje, a umjesto nje pojavljuje se nova dinastija; stara dinastija imala je svoje središte u Lici (tj. bliže Francima), novoj je dinastiji središte oko Splita. Split se spominje u svezi s Mislavom i s Trpimirom. A to je i razumljivo. U Zadru je već rano, tj. odmah nakon najdublje pada bizantske vlasti pod carem Mihajlom II. (820.-829.) – kada je zapravo bizantske vlasti po izvještaju Konstantina Porfirogeneta posve nestalo – došlo do bizantske nazočnosti, koje se svodilo na to da je Zadar priznavao bizantsku vlast, ali bez nazočnosti bizantske vojske i bez bizantske upravne organizacije. Prema Taktikonu Uspenskog (842./843.) u bizantskoj hijerarhiji priznaje se "arhontu Dalmacije" razmjerno nizak položaj spatarokandidata – a riječ je samo o jednom arhontu za razliku od Drača, Krete i Hersona u kojima se položaj u bizantskoj hijerarhiji priznaje većem broju arhonta, npr. u Kreti jedan s vrlo visokim rangom protospatara, a drugi s rangom spatarokandidata.²³⁹ U tim drugim oblastima arhont s visokim rangom bio je nesumnjivo gradski načelnik glavnog grada, a ostali niži arhonti bili su gradonačelnici drugih gradova. Naprotiv, Taktikon Uspenskog spominje u Dalmaciji samo jednog arhonta, što znači da se arhontija Dalmacije sastojala samo od jednog jedinog grada, Zadra, dok ostali gradovi Dalmacije nisu priznavali bizantsku vlast pa zato njihovim gradonačelnicima Taktikon Uspenskoga i ne priznaju položaj u bizantskoj hijerarhiji. To se slaže s podacima koje imamo o Mislavu i Trpimiru koji su bili u najužoj vezi sa Splitom. To znači da je Split bio u sferi vitalnih hrvatskih interesa i da zbog toga u doba Taktikona Uspenskoga nije priznavao bizantsku vlast, što neizravno potvrđuje podatak u Taktikonu Uspenskoga o samo jednom arhontu u Dalmaciji, tj. o gradonačelniku Zadru. Iz Gottschalkovih vijesti proizlazi da je 846./848. god. došlo do

²³⁹ MARGETIĆ 1991, 49-50.

bitke između bizantske vojske kojoj je na čelu bio patricij, tj. strateg i hrvatske vojske pod Trpimirom i da je Trpimir pobijedio. Očito je da je nakon 842./843. Bizant poslao u arhontiju Dalmaciju, tj. u Zadar, odred vojske ("temu") na čelu sa strategom i time arhontiju Dalmaciju pretvorio u temu, tj. u bizantsku vojno-upravnu pokrajinu. Prvi je zadatak novog namjesnika provincije, stratega, bio, dakako, pokušaj da svoju vlast proširi izvan područja Zadra i da pokuša nametnuti svoju vlast Splitu. Tome se odupro Trpimir i pobijedio bizantsku vojsku.

Time je propao pokušaj širenja bizantske vlasti u Dalmaciji. Obratno, Trpimirova se moć ogleda u tome što se on više ne naziva tek *dux* (kao u ispravi oko 840./843. god.) već *rex* (prema svjedočenju Gottschalka).

3. U vrijeme Trpimirova nasljednika, Domagoja (oko 864.- oko 876.) došlo je do velikih promjena u međunarodnom položaju Hrvatske, koje su, dakako, u prvom redu bile uvjetovane bitnim promjenama položaja dvaju glavnih čimbenika koji su u to doba utjecali na Hrvatsku, Bizanta i pape.

Poznato je da je već za vladanja Mihajla III. (840.-867.), prethodnika Bazilija I., Bizant ponovno počeo ekonomski i vojno jačati unatoč unutrašnjim trzavicama i vanjskim porazima.

Dakako, tek je dolazak na vlast energičnog cara Bazilija I., osnivača tzv. make-donske dinastije, omogućio Bizantu još daleko veći uzlet. Bazilije je vodio duboko smišljenu politiku. Jedan od čimbenika na koje je Bazilije na Zapadu u prvom redu računao bilo je papinstvo. Pritom je Bazilije trebao svladati goleme teškoće, jer mu se u traženju saveza s papinstvom ispriječio vrlo neugodan i neobično žestok sukob pape Nikole I. i patrijarha Focija. Izaziva divljenje brzina kojom je Bazilije i u toj stvari postupao. On je došao na vlast 25. rujna 867. i istoga dana prinudio Focija da odstupi i već 23. studenoga uspio na stolicu konstantinopolitanskog patrijarha postaviti za Rim daleko prihvatljivijeg Ignacija. Pritom je Baziliju išla na ruku i neobična koincidencija da je u to vrijeme, 13. studenoga, umro papa Nikola I. Tako su Nikolina smrt i udaljenje Focija uklonili glavne zapreke sređivanja situacije s Rimom. Bazilije je naizgled otišao vrlo daleko u ustupcima novom papi Hadrijanu II. Spor Focija i njegovih protivnika prepušten je papinoj odluci, pa u lipnju 869. počinje koncil u Konstantinopolu na kojem papini legati predsjedavaju i imaju glavnu riječ. U veljači iduće godine koncil je završio svoj rad ekskomunikacijom Focija pa je tako na prvi pogled izgledalo da je papa postigao vrlo mnogo.

Ipak, koncil se nije upuštao u pitanje koje je bilo za obje strane daleko najvažnije, naime u pitanje crkvene pripadnosti Bugarske. Treba priznati, da je u tom pogledu Bazilije naprosto nadmudrio papu. Naime, već tri dana nakon svečanog završetka koncila car poziva papine legatske i predstavnike patrijaršija Aleksandrije, Antiohije i Jeruzalema i poziva ih da donesu odluku o tome kome pripada Bugarska. Dakako da

su predstavnici triju istočnih patrijaršija zauzeli stanovište da Bugarska ne pripada Rimu. Tako je papa na koncilu slavio ispraznu pobjedu, ali je odmah potom doživio poraz u onome do čega mu je bilo najviše stalo. I ne samo to. Baziliju se očito nije svidalo čak ni to da bi papa bio u posjedu originalnih akata koncila. I zato se papinim legatima na povratku u Rim dešavaju razne neprilike. Prema pouzdanom izvještaju sadržanom u *Vita Hadriani Secundi*,²⁴⁰ papini legati na putu preko Jadrana padaju u ruke Domagojevih Hrvata koji im uz ostalo oduzimaju "originalni zapisnik u kome su se nalazili potpisi svih biskupa," kako to kaže spomenuta Hadrijanova službena biografija. Hrvati su legatē dulje vremena držali u zarobljeništvu, tako da su se oni vratili u Rim tek 22. prosinca 870. - ali bez originalnog zapisnika! Ne bi smjelo biti sumnje da je čitavu stvar dobro izrežirao Bazilije. Papin se biograf s pravom tuži da su papini legati nakon ukrcavanja u Draču radi prijelaza preko Jadrana ostavljeni bez ikakve bizantske zaštite. Trebalo je samo dati mig Domagojevim brodovima da zaskoče brod s papinim legatima i da im tom prilikom oduzmu ono što je bizantsku stranu najviše smetalo, zapisnike koncila. Da je Domagoj i inače nastojao uskladiti svoju politiku s bizantskom, vidi se i po vijesti Ivana Đakona da su negdje 876. "*gentes Sclavorum et Dalmacianorum*" napali istarske gradove.²⁴¹ Ivan Đakon pod Dalmatincima misli uvijek i isključivo na stanovnike dalmatinskih gradova. Tako npr. za vrijeme neposredno pred ekspediciju dužda Petra II. Orseola Ivan Đakon kaže da su samo Zadrani potpadali pod vlast mletačkog dužda, ali da su ih hrvatski i neretvanski vladari stalno uznemirivali. Zato su se "*Dalmacianorum populi omnes*", tj. svi dalmatinski gradovi, obratili duždu da ih zaštiti od "slavenske okrutnosti". Ivan Đakon strogo razlikuje i čak suprotstavlja pojmove Dalmatinaca i Slavena. Malo dalje Ivan Đakon piše da je dužd na to krenuo sa svojom mornaricom prema srednjoj Dalmaciji i usput u Osoru, gradu bizantske Dalmacije, regrutirao za vojsku sposobne muškarce, pa kada je došao blizu Biograda, on je *Dalmacianorum ac Veneticorum militibus circumseptus*, tj. okružen dalmatinskim i mletačkim vojnicima, zahtijevao od građana Belgrada da mu se zakunu na vjernost, ali, nastavlja Ivan Đakon, oni su se bojali hrvatskog kralja, *regis Sclavorum*.²⁴² I opet nedvosmisleno razlikovanje Dalmatinaca i Hrvata. Dalje nabranje bilo bi zamorno. Dakle, kad Ivan Đakon kaže da su Slaveni i Dalmatinci napadali istarske gradiće, on nedvosmisleno kaže da su Slaveni, tj. Domagojevi Hrvati i dalmatinski gradovi napadali Istru, a kako je Dalmacija u to doba bila organizirana kao vojnoupravna bizantska tema, akcija nije mogla biti sprovedena bez Bazilijeve inicijative.

²⁴⁰ DUCHESNE, 184: in *Sclavorum deducti Domagoi manus*. Doc. 361 nema odlučujuće riječi *Domagoi*.

²⁴¹ MONTICOLO, 122 = Doc. 365.

²⁴² MONTICOLO, 158 = Doc. 426.

Bizantska se moćna flota pod komandom Nicete Orifa pojavila na Jadranu ubrzo nakon dolaska na vlast Bazilija i ostvarila postupno sve jaču bizantsku kontrolu nad Jadranom i južnom Italijom. Tako npr. beneventanski vojvoda Adelfis ne samo da 871. hvata cara Ludovika II., nego se nešto kasnije (873.) obvezuje Bizantu plaćati tribut. Bizantinci 25. prosinca 876. ulaze u Bari, bizantska flota od 140 brodova tjera 879. Arape s jonskih otoka, njezina prethodnica pojavljuje se čak pred Napuljem, ubrzo dolazi do briljantne bizantske pobjede nad Arapima blizu Liparskih otoka, a 880. bizantska se vojska iskrcava u Italiji i osvaja snažno arapsko vojno uporište u Tarantu.

Toliko o Bizantu. Posve je drukčija situacija drugoga protagonista, pape. Na papinsku stolicu dolazi 872. Ivan VIII., borbeni i energični papa koji međutim za svoje smione i dalekosežne planove nema materijalnu osnovu. U želji da Karolinzi imaju u Italiji što manje utjecaja, Ivan VIII. – nakon smrti cara Ludovika II. 875. god. – izabrao je među njima kao saveznika dalekog zapadnofranačkog kralja Karla Ćelavog i koncem iste godine okrunio ga za cara. Karlo Ćelavi odmah nakon toga kruni se u Milanu i za italjskog kralja, ali se ubrzo povlači u Francusku. Kako je papa ipak nužno trebao neki svjetovni oslonac, on se opredijelio za franačkog velikaša Lamberta i postigao od Franaka da se njemu (Lambertu) povrati Spoleto, kako bi mu ovaj pomogao u njegovoj politici prema južnoitaljskom prostoru. Ali, uspjesi su bili više nego mršavi; tako se npr. Benevent priklonio bizantskom caru, a Napulj čak povezoao s Arapima. Doduše, papa je uspio da mu se u Ponthionu prizna vlast nad Spoletom i nad nekoliko toskanskih gradova, ali ni Lambert, vojvoda od Spoleta, ni Adalbert, vojvoda od Toskane, nisu ni pomišljali na to da bi u bilo kojem smjeru popustili papi. Štoviše, ubrzo nakon smrti Karla Ćelavog (listopad 877.) papu čekaju nove nedaće. Njegov protivnik, Karoling Karlman, izabran je za kralja Italije, a u Konstantinopolu nakon smrti Ignacija patrijarhom postaje ponovno Focije. Od Lamberta i Adalberta papa doživljava novo poniženje jer oni nasilno ulaze u Rim. Oni se doduše povlače iz Vječnog Grada, ali Lambert je područje u neposrednoj blizini Rima zadržao u svojoj vlasti. Papi nije preostalo drugo nego da u travnju 878. s jedne strane otvori pregovore s bizantskim carem, a s druge strane da pokuša putovanjem u zapadnu Franačku naići na kakvo-takvo razumijevanje kod Ludovika Mucavca, sina Karla Ćelavog. Na tom putu nije papa postigao nikakve vidljive uspjehe, a tome možemo dodati da se beznažno umiješao u komplicirane odnose u južnoj Italiji u želji da barem tamo ojača i proširi papinsku vlast. Time je samo izazvao nove sukobe i krvave borbe.

Međutim, najgore od svega bilo je ipak slabljenje unutrašnje kohezije crkvene države koja je u to vrijeme doživljavala feudalizaciju crkvenih posjeda i postupni nestanak izravne papine vlasti nad mnogim područjima unutar te države, koja se i inače nije mogla nositi s velesilama. I kao što je zapadnofranački vladar Karlo II. godine 877. saborom u Quierzyu dao zamaha feudaliziranju odnosa u Franačkoj, tako je upravo te iste godine sinod u Raveni odlučio da se položi, gradove i zemlje u

crkvenoj državi treba dodjeljivati u skladu s feudalnim pravom, u prvom redu članovima plemićkih obitelji papinske države, tako da su ne samo prostrana područja nego čak i službe papinske države postale nasljedne. Uostalom, i "saveznike", ako ih tako možemo nazvati, uspijevao je papa Ivan VIII. vezati uz sebe samo odstupanjem dijelova papinske države. Tako je npr. konzul, *hypatos*, Gaete dobio neke važne papine gradove uz obvezu da iz njih istjera Arape i da se prizna papinim vazalom. Dakako, ustupanje je ubrzo postalo nasljedno, a ti posjedi za papinstvo definitivno izgubljeni.

U takvoj sumornoj situaciji papi je preostao samo jedan vrlo neprivlačan, ali jedini mogući realni svjetovni oslonac - Bizant. O iskrenosti i dobronamjernosti Bizanta prema papi nije moglo biti govora, to više što je na carskom prijestolju sjedio izvanredno vješt politički taktičar Bazilije. Ali hrabrome Ivanu VIII. nije smetala ni slabost papinstva ni duboko ukorijenjeno nepovjerenje prema Baziliju i uopće Bizantu, da ne pokuša ostvariti inače pravno dobro utemeljene zahtjeve prema Iliriku pa čak i papinske pretenzije prema Bugarskoj. Ono što je papa realno mogao očekivati bilo je barem priznanje njegove crkvene vlasti u Dalmaciji i Hrvatskoj. Nije bez interesa upozoriti na ton i sadržaj papinih pisama upućenih u Hrvatsku u doba Domagoja. Sačuvana su tri pisma. U jednome²⁴³ se Domagoja optužuje da je dao smaknuti nekog urotnika unatoč izričitoj obećanju da će ga poštediti, a u drugome²⁴⁴ se Domagoja poziva "da energično udari protiv gusara, koji napadaju kršćane zaklanjajući se iza tvog imena". "Može se povjerovati", nastavlja papa, "da oni mimo tvoje volje napadaju na putnike po moru, ali kako se kaže da ih ti možeš ukrotiti, neće te se smatrati nedužnim, ako ih ne ukrotiš". Papa završava: "Onaj koji ne kažnjava zločine, koje može popraviti, sam ih čini". O nekoj srdačnosti prema Domagoju dakle nema ni govora, a mislimo da je upravo očito da papa u pismu daje na znanje da on vjeruje da iza gusarskih napada ipak stoji sam Domagoj.

Prema Šišiću Hrvatska je i pod Domagojem bila pod franačkom vlašću. U to su doba po Šišiću "dalmatinski Hrvati digli ustanak" protiv franačke vlasti, tj. protiv Karlmana, i vodili borbe na moru i kopnu. Na moru su navallili "početkom 876." na istarske gradove Umag, Sipar, Novigrad i Rovinj, ali na intervenciju dužda Ursa Partijaka "Hrvati se potučeni povuku nazad". Na kopnu su se Hrvati, po Šišiću, sukobili negdje između Kapele i Vrbasa s knezom Koceljem 876.-877. - "i tako se najposlije negdje oko 878. uspješno svršio ustanak, kojim se Dalmatinski Hrvati oslobodiše zauvijek vrhovnoga franačkoga gospodstva".²⁴⁵

Prema N. Klaić je Hrvatska još i pod Domagojem pod franačkim vrhovništvom, jer je "Franak priječio da Hrvat izađe iz svojih dotadašnjih granica".²⁴⁶ Po N. Klaić,

²⁴³ CD I, 10, br. 7 (874. god.).

²⁴⁴ CD I, 11, br. 8 (874./875. god.).

²⁴⁵ ŠIŠIĆ 1925, 355-360.

²⁴⁶ KLAJČ 1971, 222-223.

koja se pri tom poziv na Šišića, Karlman je 876. god. postao italjski kralj, pa su "Hrvati tada navalili na istarsku obalu, zbog toga što je ona bila u rukama Karlmana, a oni su se borili protiv njega"²⁴⁷

Šišićeva teza o ustanku dalmatinskih Hrvata protiv Karlmana nije potkrijepljena vrelima. Ivan Đakon izvještava ovo: *Tunc Sclavorum pessime gentes et Dalmatianorum Istriensem provinciam depredare ceperunt*, tj. vrlo loše slavensko i dalmatinsko stanovništvo počelo je pljačkati istarsku provinciju. Ivan Đakon donosi tu vijest nakon vijesti da je dužd Urso pridružio sebi u vlasti svog sina Ivana, a to se u znanosti stavlja u 876. god.²⁴⁸ pa je zato vjerojatnije da je do navale na istarske gradiće došlo u 876. god. Kako Ivan Đakon razumijeva pod "Dalmatincima" uvijek dalmatinske gradove,²⁴⁹ koji su u to doba bili bez sumnje već organizirani u temu Dalmaciju, onda se vijest ne može drukčije protumačiti nego kao sastavni dio političke strategije cara Bazilija I. On je, kao što smo upravo istakli, iste 876. god. uspio da se na jugu Jadrana dočepa Barija. Na sjeveru je prema vijestima Ivana Đakona došlo do sličnih događaja: dalmatinska mornarica i slavenske, očito hrvatske, čete, napadaju Istru, 876. god., ne samo zato što bi ona nekoć (oko 787. god.) pripadala Bizantu već zato da neizravno ometaju Karlmanovu namjeru da postane carem. Naime, pogrešno bi bilo tvrditi da su "Slaveni i Dalmatinci" napali izravno Karlmana. Karlman je, kao što je poznato, prodro potkraj 875. god. u Friuli, ali se odmah povukao natrag preko Alpa sklopivši s Karlom Čelavim primirje do svibnja 876. god. Tek u rujnu 877. god. dolazi Karlman ponovno u Italiju, ali ovaj put kreće prema Paviji, ondje je izabran za kralja Italije, ali se ubrzo povlači teško bolestan i ne igra u Italiji više nikakvu ulogu. Hrvati, dakle, sigurno nisu uopće došli ni u kakav kontakt s Karlmanovim četama.

Autori, koji tvrde da je Hrvatska u doba Domagoja bila pod franačkom vlašću, pozivaju se na pismo franačkog cara Ludovika II. bizantskom caru Baziliju I., navodno iz 871. god., sačuvanom u *Chronicon Salernitanum*,²⁵⁰ kronici pisanoj u drugoj polovici 10. stoljeća. Ipak to je pismo po svom sadržaju i stilu vrlo neobično. U njemu Ludovik II. naziva sebe uvodno *imperator augustus Romanorum* (!) a u daljnjem tekstu temelji svoje pravo na carsku titulu suglasnošću Rimljana (!) i papinim pomazanjem (!) i time što su bizantski carevi napustili Rim kao prijestolnicu. Ludovik II. prigovara između ostaloga krajnjem nehaju bizantskih vlasti prema papinim poslanicima koji su bili na povratku iz Konstantinopola prepušteni sami sebi i na putu od Drača prema Anconi od Slavena uhvaćeni i opljačkani. Nadalje, on prigovara i postupku bizantske flote koja je uporabila tu okolnost da napadne Slavene, da poruši "naše utvrde"

²⁴⁷ N. dj., 248.

²⁴⁸ MONTICOLO, 122.

²⁴⁹ MONTICOLO, 102, 155, 158, 165.

²⁵⁰ MGH, *Legum sectio II*, t. II, 94. Doc. 361-362 donosi samo ekscerpt.

i odvede mnoge osobe iz "naše Sklavinije" (*castra nostra dirupta et tot populis Sclaveniae nostrae in captivitate [...] subtractis*), i to upravo u vrijeme kad su se "naši Slaveni" nalazili kod Barija (*iisdem Sclavenis nostris, cum navibus suis apud Barim in procinctu communis utilitatis consistentibus*). Ludovik II. poziva ipak Bazilija I. da on svojom flotom pomogne da se Arapi istjeraju iz Italije i Sicilije.

Amari je još 1854.²⁵¹ ustvrdio da je to pismo krivotvoreno, a Kleinclausz je 1902.²⁵² tu tezu dokazivao podrobnijom analizom, iz koje proizlazi da je pismo krivotvoreno oko 879. god. na dvoru pape Ivana VIII. od papina knjižničara Anastazija. Gay se 1904. suprotstavio Kleinclauszu, pa se nakon to intervencije Gaya vjerodostojnost pisma smatra spašenom.²⁵³ Pa ipak, "spašavanje" vjerodostojnosti nije tako uspješno kao što se na prvi pogled čini. Ludovik II. nigdje se drugdje ne naziva "*imperator augustus Romanorum*" a još manje je mogao pismeno izjaviti da valjanost njegova carskog dostojanstva ovisi o suglasnosti stanovnika Rima i o pomazanju od strane pape. Takvu teoriju iznio je tek papa Ivan VIII. nakon smrti Karla Čelavog (877.). Da bi spasio vjerodostojnost isprave, Gay je prisiljen priznati da je pismo pisao papin knjižničar Anastazije, ali – po nalogu Ludovika II.²⁵⁴ To nije uvjerljivo jer bi valjda ipak Anastazije pročitao Ludoviku II. ono što je sastavio, pa je posve nevjerojatno da bi Ludovik II. nakon što je osvojio Bari i bio pun samopouzdanja – dopustio ovakvo jasno i nedvosmisleno priznavanje svoje podređenosti papi, i to još napisano u vlastitom pismu!

Naprotiv, nakon smrti Ludovika II. (875.) i velikog pada carskog ugleda na Zapadu papinskoj kancelariji nije bilo teško sastaviti pismo umrlog cara i ubaciti u njega one svoje pretenzije koje su u to doba bile aktualne, a osobito tezu da Slaveni istočne jadranske obale ne pripadaju Bizantu.

Prihvaćamo dakle tezu Kleinclausza da je pismo sastavljeno 879. god. u papinoj kancelariji i da je ono imalo za cilj dokazati legalnost papinih pretenzija. Time postaju razumljivi i odlomci pisma koji se odnose na Slavena. Izrazi "naši Slaveni" i "naša Sklavinija" trebaju dokazati da Hrvatska nikako ne potpada pod Bizant, već naprotiv da je još 871. god. bila u orbiti zapadnog cara i da je prema tome i te kako opravdan papin stav da se Hrvatsku treba privezati uz njega.

Uostalom, o sudjelovanju "Slavena" na strani Ludovika II. prigodom osvajanja Barija 871. god. nema nikakvih vijesti, baš kao ni prigodom njegovih ranijih ekspedicija prema jugu Italije. *Annales Beneventani*,²⁵⁵ *Andreae Bergomatis Chronicon*,²⁵⁶ *Lupus*

²⁵¹ AMARI, 381.

²⁵² KLEINCLAUSZ 1902, 441-482.

²⁵³ GAY, 79-84.

²⁵⁴ GAY, 83.

²⁵⁵ MGH, SS, III, 173 i d., osobito 185 i d.

²⁵⁶ MGH, SS, III, 235 i d.

Protospata,²⁵⁷ Erchemperti Historia Langobardorum,²⁵⁸ Reginonis Chronicon,²⁵⁹ Hincmari Remensis Annales²⁶⁰ donose svakovrsne vijesti o događajima oko 871. god. pa ipak nitko ni jednom jedinom riječju na spominje nikakvu pomoć Ludoviku II. od naroda s istočne obale Jadrana – a dakako ni ti ni drugi izvori ne govore ništa o bilo kakvom vazalnom odnosu Dalmatinske Hrvatske prema Ludoviku II. Hincmar je u opisivanju događaja oko Barija 869. god. razmjerno opširan pa spominje ne samo šetnju bizantske flote do Barija i natrag do Korinta nego čak i ispad Saracena iz Barija i njihove uspjehe na Monte Gargano, ali, dakako, ne spominje bilo kakvo sudjelovanje “Slavena” naprosto zato što ga nije ni bilo.

4. Ostaje razmotriti zbog čega je i kada došlo do izrade krivotvorena Ludovikova pisma bizantskom caru Baziliju I. Smatramo da odgovor leži u okolnostima koje su dovele do zbližavanja pape Ivana VIII. i Bazilija I. nakon 878. god., nakon što su u travnju 878. započeli pregovori s Bizantom i nakon što je nedugo poslije toga u Hrvatskoj došao na vlast Zdeslav koji potpuno ovisi o Bizantu. Tada dolazi do bitne i uočljive promjene raspoloženja dotad prema Hrvatskoj mrzovoljnog pape. Papa se obraća “milom sinu Zdeslavu” i naređuje (*precipimus!*) mu da papinom legatu dade punu zaštitu na putu prema bugarskom kralju. Do promjene je očito došlo uz (barem prešutnu) suglasnost Bizanta, koji je, čini se, priznao papi da Hrvatska, premda u njoj vlada probizantski vladar, pripada papinoj interesnoj sferi. A nakon dolaska na vlast Branimira situacija je u Hrvatskoj morala papi izgledati još povoljnijom. Ne znamo okolnosti pod kojima je Branimir uspio ukloniti Zdeslava, ali iz papina pisma znamo da je Branimir odmah nakon preuzimanja vlasti javio papi da mu želi biti “vjeran”.

Pregovori papine i bizantske strane trajali su približno godinu dana, tj. od travnja 878. do lipnja 879. god. i završili sporazumom koji je, čini se, zadovoljio obje strane. Bazilije I. bio je na vrhuncu svoje moći i uspjeha, ali je kao trijezan političar nastojao osigurati svoje uspjehe mudrim iskorištavanjem realnih okolnosti, kako bi se bizantska vlast na zapadu učvrstila stvaranjem vješto isprepletene međuzavisnosti, u kojoj bi dominantnu ulogu imao Bizant. Njegova je koncepcija bila ovo: ojačati položaj papinstva, preko kojeg je imao namjeru iskoristiti papin veliki autoritet na zapadu; kao kompenzaciju za papinu filobizantsku politiku bio je spreman priznati papin odlučujući utjecaj u Hrvatskoj, uz ostalo i priznanjem papine kvazifeudalne vlasti u njoj, što je bilo skopčano s pritjecanjem prihoda iz Hrvatske; priznati papinu crkvenu vlast u Bizantskoj Dalmaciji i time ga još više učiniti ovisnim o Bizantu; obećati (i

²⁵⁷ MURATORI, *Rerum italicarum Scriptores*, V, 37.

²⁵⁸ MGH, SS, III, 252 i d.

²⁵⁹ MGH, SS, I, 583.

²⁶⁰ MGH, SS, I, 485.

ostvariti) snažnu podršku protiv arapske za papu smrtonosne agresivne politike u Tirenskom moru. I hrvatski kralj je trebao dobro proći: dalmatinski su gradovi trebali Hrvatskoj umjesto Bizantu plaćati godišnje iznose koje su inače trebali plaćati strategu, bizantskom namjesniku teme (provincije) Dalmacije. Ali, i papa i hrvatski kralj trebali su biti (i bili su) itekako svjesni da su sve te nemale koristi ovisile o bizantskoj dobronamjernosti. Njih je Bizant, kao u to vrijeme vojnički odlučujuća snaga, mogao lako oduzeti kadgod je smatrao da njegovi partneri nisu dovoljno pouzdani.

Dakako da je prigodom pregovora između Bizanta i pape, koji su trajali približno godinu dana, Bazilije dao naslutiti papi da je spreman na ozbiljne kompromise, ali je, kao dobar diplomat i vješt pregovarač, sigurno dobro izmučio papine pregovarače. Tako se papa našao u neugodnoj situaciji dokazivanja svog prava na Hrvatsku, a to je na izravan način bilo nemoguće. Zato je izvanredno sposobni papin knjižničar Anastazije dobio zadatak da bar nešto pripremi. Anastazije je učinio što je mogao. "Pripremio" je pismo kojim se navodno Ludovik II. tužio bizantskom caru na nedaće i postupke kojima su "njegovi Slaveni" (*Slaveni nostri*) bili izvrgnuti od bizantskih vojnih snaga u doba opsade Barija. Kada su nakon dugih pregovora bizantski poslanici došli u Rim 1. lipnja 879. da finaliziraju sporazum oni su *pro forma* tražili dokaze da Hrvatska ne pripada Bizantu, a papina je strana pismom Ludovika II. "dokazivala" da su u doba opsade Barija Hrvati potpadali pod Ludovika II., dakle, da nisu bili bizantski podanici. Bizantski poslanici "dali su se uvjeriti" kao što se to događalo bezbroj puta u povijesti (i danas se događa), ukoliko s obje pregovaračke strane postoji politička volja za sklapanje ugovora.

Vrijedi zabilježiti da je do sličnog rezultata – samo drukčijim argumentima – došao još 1902. francuski povjesničar Kleinclausz.

5. Ako se, dakle, na krivotvorenom pismu Ludovika II. ne mogu temeljiti analize događanja na Jadranu u vrijeme dolaska na vlast Bazilija I., ne preostaje drugo, nego što je moguće minucioznije proučiti tri izvješća Konstantina Porfirogeneta.

Konstantin je o spomenutim događajima pisao prvo u djelu *De thematibus*, zatim u *DAI* i konačno u *Životu Bazilija I.*, njegova djeda. U sva tri izvješća riječ je o dvjema bizantskim intervencijama na Jadranu koje su se odigrale u dva odvojena, ali bliza vremenska razdoblja.

Prvo od tih razdoblja odnosi se na 867. god. kada je Bazilije I. došao na vlast ukloivši s prijestolja Mihajla III. (842.-867.).

Prema *De thematibus*²⁶¹ flota od 36 saracenskih brodova u doba cara Mihajla napala je južnu Dalmaciju, osvojila Budvu, Risan i Donji Kotor, a onda neko vrijeme (ἐπὶ χρόνον) opsjedala Dubrovnik (Ῥαούσιον), glavni grad toga područja. Dubrovčani

²⁶¹ PERTUSI, 97, 25-30.

su zatražili od Bizanta pomoć, ali kad su poslanici došli u Carigrad zatekli su novog cara, Bazilija I. Ovaj je udovoljio njihovoj molbi i poslao "dosta veliku mornaricu" (στόλον ἰκανόν) pa su Saraceni, načuvši za njezin dolazak, prekinuli s opsadom.

U DAI²⁶² Konstantin o istom događaju priča uglavnom isto. Razlika je u tome, što je do opsade Dubrovnika došlo "u doba cara Bazilija". On precizira da je saracenska opsada Dubrovnika trajala 15 mjeseci te da je car u pomoć poslao 100 bojnih brodova s komandantom Nicetom Orifom.

U Životu Bazilija²⁶³ Konstantin ponavlja, ali uz mnogo više riječi, ono što je napisao u DAI.

Dakle, nema dvojbe o vremenu kada se saracenska opsada Dubrovnika dogodila. Ako je opsada trajala 15 mjeseci, a Bazilije preuzeo vlast 23./24. rujna 867. godine, onda je saracenska opsada počela u ljeti 866. god., a Nicetina flota stigla na Jadran koncem 867. god. Ali, otvara se mnogo teže i važnije pitanje: što je radila Nicetina flota na Jadranu nakon što je prošla opasnost za Dubrovnik, tj. u drugoj polovici 868. god.?

Ekskurs 1.

Položaj Dubrovnika do 867. god.

Valja posebno upozoriti na način, kojim se Dubrovčani obraćaju bizantskom caru tražeći pomoć nakon što su Saraceni počeli s opsadom njihova grada.

Prema De thematibus "Dubrovčani su uputili poslanike caru tražeći vojnu pomoć".²⁶⁴

Prema DAI²⁶⁵ "Dubrovčani su u nevolji javili Baziliju, caru Rimljana, dostojnom vječnog sjećanja, govoreći mu ovako: "Smiluj nam se i ne dopusti da nas unište Kristovi neprijatelji".

Prema Životu Bazilija²⁶⁶ "Dubrovčani su protekom opsade trpjeli i došli do izmaka snaga pa su pritisnuti nevoljom poslali poslanike caru, prilično dobro znajući na koji će ga način najbolje predobiti, zatraživši da im se smiluje i obrani da oni, koji još nikad nisu bili u tolikoj opasnosti ne padnu pod vlast Kristovih neprijatelja".

Upada u oči "napredak" Konstantina u gomilanju riječi da bi izrazio istu misao. Ali, kudikamo je važnije primijetiti da bez obzira na sve bujniju retoriku, Konstantin ni u jednom od tri izvješća ne spominje ono, što bi se najprije očekivalo, tj. ni iz čega se ne vidi da bi Dubrovčani tražili pomoć od cara kao svog gospodara, drugim riječima, iz sva tri izvješća proizlazilo bi da su Dubrovčani u doba opsade još uvijek nezavisni od Bizanta.

²⁶² DAI, 29, 89-98.

²⁶³ THEOPH. CONT., 290. 7-12.

²⁶⁴ PERTUSI, 97, 23-24.

²⁶⁵ DAI, 29, 94-95.

²⁶⁶ THEOPH. CONT., 289, 14-20.

Ali, ne samo da iz citiranih tekstova proizlazi da su Dubrovčani nezavisni od Bizanta, nego je to još jasnije vidljivo, ako se uzme u obzir tekst, koji prethodi izvješćima o opsadi Dubrovnika.

Prema djelu *De thematibus* Dalmacija uopće nije spomenuta među bizantskim provincijama, temama, već se opsada Dubrovnika spominje unutar teksta o temi Langobardije. U ovaj problem ne možemo ovdje ulaziti, već je dovoljno da ga se konstatira.

U DAI²⁶⁷ prethodni tekst u glavi 29 navodi kao važnu činjenicu da su dalmatinski gradovi postali potpuno samostalni od Bizanta u doba Mihajla II. (820.-829.) i ta se činjenica ponavlja tako reći istim riječima čak dva puta, pa odmah nakon toga dolazi tekst o opsadi Dubrovnika.

U djelu *De thematibus*²⁶⁸ u glavi 52 priča se kako su za cara Mihajla zapadne pokrajine, Italija, Sicilija, Panonija i Dalmacija otpale od Bizanta i postale samostalne pa se nakon toga nastavlja u glavi 53 kako su Saraceni osvojivši neke gradove u Dalmaciji počeli opsjedati Dubrovnik.

Prema tome, sva tri Konstantinova izvješća žele naglasiti da je Dubrovnik u doba saracenske opsade bio samostalan grad, koji je zamolio pomoć bizantskog cara, ali ne zbog obveze cara da štiti svoje podanike, već zato da bi udovoljio svojoj kršćanskoj dužnosti i obranio kršćane od nevjernika. Ovime se otvara pitanje, kada je Dubrovnik priznao bizantsko vrhovništvo. Ali, prije nego što pokušamo odgovoriti na taj problem, nije beskorisno upitati se, kako su to pitanje riješili Šišić i Ferluga, dva odlična i temeljita istražitelja dalmatinske prošlosti.

Po Šišiću je do "organizacije carske Dalmacije u vojnoupravnim poslovima" došlo nakon pada Ravene pod Langobarde (751.) kada su carsku Dalmaciju sačinjavali gradovi "Zadar, Trogir, Split, Dubrovnik, Kotor i ostrva Krk, Osor (Cres i Lošinj zajedno), Rab i Vergada."²⁶⁹ Pri tome se Šišić pozvao na DAI. Kada su dakle u ljeti 866. Arapi opsjedali Dubrovnik, grad je zatražio "pomoć u svoga vrhovnog gospodara".²⁷⁰ Šišić nije uzeo u obzir, da je Konstantin izričito i opetovano pisao da su prije Bazilija I. dalmatinski gradovi postali potpuno nezavisni od Bizanta.

Što se pak tiče Ferluge, on je u jednom od najboljih radova dosad napisanih o bizantskoj Dalmaciji napomenuo da su Arapi 866. god. napali Dubrovnik, a kako je taj grad bio "jedan od njenih (tj. "Vizantije" – L. M.) gradova, prirodno je što su Dubrovčani u takvoj situaciji uputili poslanstvo na carigradski dvor da traži pomoć."²⁷¹ Ferluga je nešto ranije u tekstu, pozivajući se na DAI, ustvrdio da su za Mihajla II. (820.-829.) dalmatinski

²⁶⁷ DAI, 29, 86-89.

²⁶⁸ PERTUSI, 288, 11-289, 2.

²⁶⁹ ŠIŠIĆ 1925, 291.

²⁷⁰ N. dj., 346.

²⁷¹ FERLUGA, 68.

gradovi postali samostalni,²⁷² da se "carska Dalmacija uskoro, posle 820. godine (...) skoro potpuno oslobodila",²⁷³ da je izvor vlasti u dalmatinskim gradovima bio gradska samouprava, dakle, da je Dalmacija u to vrijeme bila puka arhontija, tj. da je samo formalno bila sastavnim dijelom Bizanta, da su "na čelu Dalmacije stajale lokalne ličnosti,²⁷⁴ i to prior Zadra, koji je "imao vojnih snaga samo toliko koliko je bilo gradske milicije".²⁷⁵ Iz ovoga proizlazi da je arhontija Dalmacija i po Ferlugi do dolaska na vlast Bazilija I. bila puka fikcija bizantske administracije. Ako je "arhont Dalmacije" bio zadarski gradski prior, kojeg su birali lokalni zadarski organi, onda možemo s punom sigurnošću reći da je i po Ferlugi Dubrovnik do 866. god. bio potpuno samostalan. To je razlog zašto prema raspoloživim vrelima Dubrovčani 866. god. ne zovu u pomoć bizantskog cara kao svog gospodara, nego kao kršćanskog vladara. O realnoj (kakvoj-takvoj) bizantskoj vlasti nad Dubrovnikom može se govoriti tek nakon oslobađanja Dubrovnika od saracenske opsade.

Ekskurs 2.

Položaj Neretvana

Po Ferlugi²⁷⁶ je "oko sredine 879. god. Nikita Orif predvodio pomorsku ekspediciju koja je imala za posledicu da su Neretvani priznali vrhovnu vizantijsku vlast"²⁷⁷ i pri tome se pozvao na "Vita Hadriani II. apud Rački, doc., 360-361" kao vrelo za tu svoju tvrdnju. Međutim, u tom se vrelu govori samo o neprilici papinskih poslanika, koji su, vraćajući se iz Carigrada preko Drača, pali u ruke Slavena i bili oslobođeni tek papinskom i carskom intervencijom. Tek Ferlugin dodatna napomena: "Up. Šišić, Povijest, 350-351"²⁷⁸ objašnjava kako je Ferluga došao do svoje tvrdnje da bi Neretvani pali pod Bizant. Kako je, dakle, Šišić argumentirao tu svoju tezu?

Šišić²⁷⁹ navodi kako je "ljeti 869. stiglo pod Bari jako vizantijsko brodovlje od četiri stotine lađa pod zapovjedništvom patricija i drugara Nikete Orife, da podupre Ludovikovu vojnu akciju protiv²⁸⁰ Arapa u Bariju"²⁸¹ i kako je Niketa "oko sredine 870. (...) dao ne samo neretljansku vlast, već i hrvatsko primorje opljačkati". Tom akcijom željelo se, nastavlja Šišić, prisiliti Hrvate da napuste Ludovika, kojem su pomagali kod opsade Barija.

²⁷² N. dj., 63.

²⁷³ Na i. mj.

²⁷⁴ Na i. mj.

²⁷⁵ N. dj., 60.

²⁷⁶ N. dj., 70.

²⁷⁷ Na i. mj.

²⁷⁸ Na i. mj.

²⁷⁹ ŠIŠIĆ 1925, 347.

²⁸⁰ Na i. mj.

²⁸¹ N. dj., 350.

Međutim, Hrvati su ostali vjerni svom vrhovnom franačkom vladaru, Ludoviku II., i ostali pod Barijem pa se "uspjeh vizantijskoga napadaja ograničio samo na to, da su tada (870.) i Neretljani priznali vrhovno gospodstvo vizantijsko".²⁸²

Šišić te svoje tvrdnje temelji na pismu Ludovika II. u kojem ovaj prigovara²⁸³ Baziliju I., da je Niceta pljačkao Slavene, tj. Hrvate, dok su oni bili sa svojim brodovima pod Barijem. Bez obzira na to, koliko ćemo vjere pokloniti tom navodnom Ludovikovom pismu, iz teksta tog pisma ni po čemu ne proizlazi, da bi "tada (870.) i Neretljani priznali gospodstvo vizantijsko".²⁸⁴ Ukratko, proširenje bizantske vlasti nad Neretvanima 870. god. nije Šišić uspio dokazati.

Ferluga je očito zabunom previdio da se Šišićevo pozivanje na "Vita Hadriani usp. Rački, Doc. 360-361" ne odnosi na navodno neretvansko priznanje bizantske vlasti, nego na akciju "Slavena", koji su uhvatili papine poslanike.

Konstantin u sva tri izvješća prekida svoju priču o događajima oko Dubrovnika i nastavlja s pričanjem o događanjima oko Barija. Za tu priču poslužio se očito nekim drugim ekscerptom iz carske arhive i ubacio ga na mjesto koje mu se činilo najprikladnijim, s time da je prijelaz od događaja oko Dubrovnika na događaje oko Barija izveden u sva tri izvješća vrlo nespretno. Spomenut ćemo ovdje samo izvješće DAI prema kojem su Saraceni, nakon što su prekinuli opsadu Dubrovnika prešli Jadran, osvojili Bari i u njemu vladali 40 godina (!).

Tek nakon tog umetnutog fragmenta, Konstantin nastavlja svoju priču izvješćem o događajima oko osvajanja Barija po združenim bizantsko-franačkim snagama.

Prema *De thematibus*²⁸⁵ Bazilije I. je u namjeri osvajanja Barija prethodno poslao (προοπέστειλε) konjaničku vojsku i 100 brodova i nakon toga pisao "kralju Franačke" Ludoviku II. i papi da dođu u pomoć. Združenim snagama saveznici su osvojili Bari.

U Životu Bazilija²⁸⁶ Konstantin daje dodatno obrazloženje zašto je car pozvao Ludovika II. i papu. On tvrdi da je zapovjednik bizantske flote uvidio da je za uspješnu opsadu Barija potrebna dodatna vojna snaga koja bi napadala Bari s kopna pa je zbog toga zatražio pomoć od Ludovika II. i pape. Sa svoje strane Bazilije je naredio dalmatinskim Slavenima da i oni pomognu i dođu pod Bari s dubrovačkim i svojim vlastitim brodovima.

Neusporedivo je sadržajnije izvješće u 29 glavi DAI.²⁸⁷ Ono glasi: "Car pošalje poslanike franačkom kralju Ludoviku i rimskom papi, da se kao saveznici pridruže

²⁸² N. dj., 351.

²⁸³ Na i. mj.

²⁸⁴ N. dj., 350.

²⁸⁵ PERTUSI, 98, 34-40.

²⁸⁶ THEOPH. CONT., 292, 14-293, 19.

²⁸⁷ DAI, 29, 128, 103-115.

vojsci, koju je poslao car. Kralj i papa, prihvativši carev zahtjev, došli su obojica s velikom vojskom i ujedinili se s vojskom poslanom od cara, s Hrvatima i Srbima i Zahumljanima i Travunjanima i Konavljanima i Dubrovčanima (ἄμα τῷ Χρῶβάτῳ καὶ Σερβῶ καὶ Ζαχλουμεῶ καὶ Τερβουνιώταις καὶ Κοναλίταις καὶ Ραουσαίοις) zajedno sa svima iz gradova Dalmacije (svi su ovi bili nazočni po carevoj zapovijedi). Oni, prebrodivši more, dođu u Langobardiju, opsjednu grad Bari i zauzmu ga.

Treba znati da su Hrvate i ostale slavenske vladare (Χρῶβάτους καὶ τοὺς λοιποὺς Σκλαβάρχοντας) stanovnici grada Dubrovnika prevezli na svojim lađama.

Ovo je izvješće već odavno predmet živih diskusija među autorima.

Prije svega, kakvo je značenje singularnog oblika "Hrvat i Srbin i Zahumljanin"?

Jenkins je u prvom izdanju DAI to preveo: *with the Croat and Serb and Zachumlian contingents*.²⁸⁸ Bury²⁸⁹ je predlagao da se u grčkom tekstu singularni oblik zamijeni pluralnim (τοῖς Χρῶβάτοις itd.). Dvornik²⁹⁰ je u komentaru predložio da se uz svaki od singularnih oblika doda ἄρχοντι pa je u prijevodu u drugom izdanju iz 1967. god.²⁹¹ *contingents* Jenkins zamijenio s *chiefs*. Dakle, umjesto odreda Hrvata itd. Jenkins je prihvatio, očito pod utjecajem Dvornikova komentara iz prvog izdanja da je riječ o poglavarima pojedinog naroda. Koder²⁹² je tvrdio da je riječ o vojsci i preveo: *mit dem* (sc. *Heer* L. M.) *der Chrobotai, Serboi und Zachlumi*. Ferjančić²⁹³ je naprosto preveo: "zajedno sa Hrvatima i Srbima i Zahumljanima" smatrajući da je samo po sebi razumljivo da je riječ o narodu. Isto to misli i Lončar²⁹⁴ 1992. god. i u svojoj još neobjavljenoj doktorskoj disertaciji. Je li dakle riječ o vojnim odredima, vladarima ili narodu?

Pokušajmo, uzimajući u obzir filološke alternative, odlučiti se za jednu od njih na osnovi povijesnih raščlamba.

Ono što odmah upada u oči i što za čudo nije u literaturi dovoljno uzeto u obzir, jeste okolnost da se samo u prva tri slučaja ime naroda spominje u singularu, dok je u ostala tri slučaja uporabljen plural. Upravo u tome je, po našem mišljenju, rješenje zagonetke. Naime, ako se usporedi ovo nabranje s onim što znamo o stanovništvu istočne jadranske obale, primjećuje se da se prva tri naziva, dana u singularu, odnose na tri *veća* naroda, na Hrvate, Srbe i Zahumljane, a da se preostala tri odnose na *manje važna* plemena. Ovo ni u kom slučaju ne može biti Konstantinov puki stilistički hir. Razlika je toliko uočljiva da upravo bode u oči i ona mora imati neki svoj razlog.

²⁸⁸ DAI, 129.

²⁸⁹ Prema varijantama na i. mj.

²⁹⁰ DAI, II (Commentary), 105.

²⁹¹ DAI, 2. izd.

²⁹² KODER 1983, 129.

²⁹³ FERJANČIĆ 1959, 18.

²⁹⁴ LONČAR, 389-390.

Smatramo da se preko tog pitanja ne može olako preći i da se ono mora obrazložiti na zadovoljavajući način. Čak bismo se usudili reći da je to obrazloženje lako uočljivo i da se samo po sebi nameće. Naime, nije li očito da su tri najveća i najuglednija naroda došla kao organizirane vojne snage pod svojim vladarima i da je prema tome razumljivo, što sastavljač izvješća spominje u prva tri slučaja vladare (u singularu): došao je hrvatski vladar sa svojom, srpski sa svojom, a zahumski sa svojom vojskom. Nasuprot tomu, kontingenti vojnih jedinica manjih plemena, Travunjana, Dubrovčana i Kanaličana nisu došli kao organizirane cjeline sa svojim vladarima i zbog toga su kao vojnici (u pluralu) izravno priključeni bizantskom vojnom komandantu.

Ali, ostaje otvoreno pitanje, kada je došlo do te intervencije kod Barija. Ovo pitanje zahtijeva nešto podrobniju analizu, koja se ne može osloniti samo na Konstantinova izvješća, jer u njima nema oslonca za bilo koji sigurni zaključak. Jedino što se iz njih može zaključiti, jeste da je Konstantin živo želio istaći odlučujuću ulogu svoga djeda Bazilija I. To je razlog zašto npr. u djelu *De thematibus* Konstantin insistira na tome, da je poticaj na osvajanje Barija krenuo od Bazilija I., koji je "već prethodno poslao (προαπέστειλε)²⁹⁵ konjaničku vojsku i 100 brodova" i tek onda pisao Ludoviku II. i papi da i oni pomognu pri osvajanju Barija. Prema tekstu *Života Bazilija* jasno proizlazi, da je ta bizantska mornarica ona ista, o kojoj je Konstantin već izvijestio, tj. o 100 brodova pod vodstvom admirala Nicete, koji, nastavlja Konstantin, nije htio napasti Bari, smatrajući da ga neće uspjeti osvojiti zbog nedovoljnih vlastitih kopnenih snaga pa je zbog toga potaknuo Bazilija da se obrati na papu i cara.

Pri tome treba uzeti u obzir da Konstantin na svaki način želi prikriti činjenicu da je opsadu Barija započeo Ludovik II., a ne Konstantinov djed Bazilije I. Zbog toga je i došlo do nespretnog povezivanja događanja oko Dubrovnika i Barija: po Konstantinu bi Bazilije najprije pomogao Dubrovniku, a onda nastavio akcijama bizantske mornarice oko Barija, i tek kad je utvrdio da ga bez kopnene pomoći neće moći osvojiti, obratio se na Ludovika i papu da i oni pomognu s kopnene strane opsadu Barija, koju je bizantska mornarica provodila s morske strane. Konstantin je nadalje pod svaku cijenu želio zataškati činjenicu da su zapravo franačko-langobardske snage osvojile Bari 871. god. i da je do prijelaza Barija u vlast Bizanta došlo kasnije, tek 875. Konstantin je u pogledu osvajanja Barija posve jasan, ali to ne znači da govori istinu. On priča da je Bizant osvojio Bari uz pomoć slavenskih vojnih snaga, Ludovika II. i pape. Konstantinovo izvješće, koje sadrži neke vrlo značajne podatke o narodima i plemenima na istočnoj obali Jadrana, napisano je tendenciozno (jer veliča ulogu Bazilija I. i umanjuje doprinos Ludovika II.) i zbog njegova zbrkanog načina pisanja ne može dati posve zadovoljavajući odgovor na pitanje, koje smo upravo postavili.

²⁹⁵ PERTUSI, 98, 36. Usp. PERTUSI, 46, gdje autor donekle nepotrebno diskutira o razlozima, zašto je Konstantin upotrijebio ovaj glagol.

6. Zbog toga se moramo poslužiti jednim zapadnoeuropskim vrelom, Hincmarom, reimskim nadbiskupom, koji je kao suvremenik događaja, kojima se bavimo, bilježio vrlo savjesno sve ono što je smatrao važnim i pri tome nastojao biti što objektivniji. Riječ je, dakle, o prvorazrednom vrelu.

Pod 869. godinom Hincmar bilježi da je u Rimu vladalo uvjerenje²⁹⁶ da franačkoj vojsci kod Barija stiže 200 bizantskih brodova. Nešto dalje u tekstu, još uvijek pod godinom 869., on priča, kako je pod Bari stiglo 400 bizantskih brodova. Ove je vijesti spomenuo npr. još 1853. god. Dümmler,²⁹⁷ 1904. god. Gay,²⁹⁸ a od naših pisaca npr. 1925. god. Šišić. Svi ti i drugi autori došli su do zaključka, da je Bizant poslao dvije pomorske ekspedicije, jednu 867., a drugu 869. god. Prva bi se sastojala od 100 (odnosno 200), a druga od 400 brodova.

Te Hincmarove vijesti treba ponovno pažljivo proučiti, i to osobito onu drugu o 400 brodova. Hincmar piše:

*Interea Basilius, quem Michael, Graecorum imperator, sibi in consortem imperii asciverat, eundem Michaellem dolo interfecit et imperium sibi ascivit. Qui patricium suum ad Baram cum 400 navibus miserat, ut et Hludowico contra Sarracenos ferret suffragium et filiam ipsius Hludowici a se desponsatam de eodem Hludowico susciperet et illi in coniugio sibi copulandam duceret. Sed quadam occasione interveniente, displicuit Hludowico dare filiam suam patricio; unde patricius molestatus Corinthium rediit.*²⁹⁹ (U međuvremenu je Bazilije, kojeg je bizantski car Mihajlo, sebi pridružio kao sucara, prijevorno ubio Mihajla i preuzeo carsku vlast. On je svoga patricija poslao s 400 brodova do Barija da bi pomogao Ludoviku protiv Saracena i preuzeo Ludovikovu kćerku, zaručenu za Bazilija, te je njemu doveo da bi se s njom oženio. Ali, zbog neke okolnosti, do koje je u međuvremenu došlo, odustao je Ludovik dati patriciju svoju kćerku pa se patricij nezadovoljan zbog toga vratio u Korint).

Smatramo, da ovaj Hincmarov odlomak treba tumačiti drukčije nego do sada. S *interea*, "u međuvremenu", Hincmar želi istaći da je na tom mjestu zabilježio podatke, koji se ne odnose na vrijeme koje upravo bilježi, tj. na 869. god., nego da je riječ o nekim ranijim događajima, koje sada objedinjuje na jednom mjestu. On želi reći da je nešto ranije – a sigurno znamo da pri tome misli na drugu polovici 867. god. – Bazilije maknuo s prijestolja dotadašnjeg cara Mihajla III. i prigrabio carski naslov i nakon toga poslao svog patricija sa 400 brodova da pomogne Ludoviku II. pri osvajanju Barija i da preuzme Ludovikovu kćerku zbog ženidbe, ali da je tom prigodom došlo do prekida pregovora o ženidbi jer je Ludovik II. odustao pa se bizantski patricij s brodovljem oneraspoložen povukao prema Korintu.

²⁹⁶ Annales Bertiniani, 481.

²⁹⁷ DÜMMLER, 401.

²⁹⁸ GAY, 87 i d.

²⁹⁹ Annales Bertiniani, 485.

Po svemu se vidi da ovdje Hincmar ne izvješćuje o događajima u 869. god., već u 867./868. god., za koje je očito saznao tek u 869. god. i zbog toga bio prisiljen da ih zapiše pod godinom 869. Uostalom, tu okolnost da je riječ o ranijim događajima potvrđuje ne samo uvodna riječ *interea*, nego i činjenica da je Bazilije postao carem u drugoj polovici 867. god.

Nasuprot tomu, vijest o slanju 200 bizantskih brodova odnosi se doista na 869. god., kada je Lotar, Ludovikov brat, boravio u Rimu u povodu svoje želje da mu papa Hadrijan omogući da se riješi svoje druge žene Teutberge i da se vrati prvoj ženi Waldradi.

Drugim riječima, Hincmar je pod 869. god. zabilježio vijest da je bizantska flota od 200 brodova stizala te godine u pomoć franačkoj vojsci pod Barijem i, dodatno, da je pod istom 869. god. zabilježio drugu vijest o tome da je 867. god. Mihajla III. svrgnuo s vlasti Bazilije, koji je nakon toga, 868. god., poslao pod Bari 400 brodova.

Dakle, ovime su potvrđene vijesti Konstantina Porfirogeneta da je koncem 867. ili u prvoj polovici 868. god. u Jadran uplovila bizantska vojna mornarica u jačini od 100 brodova. Razliku prema Hincmarovoj vijesti o 400 brodova treba pripisati vremenskoj i prostornoj udaljenosti po načelu *fama crescit eundo*. Nadalje, potvrđena je i Konstantinova vijest o dvije bizantske pomorske intervencije na Jadranu, samo što Hincmar na oba mjesta pod god. 869. govori o Bariju i zanemaruje okolnost da se prva bizantska intervencija odnosila na Dubrovnik, a druga na Bari.

Drugim riječima, Hincmar potvrđuje Konstantinove vijesti o *dvije* intervencije bizantske flote. S obzirom na činjenicu da je Hincmar živio u Reimsu, dakle daleko od Jadrana, razlike od Konstantinovih vijesti ne bi trebale biti nepremostiva zapreka da se i njegove vijesti prihvate kao korisna dopuna onome što javlja Konstantin.

I još nešto. U borbi protiv Saracena na Jadranu franački vladar Ludovik II. imao je posve drukčije planove od Bazilija. Obojica su bili složni samo utoliko, što su i jedan i drugi htjeli izbaciti Saracene iz Jadrana, pa je to razlog zašto su bili "saveznici" – ali su pri tome obojica živo željeli da drugi "partner" prođe što lošije. Zbog toga je i namjera da se obje carske obitelji povežu i bračnim vezama bila više nego krhka i nije čudno da se nije ostvarila. Ako je uopće bilo ikakve volje s obje strane, to je moglo biti samo u početku "savezništva", dakle u vrijeme dolaska Bazilija na carsko prijestolje. To je još jedan dodatni dokaz ispravnosti naše analize, po kojoj se vijest o 400 bizantskih brodova, u kojoj piše Hincmar, odnosi na 867./868. god., a ne na 869. god., tj. na godinu, pod kojom su ti događaji zapsani.

Što je, dakle, radila Orifina flota koncem 867. i početkom 868. god. kada je uplovila u Jadran i utvrdila da pred Dubrovnikom više nema saracenske flote? Čini se da ne bi trebalo biti sumnje da je prigoda iskorištena da se ojača bizantska vlast nad istočnom jadranskom obalom. Još od 842./848. god. Bizant je već imao jezgro teme Dalmacije u Zadru, kao što smo to ranije dokazali.³⁰⁰ Orifa je nedvojbeno dobio za-

datak da brzom "šetnjom" duž obale uspostavi bizantsku vlast nad dalmatinskim gradovima i otocima (Krk, Osor, Rab, Trogir i Split) i da tako ostvari bitno proširenje teme Dalmacije. Hrvatska je tom prigodom najvjerojatnije dobila onaj položaj, kakav su u 11. stoljeću uživale tzv. toparhije, tj. položaj načelno samostalne države, koja je priznavala Bizantu odlučujući utjecaj na svoju vanjsku, a neizravno i unutrašnju politiku.³⁰¹

Da je tome tako, vidi se i po vijestima Konstantina Porfirogeneta o drugoj intervenciji na Jadranu u god. 869., kada bizantska mornarica kod opsade Barija zahtijeva pomoć od Hrvata i ostalih naroda i – odvojeno – od dalmatinskih gradova, za koje se kaže da su svi oni došli "po carevoj zapovijedi", što se, karakteristično, ne spominje u tom obliku za savezničke narode (Hrvate, Srbe itd.).

7. U 9. stoljeću dolazi do neobične paralelne pojave naziva Hrvati i Slaveni.

God. 840. Trpimir je *dux Croatorum*,³⁰² a učeni benediktinac Gottschalk naziva ga u svom pouzdanom izvješću *rex Sclavorum*.³⁰³ God. 865/866. Domagoj je *Sclavorum princeps*,³⁰⁴ god. 870. papini legati uhvaćeni su a *Slavis*,³⁰⁵ god. 872. *praedones Sclavi* napadaju mletačke lađe,³⁰⁶ god. 875. *Sclavorum pessime gentes et Dalmacianorum* (tj. Slaveni i stanovnici dalmatinskih gradova) pljačkaju Istru,³⁰⁷ 878. god. Zdeslav iz roda Trpimirovića *Sclavorum ducatum arripuit*,³⁰⁸ papa Ivan VIII. piše 879. god. istom vojvodi i titulira Zdeslava *glorioso comiti Sclavorum*,³⁰⁹ a iste godine ubije ga *Sclav* Branimir.³¹⁰ Prema sačuvanim natpisima Branimir je *dux Sclavorum*,³¹¹ odnosno *dux [S]clavitnorum*,³¹² ali i *comes* i *dux Croatorum*.³¹³ Usput rečeno, neobično je što papa Ivan VIII. u opetovanim pismima spominje Branimira kao *princeps*,³¹⁴ *dilectus filius Branimir* i *ex-*

³⁰⁰ MARGETIĆ 1993, 47-51; ISTI 1996, 270-276.

³⁰¹ MARGETIĆ 1982, 39-46.

³⁰² CD I, 4, br. 3 = Doc. 3-6, br. 2.

³⁰³ KATIĆ, 9.

³⁰⁴ IVAN ĐAKON, 118; Doc. 364, br. 181/3.

³⁰⁵ Doc. 361, br. 181/1.

³⁰⁶ IVAN ĐAKON, 120; Doc. 365, br. 181/4.

³⁰⁷ IVAN ĐAKON, 122; Doc. 366, br. 182/6.

³⁰⁸ IVAN ĐAKON, 125; Doc. 373, br. 185.

³⁰⁹ CD I, 12, br. 9.

³¹⁰ IVAN ĐAKON, 126; Doc. 374, br. 187.

³¹¹ DELONGA, 207, br. 174.

³¹² DELONGA, 258, br. 228.

³¹³ DELONGA, 166, br. 130.

³¹⁴ CD I, 13, br. 10.

³¹⁵ CD I, 14, br. 11.

cellentissimus vir Barnimer,³¹⁵ *gloriosus comes et dilectus filius noster*,³¹⁶ ali ne dodaje ni *Croatorum* ni *Sclavorum*. God. 892. Muncimir se naziva *dux Croatorum*,³¹⁷ a na prijelazu 9. i 10. stoljeća natpis govori o nekom *dux Hroator(um)*,³¹⁸ vjerojatno sinu Držislava, kojeg isti natpis naziva *dux magnus*. God. 812. duždjev sin na povratku iz Carigrada zarobljen je pri pokušaju prelaska hrvatske granice, *Chroatorum fines*,³¹⁹ god. 925. u zaključcima prvoga splitskog sabora spominju se *rex et proceres Croatorum*,³²⁰ iste godine papa Ivan X. piše *dilecto filio Tamisclao, regi Crovatorum*,³²¹ a 928. god. spominje se mir *inter Bulgaros et Croatos*.³²²

U 9. stoljeću poznati su ovi hrvatski vladari: Mislav – Trpimir – Domagoj – Zdeslav – Branimir – Muncimir.

Prema vrlo pouzdanim vijestima Ivana Đakona Domagojeve je sinove potjerao iz Hrvatske Zdeslav i "prigrabio vojvodstvo Slavena" (*Sclavorum ducatum*), a Zdeslava je ubio *Slaven* Branimir. Smatramo da ne bi smjelo biti dvojbe u to da se ni prijelaz vlasti od Trpimira na Domagoja i onaj od Branimira na Muncimira nije dogodio na miran način. U 9. stoljeću Trpimirova dinastija zamijenjena je, dakle, dva puta vladarima, koji nisu bili Trpimirovići pa je zato više nego vjerojatno da se i prijelaz vlasti od Trpimira na ne-Trpimirovića Domagoja i od ne-Trpimirovića Branimira na Trpimirovića Muncimira odigrao isto tako burno i žestoko kao što se to dogodilo prigodom prijelaza vlasti od ne-Trpimirovića Domagoja na Trpimirovića Zdeslava i od ovog potonjeg na ne-Trpimirovića Branimira. Malo je vjerojatno da se u dva upravo spomenuta slučaja smjena vlasti odigrala na miran način.³²³

Ne treba čuditi da se u prijelaznom razdoblju (za Trpimira i Branimira) pojavljuju oba naziva. Riječ je o dvoslojnoj vladajućoj eliti pa je bila samo stvar oportuniteta u određenom trenutku naglasiti jedan ili drugi element. To kolebanje dokazuje da je već s Trpimirom borba dvaju slojeva otpočela, a upravo iz papinih pisama saznajemo realan odnos jednog i drugog elementa vladajuće elite.

³¹⁶ CD I, 18, br. 14.

³¹⁷ CD I, 22, br. 20.

³¹⁸ DELONGA, 108, br. 73.

³¹⁹ IVAN ĐAKON, 132; Doc. 388, br. 197/1.

³²⁰ CD I, 30, br. 23.

³²¹ CD I, 33, br. 24.

³²² CD I, 36, br. 26.

³²³ ŠIŠIĆ 1925, 344 ne sumnja na nasilnu promjenu vladara od Trpimira na Branimira, a za promjenu od Branimira na Muncimira oko 892. kaže: "Ako ga (Muncimira) je prijesto zapao narodnim izborom, onda je vjerojatnije, da se ta promjena dogodila mirno, a ne silom". Iz razloga, navedenih u tekstu, čini nam se mnogo vjerojatnije, da je do promjene došlo nasilno. Ne možemo se oteti dojmu, da je Šišićeva stilizacija više nego oprezno sastavljena i da on drugu mogućnost nema manje u vidu - a možda čak i više - od prve.

U borbi dvaju vladajućih slojeva, Slavena i Hrvata, pobijedio je na prijelazu 9. i 10. stoljeća sloj potomaka Hrovata, tako da se u 11. stoljeću kraljeve naziva *reges Croatorum*, a državu *regnum Croatiae*, od sredine 11. stoljeća *regnum Croatiae et Dalmatiae*.

O porijeklu dijela vladajućeg sloja u Hrvatskoj u 9. stoljeću mnogo smo pisali od 1977. do 1995. god. i pokušali nakon intenzivnih višegodišnjih istraživanja dokazati da seobe Hrvata iz Bijele Hrvatske u Dalmaciju početkom 7. stoljeća nije bilo, već da je u perturbacijama u avarskoj državi sredinom 7. stoljeća kada je (o. 630. god.) nasilnim putem nestalo Prvog avarskog kaganata i uz pomoć bugarskog vladara Kuvrata-Krovata došlo do osnivanja Drugog avarskog kaganata.

Podrijetlo druge komponente etnogeneze hrvatskoga naroda, Slavena, nije u literaturi još dobilo ni izdaleka zadovoljavajući odgovor. Dosad predložene hipoteze ne zadovoljavaju. Smatramo da će tom problemu trebati posvetiti još mnogo istraživanja i diskusije.

Literatura

AMARI – M. Amari, *Storia dei Musulmani di Sicilia*, I, Firenze, 1854.

ANČIĆ – M. Ančić, *Hrvatska u karolinško doba u: Hrvati i karolinzi*, Split, 2000.

ANNALES BERTINIANI – MGH, SS I.

ANTOLJAK – S. Antoljak, *Obnovljeno i nadopunjeno tumačenje jednoga pasusa u 30. glavi Porfirogenetova De Administrando Imperio*, Godišen Zbornik, Filozofski fakultet na Univerzitetu, 5.6, Skopje, 1979/1980.

BABIĆ – I. Babić, *Starokršćanski ulomci u Trogiru, prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 25, Split, 1986.

BARTOLINI – E. Bartolini, *I Barbari*, Milano, 1970.

BUDAK 1990 – N. Budak, *Die südslawischen Ethnogenesen an der östlichen Adriaküste im frühen Mittelalter u: Typen der Ethnogenesen unter besonderer Berücksichtigung der Bayern*, Teil 1, ur. H. Wolfram i W. Pohl, Wien.

BUDAK 1994 – N. Budak, *Prva stoljeća Hrvatske*, Zagreb.

BUDAK 1995 – N. Budak, *Tumačenje podrijetla Hrvata i najstarije povijesti Hrvata u djelima srednjovjekovnih pisaca u: Etnogeneza Hrvata*, Zagreb, 1995. (ur. N. Budak).

BUDAK 2003 – N. Budak, *Hrvati u ranom srednjem vijeku u: Povijest Hrvata*, Prva knjiga, Srednji vijek, Zagreb.

BURY – J. B. Bury, *The Treatise De Administrando Imperio*, *Byzantinische Zeitung*, 15, 1906.

CARILE-FEDALTO – A. Carile-G. Fedalto, *Le origini di Venezia*, Bologna, 1978.

- CD – Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije (Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae), sv. I., Zagreb, 1967., ed. J. Stipišić i M. Šamšalović; sv. II. i dalje, Zagreb, 1904. i dalje, ed. T. Smičiklas.
- CDB – Codice diplomatico Barese a. c. di G. B. Nitto de Rossi e Francesco Nitti di Vito, I, Bari, 1897. i d.
- CHABOT – J. B. Chabot, Chronique de Michel Le Syrien, patriarche d'Antioche (1166-1199), Tome II, Paris, 1901.
- CHRONICA S. BENEDICTI - MGH, SS, III.
- CODEX IUSTINIANUS – u: Corpus iuris civilis, 17. izd., rec. P. Krüger, Berolini, 1929.
- CONVERSANO – Chartulario del Monastero di S. Benedetto di Conversano, a c. di Domenico Morea, Montecassino.
- DABINOVIĆ – A. Dabinović, Prilozi za proučavanje postanka ugovora godine 1102, pacta conventa i trogirске diplome, Mjesečnik, 63, 1937
- DAI – Vidi: Dvornik.
- DARROUZÈS – J. Darrouzès, Listes épiscopales du concile de Nicée (787), Revue des études byzantines, 33, Paris, 1975.
- Doc. – F. Rački, Documenta historiae chroaticae periodum antiquam illustrantia, Zagreb, 1877.
- DÖLGER F. Dölger, Facsimiles byzantinischer Kaiserurkunden, München, 1931.
- DÜMMLER – E. Dümmler, Über die älteste Geschichte der Slawen in Dalmatien (549-928), Sitzungsberichte der Philosophisch-historischen Classe der Kais. Akad. der Wiss., 20, Wien, 1886.
- DUCHESNE – L. Duchesne, Le Liber pontificalis, Paris, 1885.
- DVORNIK – F. Dvornik, Constantine Porphyrogenitus, De Administrando Imperio, vol. II, London, 1962.
- EWIG – E. Ewig, Udaljavanje papinstva od Carstva i njegovo približavanje Francima u: H. Jedin, Velika povijest Crkve, Treći svezak, Srednjovjekovna crkva, Zagreb, 1971.
- FARLATI – D. Farlati, Illyricum sacrum, IV, Venetiis, 1769.
- FERJANČIĆ 1959 – B. Ferjančić, Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije, tom III, Beograd.
- FERLUGA 1957 – J. Ferluga, J. Ferluga, Vizantiska uprava u Dalmaciji, Beograd.
- FERLUGA 1978 – J. Ferluga, L'amministrazione bizantina in Dalmazia, Venezia.
- GAY – J. Gay, L'Italie méridionale et l'Empire byzantine depuis l'avènement de Basile Ier jusqu'à la prise de Bari par les Normands 867-1071, Paris, 1904; cit. prema tal. prijevodu G. Gay, L'Italia meridionale e l'impero bizantino dall'avvento di Basilio I alla resa di Bari ai normanni (867-1071), Firenze, 1911.
- GOLDSTEIN 1984 – I. Goldstein, Ponovno o Srbima u Hrvatskoj u 9. stoljeću, Historijski zbornik, 37, Zagreb.

- GOLDSTEIN 1992 – I. Goldstein, Bizant na Jadranu, Zagreb.
- GOLDSTEIN 1995 – I. Goldstein, Hrvatski rani srednji vijek, Zagreb.
- GOLDSTEIN 1997 – I. Goldstein, Između Bizanta, Jadrana i srednje Europe u: Hrvati i Europa, kultura, znanost i umjetnost, sv. I, Zagreb.
- GOLDSTEIN 2003 – I. Goldstein, Hrvati, hrvatske zemlje i Bizant, Zagreb.
- GRAFENAUER 1952 – B. Grafenauer, Prilog kritici izvještaja Konstantina Porfirogeneta o doseljenu Hrvata, Historijski zbornik, 5, Zagreb.
- GRAFENAUER 1955 – B. Grafenauer, Sklabarhontes = "gospodari Slovanov" ali "slovenski knezi", Zgodovinski časopis, 9, Ljubljana.
- GRÉGOIRE 1945 – H. Grégoire, L'origine et le nom des Croates et des Serbes, Byzantion, 17.
- GRÉGOIRE 1966 – H. Grégoire, The Amorians and Macedons 842-1025 u: The Cambridge Medieval History, vol. IV, part II, Cambridge.
- HAUPTMANN – Lj. Hauptmann, Dolazak Hrvata u: Zbornik kralja Tomislava u spomen tisućgodišnjice hrvatskoga kraljevstva, Zagreb, 1925.
- HSM – Vidi Klaić, 1967.
- IVANIŠEVIĆ – M. Ivanišević, Trogir u povijesnim izvorima od 438. do 1097. godine, Mogućnosti, god. XXVI, 10-11, Split, 1980.
- KASER – M. Kaser, Römische Rechtsgeschichte, Göttingen, 1967.
- KATIČIĆ 1985 – R. Katičić, Die Anfänge des kroatischen Staates u: Die Bayern und ihre Nachbarn, Teil I, ed. H. Wolfram – A. Schwarz, Wien.
- KATIČIĆ 1987 – R. Katičić, Filološka razmatranja uz izvore o začecima hrvatske države, Starohrvatska prosvjeta, ser. III., sv. 16, Split.
- KATIČIĆ 1987a – R. Katičić, Vetustiores ecclesiae spalatinensis memoriae, Starohrvatska prosvjeta, serija III, svezak 17, Split.
- KATIČIĆ 1997 – R. Katičić, O podrijetlu Hrvata u: Hrvatska i Europa, Sv. I, ur. I. Supićić, Zagreb.
- KATIČIĆ 2003 – R. Katičić, Ime, podrijetlo i jezik Hrvata (Etnogeneza hrvatskoga naroda u: Povijest Hrvata, prva knjiga, Srednji vijek).
- KATIČIĆ 2003a – R. Katičić, Toma Arhidakon i njegovo djelo u: Toma Arhidakon.
- KATIĆ – L. Katić, Saksonac Gottschalk na dvoru kneza Trpimira, Zagreb, 1931.
- KLAIĆ 1967 – N. Klaić, Historia Salonitana Maior, Beograd.
- KLAIĆ 1971 – N. Klaić, Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku, Zagreb.
- KLAIĆ 1984 – N. Klaić, O problemima stare domovine, dolasku i pokrštenju Dalmatinskih Hrvata, Zgodovinski časopis, 38, br. 4, Ljubljana.
- KLEINCLAUSZ 1902 – A. Kleinclausz, L'empire carolingien, Paris.
- KLEINCLAUSZ 1904 – A. Kleinclausz, La lettre de Louis II à Basile le Macédonien, Moyen Age, t. XVII.

- KODER – J. Koder, Zu den Archontes der Slaven in De administrando imperio, 29, 106-115, Wiener Slavistisches Jahrbuch, Band 29, Wien, 1983.
- KOŠČAK – V. Koščak, Pripadnost istočne obale Jadrana do Splitskih sabora 925-928, Historijski zbornik, 33-34, Zagreb, 1980.-1981.
- LONČAR – M. Lončar, Porfirogenetova seoba Hrvata pred sudom novije literature, Diadora, 14, Zadar, 1992.
- MARGETIĆ-GROZDANIĆ – L. Margetić-V. Grozdanić, Društvo, elita, mit – kazneno-pravni aspekti (primjer Dekaloga), Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu, 52, br. 1, 2002.
- MARGETIĆ 1977 – L. Margetić, Konstantin Porfirogenet i vrijeme dolaska Hrvata, Zbornik Historijskog zavoda JAZU, 8, Zagreb.
- MARGETIĆ 1982 – L. Margetić, Kekaumenos Dobronja – ein kroatischer Herrscher des XI. Jahrhunderts, Zbornik radova Vizantološkog instituta, XXI, Beograd.
- MARGETIĆ 1983 – L. Margetić, Marginalije uz rad V. Koščaka "Pripadnost istočne obale ...", Historijski zbornik, 36, Zagreb.
- MARGETIĆ 1983a – L. Margetić, Histrica et Adriatica, Trieste.
- MARGETIĆ 1985 – L. Margetić, Još o dolasku Hrvata, Historijski zbornik, 38, Zagreb.
- MARGETIĆ 1988 – L. Margetić, Još o pitanju dolaska Hrvata, Zgodovinski časopis, 42.
- MARGETIĆ 1990 – L. Margetić, O nekim pitanjima naše ranosrednjovjekovne povijesti, Zgodovinski časopis, 44, Ljubljana.
- MARGETIĆ 1990a – L. Margetić, Rijeka Vinodola Istra, Rijeka.
- MARGETIĆ 1991 – L. Margetić, "Provincijalni arhonti" Taktikona Uspenskoga (s osobitim obzirom na arhonta Dalmacije), Zbornik radova Vizantološkog instituta, Beograd, 29-30.
- MARGETIĆ 1992 – L. Margetić, Neka pitanja boravka Langobarda u Sloveniji, Arheološki vestnik, 43, Ljubljana.
- MARGETIĆ 1992a – L. Margetić, Ivo Goldstein, Bizant na Jadranu, Historijski zbornik, 45, Zagreb.
- MARGETIĆ 1993 – L. Margetić, Bilješke uz Trpimirovu ispravu (CD I, 3-8), Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu, XXX, Split.
- MARGETIĆ 1994 – L. Margetić, Historia Salonitana i Historia Salonitana Maior – neka pitanja, Historijski zbornik, 47, Zagreb.
- MARGETIĆ 1994a – L. Margetić, Još o vijestima Konstantina Porfirogeneta o dolasku Hrvata, Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru, 36.
- MARGETIĆ 1995 – L. Margetić, O novopronađenom rukopisu Mošćeničkog statuta, Anales, 6, Koper.
- MARGETIĆ 1995a – L. Margetić, I. Goldstein, Hrvatski rani srednji vijek, Historijski zbornik, 48, Zagreb.

- MARGETIĆ 1995b – L. Margetić, O kartularu samostana sv. Krševana u Zadru, Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru, Zadar.
- MARGETIĆ 1995c – L. Margetić, Neka pitanja etnogeneze Hrvata, Radovi Zavoda za hrvatsku povijest, 28, Zagreb.
- MARGETIĆ 1998 – L. Margetić, Neka državnopravna pitanja odnosa Hrvatske prema Splitu u ranom srednjem vijeku, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, Split, 87-89.
- MARGETIĆ 2001 – L. Margetić, "Dolazak Hrvata" – "Ankunft der Kroaten", Split.
- MARGETIĆ 2002 – L. Margetić, Najnovija literatura o tzv. seobi Hrvata, Rad, 485, Zagreb.
- MARGETIĆ 2003 – L. Margetić, Povezanost strukturne hrvatskog društva i političkih odnosa u srednjem vijeku, Rad 487, Zagreb.
- MEYER – P. M. Meyer, Juristische Papyri, Berlin, 1920.
- MGH – Monumenta Germaniae Historica, – SS – Scriptores.
- MITTEIS – L. Mitteis, Grundzüge und Chrestomathie der Papyruskunde, II, II Hälfte, Leipzig-Berlin, 1920.
- MONTICOLO – G. Monticolo, Cronache veneziane antiquissime, I, Roma, 1890.
- MURATORI – L. A. Muratori, Scriptores rerum italicarum (1723-1751) = RIS
- MÜHLBACHER – E. Mühlbacher, Die Datierung der Urkunden Lothar I, Sitzungsberichte der Phil.hist. Classe der k. k. Wiener Akademie, 85, 1977.
- NOVAK – G. Novak, Uprava i podjela stanovništva u kasnorimskim gradovima Dalmacije, Zbornik radova Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 1, 1951.
- OSTROGORSKI – G. Ostrogorski, Historija Vizantije, Beograd, 1959.
- PAVAO ĐAKON – v. Bartolini.
- PERTUSI – A. Pertusi, Costantino Porfirogenito, De Thematibus, Città del Vaticano, 1952.
- POHL 1985 – W. Pohl, Das Awarenreich und die "kroatischen" Ethnogenesen u: Die Bayern und ihre Nachbarn, Teil 1, ur H. Wolfram i A. Schwarcz, Wien.
- POHL 1988 – W. Pohl, Die Awaren, Ein Steppenvolk in Mitteleuropa, 567-822 n. Chr., München. Usp. i Zweite, aktualisierte Auflage, München, 2002.
- POHL 1995 – W. Pohl, Osnove hrvatske etnogeneze, Avari i Slaveni = Grundlagen der kroatischen Ethnogenese: Awaren und Slawen u: Etnogeneza Hrvata, ur. Neven Budak, Zagreb.
- POUPARDIN – R. Poupardin, La lettre de Louis II à Basile le Macédonien, Moyen Age, T XVII, 1904.
- PRAGA – G. Praga, Lo "scriptorium dell'abbazia benedettina di San Grisogono in Zara", Archivio storico per la Dalmazia, vol. VII, 1929; VIII, 1930; IX, 1931.
- SUIĆ – M. Suić, Ocjena radnje L. Margetića "Konstantin Porfirogenet i vrijeme dolaška Hrvata", Zbornik Historijskog zavoda, 8, Zagreb, 1977.

ŠIŠIĆ 1914 – F. Šišić, *Genealoški prikaz o hrvatskoj narodnoj dinastiji*, Vjesnik Histo-rijskog arheološkoga društva, Zagreb.

ŠIŠIĆ 1925 – F. Šišić, *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*, Zagreb.

ŠTIH 1987 – P. Štih, *Karantanija – stara domovina Hrvatov?*, *Zgodovinski časopis*, 41, Ljubljana.

ŠTIH 1989 – P. Štih, *K polemici o vprašanju časa prihoda Hrvatov*, *Zgodovinski časopis*, 43.

TEOFAN – Theophanis Chronographia, rec. C. de Boor, Lipsiae, 1883.

THEOPH. CONT. – Theophanes Continuatus, izd. I. Bekkerus, Bonnae, 1838.

TOMA – Toma Arhidakon, *Historia Salonitana*, latinski tekst, kritički aparat i prijevod na hrvatski. O. Perić, Split, 2003.

TREMITI – *Codice diplomatico del monastero beneditino di S. Maria di Tremiti (1005-1237) a c. di A. Petrucci*, Roma, 1960.

TRINCHERA – F. Trinchera, *Syllabus graecorum membranarum*, Napoli, 1865.

S A Ž E T A K

Autor analizira argumentaciju i zaključke najnovijih radova o nekim pitanjima najstarije hrvatske povijesti vodećih autoriteta na tom znanstvenom području (Goldstein, Budak, Katičić, Pohl) u želji da diskusijom s tamo iznesenim stajalištima ponudi pokušaj unapređivanja spoznaja o tom problemu za koji je Pohl u radu objavljenom 1995. god. s pravom rekao da je "vjerojatno jedno od najproblematičnijih pitanja rane povijesti srednje i jugoistočne Europe o kojem se ujedno i najviše raspravljalo". Pri tome je autor ovoga rada pri diskusiji u prvom redu uzeo u obzir radove Katičića, Budaka, Goldsteina i Pohla u zborniku *Etnogeneza Hrvata iz 1995.*, radove Katičića i Goldsteina u *Zborniku Hrvatska i Europa iz 1997. god.*, rad Pohla *Die Awaren iz 2002. god.* (s tekstem iz 1988.) te radove Goldsteina i Margetića iz 2003. god.

1. Pitanje tzv. dolaska Hrvata.

U pitanju dolaska Hrvata Goldstein, Budak i Katičić slijede klasičnu teoriju povezanosti Slavena potkraj 6. stoljeća s nešto kasnijim dolaskom Hrvata u prvoj polovici 7. stoljeća. Hrvati bi u to vrijeme došli u Dalmaciju približno iz područja današnje južne Poljske.

Pohl je 1995. god. tj. u tekstu koji izražava dosad vremenski najnovije njegovo stajalište izrazio mišljenje da su "pretorijanci", zaštitna četa kneza Borne, bili možda nazivani "hrvati" pa je od njih kasnije preuzeo njihov vladar, a onda je to ime postupno prešlo na ime naroda. Pohlova se konstrukcija temelji na hipotezi, da bi navodno Bornini pretorijanci možda nosili ime "hrvat". Za tu hipotezu nema ni izravnih ni neizravnih dokaza pa čak ni indicija.

Margetić je u diskusiji sa stajalištem Goldsteina, Katičića i Budaka upozorio na to, da ti autori nisu uzeli u obzir dobro argumentiranu tezu Kronsteina i Pohla da za postojanje tzv. Bijele Hrvatske u Poljskoj nema dokaza, a u radu iz 2003. god. Katičić je oprezno izrazio neku vrstu eventualnog pristanka na tu tezu napisavši da se "o tome može razmišljati i tako".

Margetić je iznio tezu po kojoj je u borbi za prevlast unutar Prvoga avarskog kaganata, do koje je oko 630. god. došlo među raznim plemenima vladajućeg sloja pobijedila probizantska grupacija nekoliko plemena turkijske provenijencije čija su imena sačuvana u radu Konstantina Porfirogeneta *De administrando imperio* (DAI), tj. petero braće Klukas, Lovelos, Kozencis, Muhlo i osnovala Drugi avarski kaganat – za razliku od izrazito neprijateljske politike vladajućeg sloja Prvog avarskog kaganata. Čini se vrlo prihvatljivom misao da je u toj borbi dvaju skupina unutar vladajućeg sloja pobijedila probizantska grupacija zato, što joj je kao pripomoć poslao jednu vojnu jedinicu ("pleme") Kuvrat-Krovat, probizantski orijentirani vladar Velike Bugarske (približno današnje Ukrajine). U čast Kuvrat-Krovata ta se vojna jedinica nazivala po njemu, tj. "Hrovati", pa se zbog toga čitav pobjednički savez tih plemena nakon pobjede nazvao Hrovati. Trajanje tog Drugog avarskog kaganata – najsjašnjeg doba avarske države – bilo je vrlo kratko (o. 630. do o. 675. god.). Ono je srušeno dolaskom u Panoniju novog naroda mongoloidne provenijencije, koje je osnovalo Treći avarski kaganat i trajalo sve do Karla Velikog. Taj novi vladajući sloj potisnuo je Hrovate na rubna područja avarske države (današnje Poljske, Češke, Austrije, Slovenije i Hrvatske). Samo u današnjoj Hrvatskoj taj je sloj poslužio pri etnogenezi naroda pod imenom Hrvati.

Bilo kakvu vezu tih Hrovata-Hrvata s nekim drugim ranijim plemenskim savezom ili savezima definitivno je srušio Katičić, dokazavši da je osnovica tog imena *Hr'*, a ne *Hor'*. Time je otpala mogućnost – koja i prije Katičića nije bila drugo nego puka mogućnost, ali ne i bilo kakva vjerojatnost – povezanosti dvaju osobnih imena Hor-ata, poznatih iz natpisa grada Tanaisa iz 2./3. stoljeća n. e., jer je osnova tih osobnih imena *Hor'*, a ne *Hr'*.

2. Novije "bugarske hipoteze" o dolasku Hrvata.

Među važnijim teorijama o dolasku Hrvata, Katičić i Budak spominju "bugarsku hipotezu", ali, čini se, pod tim nazivom misle na hipoteze koje se međusobno razlikuju. Ono, što Katičić razumijeva pod "bugarskom" hipotezom, odnosi se nedvojbeno na Pohl-ovo isticanje velikih, često upravo iznenađujućih paralela i sličnosti bugarske i hrvatske narodne tradicije, osobito priče o petero braće i sl. Nasuprot tomu, Budak pod bugarskom hipotezom razumijeva nešto posve drugo, jer je spominje odvojeno od Pohl-Kronsteinerove teorije i to kao teoriju, koja joj je vremenski prethodila. Nije nemoguće da Budak misli na teoriju Grégoire-a iz sredine 20. stoljeća, koji doista na

zanimljiv i inspirativan način pronalazi i ističe mnoge frapantne sličnosti koje su ga navele na nedvojbeno pretjerano povezivanje bugarske i hrvatske tradicije. Po Budaku, u skladu s tom starijom teorijom, moglo bi se traženje podrijetla Hrvata "usmjeriti i prema istraživanju bugarske tradicije".

U ovome radu Margetić zastupa tezu da je do Drugog avarskog kaganata došlo razračunavanjem unutar avarske države u kojem je bugarski vladar Kuvrat-Krovat dao nešto veću pomoć, nego što je to Margetić zastupao 1995. god. (vidi prethodnu točku). Ali i ovako koncipirana Margetićeva teza ne ulazi u sklop "bugarskih hipoteza", jer je po njoj riječ o unutarnjoj borbi unutar avarskog kaganata.

Uostalom, "bugarska hipoteza" ne čini se dobro izabranim nazivom ni za jednu od dosad iznesenih teza, osim možda za zastarjelu Grégoireovu koncepciju.

3. Saveznički odnosi pristiglih Slavena odnosno Hrvata.

U svojim ranijim radovima iz 1985. i 1987. god. Katičić zastupa tezu da je ratničko pleme Hrvata došlo u Dalmaciju početkom 7. stoljeća, pobijedilo Avare, sklopilo s Bizantom *foedus* i nakon toga uspješno odbijalo neprijatelje Bizanta. Goldstein, Budak i Pohl skloniji su donekle sličnoj tezi, po kojoj bi sva pristigla plemena, a ne samo Hrvati, dolaskom u Dalmaciju uredila ugovorom svoje odnose s dalmatinskim gradovima.

Autor daje kritične primjedbe na takva stajališta.

4. Avarsko-slavenski poraz pod Carigradom 626.

U radu se dokazuje da je opsada Carigrada 626. god. bila samo avarska taktička diverzija, kojom se željelo iskoristiti odsutnost cara Heraklija, koji je na dalekom istočnom frontu vodio žestoke ratne operacije protiv Perzije. Heraklije je shvatio da se ne radi ni o kakvoj stvarnoj opasnosti za glavni grad pa se zbog toga nije vratio iz istočne bojišnice niti je odvojio dio svojih trupa, već se zadovoljio time što je naredio potrebne mjere obrane. I doista, avarske čete nisu uopće aktivno sudjelovale u opsadi grada bilo kakvim akcijama, već su napade sprovele isključivo slabo naoružane slavenske jedinice, koje su pri tome imale, čini se, vrlo velike gubitke, tako da su se brzo povukle. Sve to proizlazi iz opisa suvremene Uskršnje kronike, sastavljene od očevica te opsade.

5. Naredba "bizantskih careva" Hrvatima da ostave Splicane na miru.

Toma Arhiđakon spominje naredbu "bizantskih careva" upućenu "vođama Gota i Slavena" da dopuste Salonitancima-Splićanima nesmetano uživati nekadašnje salonitansko područje. Pluralni oblik naveo je – ne samo starije, nego i novije autore (npr. Budaka i Katičića) – da potraže neko razdoblje suvladarstva u Bizantu, koje bi tom podatku najbolje odgovaralo.

Autor je još 1994. god. ukazao na činjenicu da je pluralni oblik ("carevi") samo posljedica uobičajenog pluralnog načina spominjanja carske vlasti u Bizantu i da je

zbog toga promašeno iz takve stilizacije donositi bilo kakve zaključke. God. 2003. Margetićevu se tumačenju priklonio i Katičić.

6. O nekim Budakovim koncepcijama.

a) Budak ističe odlučujuću ulogu Bizanta na teritorijalno razgraničenje sklavinija u Dalmaciji. Po Budaku je Bizant kao pomorska velesila nametnuo podjelu sklavinija duž riječnih tokova, čime je u bitnoj mjeri utjecao na etnogenezu naroda tog područja.

b) Po Budaku je u Mlecima oduvijek bila živa tradicija o spasonosnoj ulozi Heraklija pri odbrani i formiranju venecijanskog dukata pa je ta tradicija uvelike utjecala na stvaranje tradicije o odgovarajućoj ulozi Heraklija u dalmatinskim gradovima.

c) Budak pridaje veliku važnost podacima o godini 625. i o imenu zadnjeg saloniškog nadbiskupa. Ti se podaci nalaze u kasnijoj proširenoj preradi Tome Arhidakona.

Autor daje kritičke primjedbe, kojima obrazlaže svoju veliku skepsu u pogledu opravdanosti i uvjerljivosti tih Budakovih teza.

7. O odluci cara Lava III. iz 732. god., kojom je Dalmaciju izuzeo iz papine jurisdikcije.

Ovu tezu zastupaju još uvijek Goldstein i Budak, premda su je noviji autori već odavno odbacili, zato što ona nema podloge u vrelima.

8. Vjerodostojnost podatka o bizantskom caru Teodoziju.

Katičić se temeljito pozabavio ispravom iz 1511. godine koju je objavio Farlati na osnovi jednog Lucijeva ispisa. U toj se ispravi spominje bizantski car Teodozije. Katičić je ocijenio tu ispravu "osobito zanimljivom" i dodao da "njezina povijesna težina nipošto nije neznatna". Budak čak smatra tu ispravu "definitivnim dokazom o vjerodostojnosti Tomine priče o Ivanu Ravenjaninu". Dosad se ta isprava analizirala prema Farlatiju. Autor je pribavio zapis te isprave prema Zborniku Petra Lucija, koji se razlikuje od Lucijeva ispisa i nakon analize došao do uvjerenja da je ta isprava naivni sastavak koji nema nikakve vrijednosti za povijesna istraživanja.

9. U radu se daje kraći prikaz razvoja Margetićevih koncepcija o tzv. dolasku Hrvata od njegova prvoga rada o tom pitanju, pisanog 1977. god. dalje; izlaže se već ranije iznesena teza o punoj samostalnosti Hrvatske već od Trpimira; dokazuje se da je pismo cara Ludovika II. caru Baziliju I., navodno iz 871. god., krivotvorina, nastala u doba pregovora pape Ivana VIII. s Bazilijem I. i time se dolazi vlastitim argumentima do rezultata koji je, protivno vladajućoj teoriji, predložio Kleinclausz; dokazuje se da se događaje oko saracenske opsade Dubrovnika 866./867. god. i franačko-bizantske opsade Barija treba tumačiti na osnovi vijesti iz tri djela Konstantina Porfirogeneta, upotpunjenih vijestima Hincmara, suvremenika tih događaja.

Posebnu se pozornost daje analizi izvješća o tim događajima u djelu *De administrando imperio*, gdje su sačuvane važne informacije o sudjelovanju vojnih kontingenata s istočne obale Jadrana, a osobito analizi razloga, zašto je Konstantin Porfirogenet uporabio singularni oblik (Hrvat, Srbin, Zahumljanin) za jedne, a pluralni oblik (Travunjani, Konavljani, Dubrovčani) za druge kontingente.

Konačno, dokazuje se da je tema Dalmacija, nazvana u literaturi Bizantska Dalmacija, početno, sredinom četrdesetih godina 9. stoljeća obuhvaćala samo grad Zadar i da se ona 867./868. proširila bizantskom akcijom na sve gradove i otoke od Krka na jug.

ZUSAMMENFASSUNG

Einige Fragen der ältesten Geschichte Kroatiens

Der Verfasser analysiert die Beweisführung und Resultate neuester Arbeiten über einige Fragen der ältesten kroatischen Geschichte, geschrieben von führenden Autoritäten dieses wissenschaftlichen Gebietes (Goldstein, Budak, Katičić, Pohl), in der Absicht, die Diskussion über die Probleme zu eröffnen, welche Pohl mit Recht als schwerste Fragen der frühen Geschichte Mittel- und Südosteuropas charakterisiert. In erster Linie werden die Arbeiten der Autoren Katičić, Budak, Goldstein und Pohl im Sammelband *Die Ethnogenese der Kroaten* (Zagreb, 1995), der Autoren Katičić und Goldstein im Sammelband *Kroatien und Europa* (Zagreb, 1977), das monumentale Buch Pohls *Die Awaren*, München, 1988 (bzw. 2002) und die Bücher der Autoren Goldstein (Zagreb, 2003) und Margetić (Split, 2003) analysiert.

1. Die Frage der sog. Ankunft der Kroaten

Kronsteiner und Pohl haben die Theorie der Ankunft der Kroaten aus dem Gebiete des südlichen Polens erfolgreich begraben und bewiesen daß es bis zum neunten Jahrhundert keine Nachrichten über Kroaten in Polen (bzw. der Tschechei) gibt. Ihre gut argumentierte These hat neuerer Forschung der ältesten Geschichte der Kroaten neue ertragreiche Wege gezeigt, die zu umgehen nicht mehr möglich ist.

Jedoch, die These Pohls von den "kroaten" als Grenzwachen bzw. Würdenträger ist nicht überzeugend, da an der südöstlichen und östlichen Grenze des Awarenreiches solche "kroaten" in den Quellen nicht beweisbar sind.

In dieser Frage folgen Goldstein, Budak und Katičić die klassische Theorie über die Ankunft der Slawen in Dalmatien am Ende des sechsten und die der Kroaten aus den Gegenden Südpolens in der ersten Hälfte des siebenten Jahrhunderts. In seiner Diskussion dieser Auffassung hat Margetić darauf hingewiesen, daß diese Autoren die Argumentation Pohls nicht berücksichtigt haben. Aber, in seiner Arbeit aus 2003 hat Katičić der Meinung Pohls vorsichtig und mit Vorbehalt zugestimmt und zugelassen daß man darüber "auch so überlegen kann".

In seinem Aufsatz aus 1995 hat Pohl vorgeschlagen, daß es möglich wäre, daß die Pretorianer (Leibgarde) des kroatischen Herrschers Borna am Beginn des 9. Jahrhunderts den Namen "kroate" führten, das dann zuerst vom Herrscher und später vom ganzen Volk übernommen wurde. Doch das ist nur eine unbewiesene Hypothese.

Im 1988 hat sich Pohl gegen die angebliche Thesen des Verfassers über den Zug des ganzen Volkes der Kroaten aus der Gegend nördlich der Karpaten ausgesprochen und hinzugefügt, daß des Verfassers angebliche Annahme der Unbesiedeltheit Dalmatiens in 7. und 8. Jahrhundert falsch wäre, da die Slawen dort zweifelsohne seit dem 7. Jahrhundert anwesend waren. Schon längst hat der Verfasser darauf hingewiesen, dass Pohl des Verfassers Ausführungen leider falsch verstanden hat.

In Jahre 1995 hat Margetić die These vorgeschlagen, nach der im Kampf um die Macht innerhalb des Ersten awarischen Kaghanats der um 630 zwischen verschiedenen Stämmen der herrschenden Schicht ausbrach, der probizantinische Bund mehrerer türkischer Stämme siegte und das Zweite awarische Kaghanat gründete. Es ist möglich – und ziemlich plausibel – daß Kuvrat-Krovat, der probizantinische Herrscher des großen bulgarischen Reiches (im heutigen Ukraina) mit einer militärischen Einheit diesen Bund unterstützte, welche sich nach ihm Krovat (Hrovat) nannte. Nach dem Siege nannte sich der ganze Bund die Hrovaten. Die Dauer dieses Zweiten awarischen Kaghanats – zweifelsohne die glänzendste Periode des awarischen Reiches überhaupt – war sehr kurz, ungefähr von 630 bis 675. Das Zweite Kaghanat wurde mit der Ankunft eines neuen Volkes mongolischer Herkunft gestürzt, das, nachdem es in Pannonien eingedrungen war, das Dritte awarische Reich gründete, das bis zu seiner Zerstörung durch Karl den Großen dauerte. Die neuen Herrscher haben die Hrovaten an die Randgebiete des awarischen Reiches (heutiges Polen, Böhmenland, Österreich, Slowenien und Kroatien) abgedrängt. Doch nur im heutigen Kroatien ist es dieser Schicht der Hrovaten-Kroaten gelungen bei der Ethnogenese des Volkes ihm seinen Namen zu geben.

Irgendwelche Beziehung dieser Hrovaten-Kroaten mit anderen Stämmen oder Bündnen von Stämmen der älteren Zeit hat Katičić unmöglich gemacht mit dem überzeugenden Hinweis, daß der Wortstamm ihres Namens *Hr'* und nicht *Hor'* sei. Damit entfällt auch die Beziehung dieses Namens mit zwei Personennamen *Horoathos*, der Bewohner der Stadt *Tanais* im 2./3. Jahrhundert u. Z., da der Wortstamm dieser Personennamen *Hor*, und nicht *Hr'* ist.

2. Neuere sog. bulgarische Hypothese über die Kroaten.

Zwischen wichtigeren Theorien über die Ankunft der Kroaten erwähnen Katičić und Budak auch die sog. bulgarische Hypothese, aber, es scheint, unter diesem Namen denken sie an Hypothesen die sich voneinander unterscheiden. Katičić denkt zweifelsohne an das Insistieren Pohls auf viele, manchmal überraschende Parallelen der bulgarischen und kroatischen Volkstradition, besonders an das Motiv der fünf Brüder und ähnliches. Demgegenüber versteht Budak unter der bulgarischen Hypothese etwas ganz anderes, da er sie getrennt und vor Pohls Theorie erwähnt. Es ist nicht unmöglich daß Budak auf die Theorie Grégoires aus der Mitte des 20. Jh. denkt. Grégoire hat in interessanter und

inspirativer Weise manche frappante Ähnlichkeiten gefunden, die ihn auf den übertriebenen Gedanken inneren Beziehung zwischen der bulgarischen und kroatischen Ethnogenese brachte. Nach Budak könnte man im Sinne dieser älteren Theorie das Suchen nach der Abstammung der Kroaten auch in dieser Richtung lenken.

Jedenfalls ist die Benennung "bulgarische Hypothese" nur auf die Theorie Grégoires anwendbar.

3. Über die Bündnisbeziehungen der angekommenen Slaven bzw. Kroaten mit Byzanz.

In seinen früheren Arbeiten (1985, 1987) vertrat Katičić die These daß der kriegerische Stamm der Kroaten, nachdem er zu Beginn des 7. Jahrhunderts nach Dalmatien kam und die Awaren besiegte, mit Byzanz ein *foedus*, mit der Verpflichtung die Feinde Byzanz zu bekämpfen, schloß. Goldstein, Budak und Pohl neigen mehr zur Ansicht daß alle angekommenen Stämme – nicht nur die Kroaten – mit den unter der byzantinischen Souveränität sich befindlichen dalmatinischen Städte Verträge geschlossen haben.

Der Verfasser äußert sich kritisch über diese Meinungen.

4. Die sog. schwere Niederlage der Awaren unter Konstantinopel im Jahre 626.

Der Verfasser beweist daß die Belagerung Konstantinopels nur eine taktische awarische militärische Operation war, mit welcher die Awaren versuchten die Abwesenheit des byzantinischen Kaisers Herakleios auszunützen, der in dieser Zeit die großangelegten Kriegsoperationen gegen Persien führte. Der Kaiser hat mit Recht eingesehen daß Konstantinopel keiner wahren Gefahr ausgesetzt war – weder kehrte er vom östlichen Kriegsschauplatz nach Konstantinopel zurück noch schickte er irgendeine militärische Hilfe zur belagerten Stadt, sondern begnügte sich damit, nur die notwendigen Abwehrmaßnahmen zu beauftragen. Der Kaiser kalkulierte gut: die awarischen Einheiten haben überhaupt in der Belagerung nicht aktiv teilgenommen und sich in die Gefechte nicht eingemischt. An den Angriffen auf die Stadt nahmen nur die schwach bewaffneten slavischen Einheiten teil, denen die Verteidiger der Stadt schwere Verluste zufügten, und die sich deshalb schnell zurückgezogen hatten. Diese Tatsachen sind gut aus dem Berichte der von einem Zeitgenossen geschriebenen sog. Osterchronik ersichtlich.

5. Die Anordnung "der byzantinischen Kaiser" den Kroaten, die Einwohner Splits in Ruhe zu lassen.

Toma Archediakon erwähnt die an die Häuptlinge der Goten und Slaven gerichtete Anordnung "der byzantinischen Kaiser" der Bevölkerung Splits die ungestörte Nützung des einstigen Gebietes der Stadt Salona zu gewähren. Die Pluralform "der Kaiser" hat ältere, aber auch einige neuere Autoren z. B. Budak und Katičić, verleitet, das (angebliche) Ereignis in der Zeit zu suchen, wo in Byzanz mehrere Kaiser regierten. Der Verfasser hat schon im Jahre 1994 darauf hingewiesen daß der Gebrauch der Pluralform nichts anderes ist als die Folge des in Byzanz eingewurzelten Gebrauchs, den Kaiser immer in Pluralform anzureden und daß aus der Pluralform nicht gestattet sei auf die Zeit der Mitregentschaft zu denken. Dieser Ansicht hat sich in 2003 auch Katičić angeschlossen.

6. Über einige Vorschläge Budaks.

- a) Budak hebt die entscheidende Rolle Byzanz' auf die territoriale Abgrenzung der dalmatinischen "Sklavienien" hervor. Nach Budak hat Byzanz als Seeweltmacht die Abgrenzung der Stämme längs der Flussufer angeordnet, womit zur Ethnogenese auf der dalmatinischen Küste wesentlich beigetragen hat.
- b) Nach Budak war in Venedig immer die Tradition der heilvollen Rolle des Kaisers Herakleios bei der Abwehr und Gestaltung des venezianischen Dukats sehr lebendig. Diese venezianische Tradition hätte einen großen Einfluß auf das Gestalten der Tradition der entsprechenden Rolle Herakleios in den dalmatinischen Städten ausgeübt.
- c) Budak schreibt besondere Wichtigkeit den Nachrichten über das Jahr 625 und den Namen des letzten salonitanischen Erzbischofs zu, die sich im erweiterten Text der *Historia Salonitana* befinden.

Der Verfasser äußert kritische Anmerkungen und große Skepsis bezüglich der Berechtigung und Glaubwürdigkeit dieser These.

7. Die angebliche Anordnung des Kaisers Leo III aus dem Jahre 732, womit Dalmatien aus der päpstlichen Jurisdiktion ausgenommen wäre.

Diese schon längst überholte These wird noch immer von Goldstein und Budak vertreten, obwohl sie mit den Quellen nicht im Einklang steht.

8. Die Glaubwürdigkeit einer Angabe über den byzantinischen Kaiser Theodosius.

Katičić hat sich gründlich mit einem Dokument, angeblich aus dem Jahre 1511, das Farlati nach Lucius Abschrift veröffentlichte, beschäftigt. In diesem Dokument spricht man vom byzantinischen Kaiser Theodosius. Nach Katičić handelt es sich um ein "besonders interessantes Dokument". Die Wichtigkeit dieses Dokuments ist nach der Meinung Katičić "nicht gering". Nach Budak ist dieses Dokument der definitive Beweis der Glaubwürdigkeit der Erzählung Tomas über die Tätigkeit Johannes von Ravenna. Bis jetzt analysierte man dieses Dokument nach dem Texte bei Farlati. Der Verfasser verschaffte die Originalabschrift die sich in Peter Lucius Sammelwerk befindet und die einen von Farlati abweichenden Text enthält. Nach der Analyse des Verfassers handelt es sich um eine naive späte Aufzeichnung, die keinen Wert für die historische Forschung hat.

9. Einige Standpunkte Margetić's:

- Eine kürzere Übersicht der Entwicklung von Margetić's Auffassungen über die sog. Ankunft der Kroaten von seinem ersten Aufsatz aus dem Jahre 1977 bis zur Arbeit aus 1995;
- Die These über die volle Selbständigkeit Kroatiens schon seit Trpimir;
- Die Beweisführung zur These daß der angebliche Brief aus dem Jahre 871 des Kaisers Ludwig II. an den byzantinischen Kaiser Basilius I. ein Falsifikat ist, entstanden während der Unterhandlungen zwischen dem Papst Johannes VIII. und Basilius I. So kommt er

mit eigener Argumentation zum selben Resultate, das entgegen der herrschenden Lehre, schon Kleinclausz vertrat;

- Die Beweisführung zur These, daß die Ereignisse um die sarazenische Belagerung Dubrovniks im Jahre 866/867 und fränkisch-byzantinische Belagerung Baris nur aufgrund der Nachrichten dreier Konstantinischer Werke zu behandeln seien, ergänzt durch die kritisch benutzten Nachrichten des zeitgenössischen Analisten Hincmar. Große Aufmerksamkeit ist der Analyse des Berichtes über diese Ereignisse im Konstantinischen Werke *De administrando imperio* gewidmet, wo sich überaus wichtige Nachrichten über die Teilnahme der militärischen Kontingente aus der östlichen adriatischen Küste finden, besonders der Analyse der Gründe warum Konstantin für einige Stämme das Singular (der Kroat, der Serbe, der Zachumlane) und für andere das Plural (die Travunianer, die Konavlaner, die Ragusaner) benutzt.

Man beweist auch die These dass die Provinz ("Theme") Dalmatien zuerst (Mitte des 9. Jahrhunderts) nur die Stadt Zadar umfasste und sich im Jahre 867/868 durch byzantinischen militärischen Druck auf andere Städte und Inseln – das sog. Byzantinische Dalmatien – erweiterte.

NEKI KONVERGENTNI MOTIVI U DRUŠTVENIM ZNANOSTIMA

Shvaćanja glavnih teoretičara u suvremenim društvenim znanostima konvergiraju tijekom 20. stoljeća prema modelu koji polazi od interakcije-komunikacije kao temeljne činjenice društvenosti i od istodobne prisutnosti suradnje i sukoba u društvenim odnosima uopće, pa i u onima koji su stabilizirani u društvene strukture. Taj se model uspoređuje s razvitkom države i sustava javne uprave. Zaključak je da je model plauzibilan, ali da zahtijeva još mnogo rada kako bi približio društvene znanosti pragu veće pouzdanosti u tumačenju i predviđanju.

Krajem 2002. godine objavljena je *International Encyclopaedia of the Social and Behavioral Sciences* (Neil J. Smelser and Paul B. Baltes eds.) u 26 svezaka, značajan izdavački pothvat u društvenim znanostima. Jedan od pomoćnih urednika, Karl Ulrich Mayer, preuzeo je zadaću da utvrdi imena 150 znanstvenika, pokojnih, koji su naj snažnije utjecali na razvitak društvenih znanosti. O tome koga uvrstiti a koga izostaviti bilo je, kad je riječ o rubovima te istaknute skupine, dugotrajne diskusije i raspre. (<http://www.mpib-berlin.mpg.de/de/aktuelles/sozialwissenschaftler.htm>).

Naprotiv, o središtu skupine, o imenima koja spadaju u sam vrh, u klasiku društvene znanosti, uspostavljena je potkraj 20. stoljeća prilična jednodušnost.

Pokušao sam (Pusić 2001.) ilustrirati taj proces konvergencije ocjena na primjeru Raymonda Boudona (1983.) i Immanuela Wallersteina (1998.). Od prve do druge od tih dviju prosudbi, u razmaku od petnaest godina, ocjena postaje odlučnija, slika jasnija, ali imena ostaju ista: Emile Durkheim, Karl Marx, Max Weber. Redoslijed navođenja tih imena je logički, ne kronološki. Durkheim polazi od analize suradnje, kooperacije, koja proizlazi iz društvene diobe rada i zbog te diobe postaje sve nužnija. Tako da se razvitak društva kreće od mnoštva manjih skupina niskog stupnja unutarnje diferencijacije prema sve manjem broju sve većih skupina visokog stupnja unutarnje diferencijacije, tj. u prvom redu diobe rada. Prve drži na okupu identifikacija sa skupinom koju doživljavaju kao zajednicu istovrsnih pojedinaca («mehanička» solidarnost), druge povezuje sama međusobna ovisnost uslijed sve detaljnije diobe rada; nitko više nije u stanju vlastitom proizvodnjom pokriti sve svoje vlastite potrebe

(«organska» solidarnost). Marx, naprotiv, stavlja težište na sukob, konflikt društvenih skupina («klasa») koje je društvena dioba rada dovela u nejednake interesne pozicije ovisno o tome raspolažu li ili ne raspolažu sredstvima za proizvodnju. Budući da je Marxovo polazište također društvena dioba rada, njegovo upozoravanje na sukob ima logički status kritike jednostranog prikazivanja diobe rada kao ishodišta jedino suradnje, na što se svodi Durkheimova analiza (Marxovo je gledište – kronološki gledano – kritika Adama Smitha i njegova jednostranog optimizma koji u diobi rada vidi jedino preduvjet tehnološkog napretka i spektakularnog porasta proizvodnosti ljudskog rada). Weberovo je djelo, i opet logički gledano a ne po intencijama autora, odgovor na temeljno pitanje koje nameće Marxova analiza: ako je sukob najdublja potka svake društvenosti, kako su moguća povijesna društva u kojima ima sukoba, ali ima i suradnje, čija je sudbina šareni splet protuslovnih zbivanja, koja stvaraju trajne strukture, neke od njih vrlo stabilne i dugotrajne. Na to pitanje nema jedinstvenog odgovora, pa je stoga i Weberov opus zbir mnogih tema: gospodarstva i države, religije i crkve, gradova i seoba, birokracije i revolucije. U svemu tome ima i suradnje i sukoba, ali Weber ih konkretno analizira u njihovoj povijesnoj stvarnosti; kod njega to nisu samo apstraktno ustvrđena opća načela tumačenja.

Konvergencija mišljenja o Durkheimu, Marxu i Weberu sama je po sebi zanimljiva pojava s mnogim etapama i međustupnjevima u kojima se spominju i druga imena. Tako, primjerice, Baehr i O'Brien (1994., 3) pišu: «Osnivači u tom smislu obuhvaćaju 'očeve osnivače' sociologije – u najmanju ruku trojstvo Marx (1818.-1883.), Durkheim (1858.-1917.) i Max Weber (1864.-1920.), ali također često uključuju Comte-a (1798.-1857.), Tocqueville-a (1805.-1859.), Simmela (1858.-1918.) i Pareta (1848.-1923.)». Foucault (1969., 90) spominje Marxa i Freuda, Parsons (1968., XIII-XIV) Durkheima i Webera, Bottomore (1960., 33) Marxa, Herberta Spencera i Auguste Comte-a, a kasnije (1993., 632) se i on priklanja imenima Durkheima, Marxa i Webera. Zanimljivo je ući u tu raspravu, ali ne usporedbom imena, već rekonstrukcijom samih ideja.

Iz konvergencije mišljenja o imenima, naime, slijede konzekvencije koje po domaćajima daleko prelaze važnost pitanja tko je prvi i tko je veći. Ako podemo od toga da su društvene znanosti još uvijek u stanju razmjerno manjkave egzaktnosti svojih tvrdnji i male pouzdanosti svojih predviđanja, stanje koje bi Thomas S. Kuhn (1962.) nazvao «pred-paradigmatiskim», i od toga da je prijelaz na stanje veće egzaktnosti i pouzdanosti proces a ne jednokratni događaj, onda konvergencija o pitanju tko spada u klasiku društvenih znanosti može u sebi sadržavati i približavanje u temeljnim idejama. Prije svega, ako se svi ili bar velika većina slažemo tko su klasici, a ti su klasici dugo vremena smatrani predstavnicima temeljito različitih, pa i oprečnih, pogleda na svijet i na društvene znanosti (v. npr. Boudon), onda to slaganje u najmanju ruku približava pomisao da u svakoj od njihovih misaonih konstrukcija ima temeljnih i važnih spoznaja, jer bez toga se njihovo kategoriziranje kao klasika ne bi moglo oprav-

dati. Korak dalje znači prihvaćanje mogućnosti da su njihova gledišta, na prvi pogled suprotstavljena, u stvari komplementarna: svijet nije samo suradnja (Durkheim), niti samo sukob (Marx), već i jedno i drugo. Weber, međutim, pokazuje da je spoznaja o komplementarnosti suradnje i sukoba u društvenom razvitku samo početak posla. Slika je tog razvitka, naime, tako složena, da istodobna prisutnost suradnje i sukoba i nije više od polazne točke, koja otvara nova pitanja, na koja za sada i opet ne znamo jedinstvenog i pouzdanog odgovora. Stoga se čini korisnim usporediti samu ideju istodobnosti suradnje i sukoba i weberovsku šarolikost njezinih društvenih manifestacija u krugu klasika društvenih znanosti.

Prvo što bi čovjek očekivao, kad je riječ o središnjim imenima klasične društvene znanosti, jest da je kod svakog od njih, i pored međusobne antagonističnosti njihovih temeljnih orijentacija, bila bar donekle prisutna svijest i o pojavama koje toj vlastitoj orijentaciji protuslove.

Nastojat ćemo, najprije, pratiti i pokazati konvergenije u mišljenjima klasika (I), a zatim ih usporediti s glavnim općim teorijama društva s kraja 20. stoljeća, da bismo vidjeli je li sinteza koja je stvarno dosegnuta pred stotinu godina – premda možda nije bila jasno prisutna u svijesti suvremenika – usvojena i ugrađena u današnje analize društva (II). Iza toga pokušat ćemo formulirati sadržaj te konvergenije i njezinih glavnih implikacija (III). Da bismo, u neke vrste misaonog eksperimenta, pokušali primijeniti teoriju koja proizlazi iz konvergenije mišljenja kroz 20. stoljeće na razvitak države (IV) i na razvitak javne uprave (V).

I.

U pogledu odnosa suradnje i sukoba u društvu osobito je zanimljiv *Emile Durkheim* (1858.-1917.). Za Durkheima je nesumnjivo suradnja među ljudima polazna činjenica. Ljudi su prisiljeni na suradnju kako bi se mogli nositi s premoćnom okolinom. Suradnja od samog početka znači diobu rada, ma kako nerazvijenu. S razvitkom dioba postaje sve diferenciranija, sve detaljnija i doprinosi sve više uspješnosti ljudskog djelovanja. U svakom trenutku suradnja stvara solidarnost među ljudima, rađa normama koje utemeljuju zajedništvo i, povratno, suradnji daju stabilnost i trajnost. Dok je dioba rada nerazvijena, solidarnost se u ljudskoj skupini očituje kao identifikacija pojedinca sa skupinom koja kažnjava sve postupke u suprotnosti s takvom kolektivnom identifikacijom. Kad dioba rada prijeđe određeni prag detaljnosti, solidarnost proizlazi sve više, ne iz pritiska okoline, već iz faktičke racionalne međuovisnosti ljudi koji su, uslijed diobe rada, sve manje u stanju svak za sebe proizvoditi sve što je potrebno za pokrivanje njihovih sve obimnijih i sve diferenciranih potreba. I normativni izraz društvene solidarnosti mijenja se na odgovarajući način. U prvi plan dolaze normativna utanačenja među ljudima samim, ugovori, koji obvezuju potpi-

slike na određeno ponašanje i na naknadu štete prouzročene ugovornom partneru kršenjem ugovora.

Gdje je u toj Durkheimovoj analizi mjesto sukoba? Prije svega u samim korjenima diobe rada. Dioba rada napreduje, rad se diferencira, pod pritiskom sve veće gustoće i sve većeg opsega ljudskih društava: «Povećavanje obima i gustine mehanički uslovljava napretke podele rada pojačavajući žestinu borbe za život» (Durkheim 1972., 271). Međutim, solidarnost koja niče iz suradnje na podijeljenim radnim zadaćama smanjuje žestinu borbe za život, daje svakom njegovo mjesto u društvenom radu i svojom normativnom nadgradnjom nadvladava sukob, usmjerava htijenje i djelovanje na suradnju. Ako to u nekim situacijama nije moguće – kao kod međudržavnih ratova – to znači da dioba rada nije još dosta daleko uznapredovala da bi iz nje proizašla solidarnost koja bi obuhvatila čitavo čovječanstvo u svjetskom društvu.

Pitanje je, postiže li mehanizam diobe rada uvijek učinke koje bismo prema polaznoj logici konstrukcije od njega očekivali, neutralizira li sukob i osigurava li solidarnost, i to u suvremenosti, u svakodnevici, ostavljajući po strani očekivanja od svjetskog društva u budućnosti? Uvjerljiv je dokaz Durkheimove samokritičnosti i njegovog respekta pred činjenicama, da na to pitanje odgovara negativno, premda time, u krajnjoj liniji, dovodi u sumnju čitavu teoriju koju je stvorio.

Društvo Durkheimova vremena bilo je, po njegovu mišljenju, društvo organske solidarnosti, dakle tako diferencirane diobe rada, da se solidarnost u njemu ne temelji više prvenstveno na osjećaju pripadnosti pojedinca svojoj društvenoj skupini, već na razumnom uviđanju međusobne ovisnosti pojedinaca u diferenciranoj društvenoj zajednici. Međutim, u tom su društvu prisutne pojave nereda, sukoba, nesolidarnosti koje protuslove očekivanjima spontanije, slobodnije i potpunije solidarnosti. Durkheim navodi kao primjere takvih pojava: «industrijske i trgovačke krize», «neprijateljstvo između rada i kapitala», «odsustvo sklada i jedinstva» u znanosti uslijed specijalizacije (Durkheim 1972., 346-348), te tome dodaje klasne i kastinske «ratove» uopće i loše funkcioniranje organizacija (ibid. 363, 375). Ta stanja Durkheim smatra «nepravilnim oblicima» (ibid. 343) diobe rada i uvodi za njih naziv anomija, anomična stanja ili anomični rad. U njima dominira sukob nad suradnjom i sprečava nastajanje solidarnosti: «Tome stanju anomije imaju se pripisati ... sukobi koji se bez prestanka obnavljaju kao i razuzdanosti svake vrste o kojima nam privredni svet pruža žalostan primer». U tim sukobima «primirja nametnuta silom uvek su samo privremena i ne smiruju duhove» (ibid. 52).

Odakle potiču ove pojave anomije? Durkheim uviđa da sam proces diobe rada proizvodi određene centrifugalne efekte, slabi jedinstvo koje povezuje ljude u jednostavnijim društvima. «Kolektivna osećanja postaju, dakle, sve nemoćnija u obuzdavanju sredobežnih težnji za koje se smatra da ih izaziva podela rada ...» (ibid. 352). «Zatim, kako kolektivna svest slabi, trvenja koja tako nastaju ne mogu više potpuno

da se odstrane. Zajednička shvatanja i osećanja ne raspolažu više istom snagom da po svaku cenu zadrže pojedinca privezanog za grupu ...» (ibid. 368). Preko toga, međutim, i općenitije, uzrok je anomalije nedovoljni i nedovoljno česti dodir među diferenciranim društvenim funkcijama proizašlim iz diobe rada. «Ako u svim slučajevima funkcije ne sarađuju, znači da njihovi odnosi nisu uređeni; podela rada je anomična» (ibid. 354). Jer, «funkcije kad su u dovoljnom dodiru jedne s drugima, same po sebi teže da se uravnoteže i da se umere» (ibid. 54). Na primjer, «ne samo da su sindikati poslodavaca i sindikati posloprimaca odvojeni jedni od drugih, što je opravdano i nužno, nego među njima nema ni redovnih dodira» (ibid. 55). «... ako podela rada ne stvara solidarnost, razlog je tome što odnosi organa nisu regulisani, što se oni nalaze u stanju anomalije» (ibid. 357). Rad koji je u opisanom smislu anomičan ne može biti izvor zadovoljstva, ne odgovara prirodnim sposobnostim radnika. «Da bi podela rada proizvela solidarnost, nije dakle dovoljno da svak ima svoj zadatak, potrebno je još da mu taj zadatak i odgovara» (ibid. 364).

Kako treba reagirati na ove pojave, kako ispraviti oblike koje Durkheim smatra naprosto patološkim devijacijama od normalnog tijeka društvenog razvitka, kako suzbiti anomaliju? Durkheimu su pred očima, u osnovi, dva puta. Jedan je, u neku ruku, okrenut prošlosti. Ako je napredovanje diobe rada oslabilo unutarnju koheziju društava utemeljenu na normativnoj identifikaciji pojedinca s društvenom grupom, treba jačati vezanost ljudi međusobno solidarnošću, pomoću normi morala, i onda kad ih je sama dioba rada udaljila jedne od drugih, kao i jačati ulogu države i državne regulacije u privredi i društvenom životu. Religija, moral i pravo su «tri velika oblika društvene regulacije (Durkheim 1970., 147). «Ako nema nikakvog autoriteta te vrste (tj. moralnog), onda vlada zakon jačega, te, prikriveno ili otvoreno, ratno stanje nužno postaje kronično» (Durkheim 1972., 53). A «jedina moralna ličnost koja stoji iznad posebnih ličnosti jeste ona koju obrazuje zajednica» (ibid. 54). I «što je neka organizacija složenija, tim se potreba za obimnijim regulisanjem jače oseća» (ibid. 356).

Znatno je zanimljivija Durkheimova druga varijanta odgovora na anomaliju, ali njezin je smisao – recimo to odmah na početku – u velikoj mjeri stvar tumačenja. Podsjetimo stoga, najprije, na jednu ranu Durkheimovu raspravu na latinskom, «*Quid Secundatus¹ scientiae politicae constituendae contulerit*» (1892.). U njoj on ističe dubinu Montesquieuove misli o diobi vlasti koja se temelji na pojmu napetosti (*tensio*), na napetosti u odnosu nositelja određenih funkcija državne vlasti koji su donekle suprotstavljeni jedan drugome a u isti mah prisiljeni da međusobno sarađuju kao funkcioneri iste države. Tu je izvoristište ideje o eventualno pozitivnoj ulozi sukoba u društvu, ideji koja se kosi s mnogim što je karakteristično za Durkheimovo učenje o diobi rada i o društvenoj solidarnosti. «Ali nije ni potrebno, čak ni nužno da društve-

¹ Charles Louis de Secondat, baron de la Brède et de Montesquieu

ni život bude bez sukoba. Uloga solidarnosti nije u tome da ukine utakmicu, nego da je ublažava» (1972., 355). Ublažava je na taj način da uspostavlja pravila unutar kojih se odvija takmičarski sukob. «Da bi anomija prestala, potrebno je dakle da postoji ili da se obrazuje određena grupa u kojoj se može uspostaviti sistem pravila koji danas nedostaje» (ibid. 54). «Jedina grupa koja ispunjava sve te uslove jeste ona koju bi obrazovali svi učesnici jedne iste radinosti ujedinjeni u jednome istom telu» (ibid. 55). Problematično je, s gledišta tumačenja, to što Durkheim ovu skupinu naziva korporacijom, nadovezuje je povijesno na rimskopravnu korporaciju i na cehove Srednjeg vijeka, vidi je u suvremenosti kao udruženje koje obuhvaća kako poduzetnike tako radnike određene industrijske grane i po tome podsjeća na zloglasno korporativno uređenje kasnijih fašističkih država. Toj asocijaciji doprinosi i to što Durkheim precizira da korporaciju vidi kao javnu ustanovu, koja će u budućnosti obuhvatiti i neke socijalne i obrazovne funkcije, te stvarati novo pravo (ibid. 56, 72, 76). S druge strane, Durkheim traži lijek anomiji u napredovanju jednakosti, u spontanosti povezivanja, u ostvarivanju pravednosti («Zadatak najnaprednijih društava je, dakle, može se reći, ostvarenje pravde» - ibid. 374). U najmanju ruku nije posve neutemeljeno Durkheimov pristup strukturnom rješavanju problema anomije, u vezi s njegovim izvodima o Montesquieuovoj doktrini diobe vlasti, tumačiti kao prvo naslućivanje društvenih struktura koje u sebi povezuju suradnju i sukob – kao što je dioba vlasti, višestranački parlament, sudska parnica, ali i tržište, utakmica u znanosti, u športu i dr. – ali sigurno nije od totalitarne države nametnuto organizacijsko «jedinstvo» skupina s divergentnim interesima.

Ono što je za Durkheima bila anomalija, «nepravilni oblici» diobe rada, anomija, naime «neprijateljstvo između rada i kapitala», «klasni ratovi» – to *Karl Marx* (1818.-1883.) vidi kao samu srž društvenog razvitka:

«Historija svakog dosadašnjeg društva jest historija klasnih borbi. Slobodni čovjek i rob, patricij i plebejac, barun i kmet, cehovski majstor i pomoćnik, ukratko ugnjetač i ugnjeteni stajali su jedan prema drugome u stalnoj suprotnosti, vodili neprekidnu, čas skrivenu čas otvorenu borbu ... Naša epoha, epoha buržoazije, odlikuje se time što je pojednostavila klasne suprotnosti: cijelo se društvo sve više i više cijepa na dva velika neprijateljska tabora, na dvije velike klase koje stoje neposredno jedna prema drugoj: buržoaziju i proletarijat» (Marx 1848., cit. u 1947/I, XX).

Sukob klasa nije za Marxa epifenomen, patološka devijacija od normalne suradnje u društvu, već nužna posljedica temeljnih odnosa u koje ljudi stupaju samim tim što proizvode ono što im je potrebno za život: «U društvenoj proizvodnji svoga života ljudi stupaju u određene nužne, od njihove volje nezavisne odnose – odnose proizvodnje koji odgovaraju određenom stupnju razvitka njihovih materijalnih proizvodnih snaga. Cjelokupnost tih odnosa proizvodnje sačinjava ekonomsku strukturu društva, realnu osnovu na kojoj se diže pravna i politička nadgradnja i kojoj odgo-

varaju određeni oblici društvene svijesti. ... Ne određuje svijest ljudi njihovo biće, već obrnuto, njihovo društveno biće određuje njihovu svijest. Na izvjesnom stupnju svog razvitka materijalne proizvodne snage društva dolaze u suprotnost s postojećim odnosima proizvodnje ili, što je samo pravni izraz za to, s odnosima vlasništva u kojima su se do tada razvijali. ... S promjenama ekonomske osnove vrši se brže ili sporije prevrat u čitavoj ogromnoj nadgradnji. Pri razmatranju takvih prevrata treba uvijek praviti razliku između materijalnog prevrata u materijalnim uslovima proizvodnje ... i pravnih, političkih, religioznih, umjetničkih ili filozofskih, ukratko ideoloških oblika u kojima ljudi postaju svjesni toga sukoba i rješavaju ga borbom» (1859., cit u 1947/I, XVIII).

U toj panorami sukoba i borbe, međutim, suradnja za Marxa nije sporedna pojava. Naprotiv, od nje počinju i sami odnosi proizvodnje kojima tek dodatni društveni procesi daju njihov antagonistički karakter. Jedanaesto poglavlje prve knjige «Kapitala» nosi naslov «Kooperacija», dvanaesto «Podjela rada i manufaktura». Kooperacija, suradnja, se definira kao «oblik rada mnogo njih koji u istom procesu proizvodnje ili u različitim ali povezanim procesima proizvodnje rade naporedo i zajedno po jednom planu» (1947/I, 273). Kooperacija, ovako pojmovno određena, «počiva na podjeli rada» (ibid. 284). Razlikuje se jednostavna i složena kooperacija (ibid. 278), pa se govori čak o kooperaciji strojeva u «strojnom sistemu» (ibid. 322). «Bilo da počiva na jednostavnoj kooperaciji istovrsnih strojeva radilica kao u tkalnici, ili na kombinaciji raznovrsnih radilica kao u predionici, sistem mašinerije čini jedan veliki automat čim ga u pogon stavlja prvi motor koji se sam pokreće» (ibid. 324). Marx, također, razlikuje diobu rada cijepanjem radnog procesa od diobe rada u društvu, odnosno detaljnije «razdvajanje društvene proizvodnje na velike njene rodove, kao poljoprivredu, industriju itd. ... kao opću podjelu rada, diobu ovih rodova proizvodnje na vrste i podvrste kao posebnu podjelu rada, a podjelu rada u okviru jedne radionice kao pojedinačnu podjelu rada» (ibid. 298).² Pod tim uvjetima, «kooperativni karakter procesa rada postaje tehničkom nužnošću koju nameće sama priroda sredstva za rad» (ibid. 329).

Ono što suradnju pretvara u sukob je društveni odnos u kojem jedni, kapitalisti, raspolazu sredstvima za rad, a drugi, radnici, samo svojom radnom snagom. «Djelovanje većeg broja radnika u isto vrijeme i u istom prostoru (ili, ako se hoće, na istom polju rada) radi proizvođenja iste vrste robe pod komandom istog kapitalista, historijski je i pojmovno polazna točka kapitalističke proizvodnje» (ibid. 270). «Radnik je dotle vlasnik svoje radne snage, dok se kao njen prodavač pogađa s kapitalistom, a

² Marx smatra da «materijalnu pretpostavku za podjelu rada u društvu čini veličina stanovništva i njegova gustoća» (ibid. 299), što se doimlje kao anticipacija sličnih Durkheimovih izvoda, i govori o «organskoj manufakturi» za razliku od heterogene (ibid. 289), što je izvedeno istom logikom kao Durkheimov pojam organske solidarnosti.

prodavati može samo ono što ima, svoju individualnu izoliranu radnu snagu. ... Kao nezavisna lica radnici su pojedinci koji stupaju u odnos sa istim kapitalom, ali ne i između sebe. Njihova kooperacija počinje tek u procesu rada, ali u procesu rada oni su već prestali pripadati sebi samima» (ibid. 281). Dodana vrijednost koja proizlazi iz kooperacije radnika, a ne iz zbroja njihovih djelomičnih doprinosa, ne pripada radnicima, jer «djelomični radnik ne proizvodi robu» (ibid. 301). Upotreba strojeva još povećava radnikovu «bespomoćnu zavisnost od tvorničke cjeline, dakle od kapitalista» (ibid. 362). Ona i zamjenjuje radnika strojem, stvara «suvišno stanovništvo /koje/ postaje polugom kapitalističke akumulacije, pa čak i jednim uslovom opstanka kapitalističkog načina proizvodnje. Ono sačinjava raspoloživu industrijsku rezervnu armiju...» (ibid. 561).

Marx stanje klasne borbe, međutim, nipošto ne smatra idealnim stanjem društva, niti smatra da je čovječanstvo na takav odnos osuđeno za sva vremena. Sam tehnički napredak koji se ostvaruje u doba kapitalizma i kolektivizacija radnog procesa na strojevima čine sve očiglednijim da je proizvodni rad društveni proces. Dolazi do tzv. podruštvoljivanja rada. Kroz to privatno vlasništvo sredstava za proizvodnju postaje neprihvatljivo i kapitalistički se poredak revolucionarnim prevratom mijenja u socijalistički, pa s vremenom u besklasno društvo. «Novo što sam ja dao sastoji se u dokazu: 1) da je postojanje klasa vezano samo s određenim historijskim bitkama koje su svojstvene razvitku proizvodnje, 2) da klasna borba nužno vodi diktaturi proletarijata, 3) da sama ta diktatura čini samo prijelaz k uništenju svih klasa i k besklasnom društvu» (Marx 1852., cit u 1947/I, XLI).

Prema tome, je li društvo u osnovi suradnja koju dioba rada čini sve neophodnom, kako misli Durkheim, ili je presudna činjenica društvenog razvitka sukob, kako to vidi Marx? I sukob i suradnja prisutni su u temeljnoj potki svakog ljudskog društva – kaže *Max Weber* (1864.-1920.), treći u krugu osnivača.

Prvo poglavlje prvog dijela Weberove knjige «Gospodarstvo i društvo» («Wirtschaft und Gesellschaft» 1921.) počinje definicijom djelovanja (*Handeln*) kao «ljudskog ponašanja (svejedno da li vanjskog ili unutarnjeg činjenja, propuštanja ili trpljenja), kad i ukoliko onaj ili oni koji djeluju s tim ponašanjem povezuju neki subjektivni smisao». A u okviru tako shvaćenog djelovanja kao temeljne pojmovne kategorije, «društveno djelovanje» je «takvo djelovanje koje se, po svome od strane onog ili onih koji djeluju u namjeravanom smislu, odnosi na ponašanje drugih i u svom je odvijanju na nj usmjereno» (ibid. 1). Društveno djelovanje, ako ga gledamo ne samo s gledišta prvog aktera nego i onih drugih na koje se njegovo djelovanje odnosi, uključuje sudjelovanje drugog i time prelazi u društveni odnos, naime takvo «ponašanje više njih koje po svom smislenom sadržaju polazi od međusobnosti i njome je usmjereno» (ibid. 13). Bitno je međusobno odnošenje djelovanja više njih, ne sadržaj tog djelovanja. «Sadržaj djelovanja može biti najraznovrsniji: borba, neprijateljstvo,

spolna ljubav, prijateljstvo, pijetet, razmjena na tržištu, 'ispunjenje' ili 'izbjegavanje' ili 'kršenje' nekog dogovora, ekonomska ili erotska ili druga 'konkurencija', staleška ili nacionalna ili klasna zajednica ... Pojam, dakle, ne kaže ništa o tome postoji li solidarnost onih koji djeluju ili baš suprotno» (ibid.). Smisao djelovanja u društvenom odnosu postoji u svijesti sudionika, ali taj smisao nipošto ne treba biti isti za sve. «Prijateljstvo, ljubav, pijetet, vjernost, osjećaj nacionalne zajednice jedne strane mogu naići na posve drugačije stavove druge strane» (ibid. 13-14). Weber ne govori o sukobu, već o borbi i definira je vrlo obuhvatno: «Borbom zvat ćemo društveni odnos u kojem je djelovanje usmjereno na provođenje vlastite volje protiv otpora jednog ili više drugih sudionika u odnosu». Ona obuhvaća sve od «krvave borbe koja ide za uništenjem života protivnika i odbija vezanost bilo kakvim pravilima» do viteškog turnira, športa, erotskog suparništva, konkurencije na tržištu i izborne utakmice (ibid. 20). Borba vodi na dugi rok do odabira, selekcije onih koji posjeduju za društveni napredak važne odlike. Ovaj društveno pozitivni konačni efekt ujedno ograničava mogućnost da se borba isključi iz društvenog zbivanja. «Društvena je selekcija empirijska, a biološka je selekcija načelna granica isključivanja borbe» (ibid. 21).

U društvenoj svakodnevici, borbu reguliraju, tj. prevode iz njezinih najkrvavijih i destruktivnih varijanti u takmičenje po pravilima, društvene strukture – Weber ih zove «poreci» (Ordnungen). Na strukturama je težište Weberova znanstvenog interesa i one su pravi sadržaj njegova djela. Na najopćenitijoj razini, Weber opisuje društvene strukture kao zajednice i kao društva:³

«Zajednicom' zvat ćemo društveni odnos kada i ukoliko usmjerenost društvenog djelovanja počiva – u pojedinom slučaju ili u prosjeku ili u čistom tipu – na subjektivno osjećanoj (kroz afekt ili po tradiciji) međusobnoj pripadnosti sudionika.

'Društvom' zvat ćemo društveni odnos kada i ukoliko usmjerenost društvenog djelovanja počiva na racionalno (obzirom na svrhu ili obzirom na vrijednost) motiviranom uravnoteženju interesa (Interessenausgleich) ili na isto tako motiviranom interesnom povezivanju» (ibid. 21).

U stvari, Weber naglašava procesni karakter nastajanja zajednice i društva, te govori o «pozajedničenju» (Vergemeinschaftung), odnosno o podruštvljivanju – (Vergesellschaftung).

Ova se dva temeljna oblika društvenog strukturiranja različito odnose prema borbi. «Nastajanje zajednice je, prema namjeravanom smislu, u normalnom slučaju, najradikalnija suprotnost borbi. Nastajanje društva, s druge strane, vrlo često znači samo kompromis između suprotstavljenih interesa koji isključuje samo dio predme-

³ Weber se tu poziva na Ferdinanda Toenniesa i njegovo "fundamentalno djelo: Zajednica i društvo", ali smatra da je "Toennies ovom razlikovanju ... dao bitno specifičniji sadržaj", dok on, Weber, te pojmove shvaća općenitije (ibid. 22).

ta ili sredstava borbe (ili to bar pokušava), ali ne isključuje samu suprotnost interesa ni konkurenciju oko šansi» (ibid. 22).

Kako se Weber odnosi prema temeljnim polazištima Durkheima i Marxa, prema diobi rada i klasnoj borbi?

Diobu rada Weber smatra pojmom koji spada u okvir razmatranja gospodarstva, te je i obrađuje u okviru poglavlja posvećenog «Temeljnim sociološkim kategorijama privređivanja». «Svaka vrsta gospodarski orijentiranog društvenog djelovanja, koje je tipično za neku skupinu ljudi, u nekom opsegu znači posebnu vrstu razdiobe i povezivanja ljudskih učinaka u cilju pribavljanja dobara. Svaki pogled na stvarnost gospodarskog djelovanja pokazuje razdiobu različitih učinaka na različite ljude i povezivanje tih pojedinačnih učinaka u zajedničke učinke, i to u najraznovrsnijim kombinacijama sa stvarnim sredstvima privređivanja» (ibid. 62).⁴

Diobom vlasti Weber se bavi u poglavlju o tipovima vlasti. Smatra je «specifično labilnom tvorevinom» koja uvijek vodi do pitanja kako se sukob između nositelja pojedinih funkcija vlasti konačno rješava (ibid. 166). Durkheimova ideja o napetosti između nositelja različitih funkcija vlasti kao stalnom stanju i glavnom izvoru pozitivnog djelovanja diobe vlasti, Weberu je strana.

Weber razlikuje tri osnovne vrste klasa: klase po posjedu, klase po prihodu i društvene klase, koje se međusobno razlikuju prema tome temelji li se «klasni položaj» njihovih pripadnika na vlasništvu, na šansama stjecanja prihoda ili na društvenoj homogenosti. Podjela na klase nije uvijek «dinamična, tj. ne vodi nužno do klasnih borbi i klasnih revolucija» (ibid. 178). Do zajedničkog djelovanja klase, pa time i do klasnih borbi, dolazi najčešće kad su suprotstavljeni «neposredni interesni protivnici (radnici protiv poduzetnika)», kad se mnoštvo ljudi nalazi u istom klasnom položaju, kad prostorni uvjeti omogućuju njihovu suradnju i kad postoji vodstvo prema «plauzibilnim ciljevima» (ibid. 179).⁵ Weber je skeptičan prema Marxovim očekivanjima da klasna borba i klasne revolucije znače bezuvjetni napredak i da vode prema stanju besklasnog društva.

Weber ne daje konačni i određeni odgovor na pitanje o budućnosti društva. Dosljedan svom prvenstvenom interesu za društvene strukture, Weber vidi u razvitku i širenju tipa monokratsko-birokratskog upravljanja glavnu opasnost sklerotičnog umrtvljenja društvenog razvitka. «Gdje je birokratizacija uprave jednom bez ostatka provedena, stvoren je praktički neuništivi oblik odnosa vladanja» (ibid. 669). Ipak i tad je teško predvidjeti kako će napredovanje demokracije djelovati na birokratizirano društvo. Isto tako nema razloga očekivati da će birokracija kao društvena skupina

⁴ Weber pri tome spominje Karla Buechera koji je, ipak, mnogo detaljnije zahvatio u antropološke korjene i vrste diobe rada.

⁵ Ovdje Weber samo usputno ukazuje na Marxa u vezi s njegovom obradom problema jedinstva proletarijata i pored njegove kvalitativne diferencijacije.

osvojiti vlast. To ne proizlazi iz činjenice njezine neophodnosti u modernom društvu. Konačno, i radnici su neophodni kapitalističkom društvu, ali to nije dovelo do prevage njihova društvenog utjecaja. «Iz takvih se razloga, dakle, ne može *a priori* zaključiti da se moć birokracije povećava» (ibid. 671).

Sukob, kao borba (Kampf), za Webera je jednako temeljna kategorija društvenosti kao i suradnja koja je najopćenitije izražena u strukturama zajednice i društva. Međutim, dok društvo dozvoljava istodobno postojanje sukoba, kao interesnog suprotstavljanja, i suradnje, zajednica negira sukob; gdje nastaje zajednica prestaje borba. To donekle iznenađuje, jer su najpoznatiji povijesni oblici zajednice, kao npr. obitelj ili malo naselje, bili poprište najintenzivnijih sukoba, kako pokazuju još antičke drame.

Stoga je potrebno dodati klasicima sociologije još jedno ime, s idejama koje su ovdje relevantne, ime Sigmunda Freuda. Freud unosi posve novu perspektivu u problem suradnje i sukoba. Dok su Durkheim, Marx i Weber promatrali suradnju i sukob kao društvene pojave s gledišta njihova povoda i njihove svrhe, povodom čega i oko čega nastaju, za Freuda su oni temeljne činjenice ljudske psihe, u stvari biološke prirode čovjeka.

Po svom intelektualnom kapacitetu, po sigurnosti intuicije i produktivnosti stvaralačke fantazije, po opsegu, ali u prvom redu po sadržaju svoje intelektualne proizvodnje *Sigmund Freud* (1856.-1939.) spada nesumnjivo u velike pojave u povijesti ljudskog mišljenja. Studirao je medicinu i prakticirao kao psihijatar odnosno psihopatolog-psihoanalitičar te tim putem došao do analize društva, čiju je složenost shvaćao «obzirom na nesuglasnosti između ljudskog mišljenja i djelovanja, te raznolikosti želja i poriva ljudi» (Freud 1994./2001., 31).

Polazište Freudove analize društva je pretpostavka da u mentalnoj strukturi pojedinca postoje dva temeljna, suprotstavljena, nagona: Eros i Thanatos, libido kao nagon za spajanjem s drugim koji Freud od izvornog seksualnog značenja proširuje na težnju prema zbližavanju i povezivanju među ljudima uopće, i nagon prema agresiji i destrukciji, u stvari prema smrti. Među tim nagonima «vodi se vječna borba» (1994./2001., 95). Ali u isti mah «oba su nagona jednako neophodna; iz njihove suradnje ili suprotstavljanja proizlaze sve pojave života» (ibid. 171).

Društvo je čovjeku neophodno za preživljavanje, za obranu od premoćne prirode, a i u njegovoj temeljnoj težnji za srećom je «uklapanje odnosno prilagođavanje ljudskoj zajednici uvjet koji se jedva može izbjeći» (ibid. 102). To uklapanje odnosno prilagođavanje ostvaruje se kroz kulturu. Freud smatra kulturu «posebnim procesom koji se odvija nad čovječanstvom ... u službi Erosa koji pojedine ljude, kasnije obitelji, zatim plemena, narode, nacije nastoji obuhvatiti u velikom jedinstvu, čovječanstvu. ... Tom se programu kulture suprotstavlja prirodni nagon agresije čovjeka, neprijateljstva jednog prema svima i svijui protiv jednoga. Taj je nagon agresije potomak i glavni predstavnik nagona prema smrti, kog smo našli pored Erosa i koji s njime dijeli vladanje svijetom» (ibid. 85).

Kultura suzbija agresivni nagon u čovjeku na dva temeljna načina: Eros i Ananke, dakle, s jedne strane, ljubavlju odnosno libidom, privlačnošću, a s druge pritiskom nužde kojom ga konfrontira priroda. Vezanje ljudi libidom u veće skupine neophodna je nadopuna pritiska prirodne nužde, jer sama racionalna odluka na suradnju iz interesa nije dovoljna da osigura društvenu stabilnost: «Interes radne zajednice ne bi bio dovoljan da /društvo/ drži na okupu; nagonske su strasti jače od razumnih interesa» (ibid. 76). Jedna je od glavnih metoda kojom društvo izlazi na kraj s agresivnošću preusmjeravanje agresije od stvaranja sukoba unutar društvene skupine prema van, prema drugim skupinama. Da bi se stvorio takav vanjski povod i objekt agresije, često se preuveličavaju male razlike među ljudima; Freud govori o «narcisizmu malih razlika» (ibid. 68). Kultura se internalizira u mentalnosti pojedinca u obliku «nad-ja» (Ueber-Ich) koji kao kritična instanca prati djelovanje pojedinca i javlja se kao savjest, djeluje kroz norme i moralna načela («ljubi bližnjega svoga»), kroz vrijednosti kao što je pravednost. Pravednost je «sigurnost da jednom uspostavljeni pravni poredak neće biti narušen u korist nekog pojedinca» (ibid. 61). Međutim, društvo pretpostavlja i silu, nametanje društvenog poretka pojedincu. «Ljudsko zajedništvo postaje moguće tek kad se složi većina koja je jača od svakog pojedinca i koja ostaje povezana protiv svakog pojedinca» (ibid. 61). Konfrontacija društva s agresivnošću pojedinca nije jednostavna zadaća u prvom redu zbog toga što se agresija pojavljuje usporedno s manifestacijama libida, što je u neku ruku sastavni dio samog libidinoznog nagona, kako na razini seksualnosti pokazuju pojave sadizma i mazohizma.

Iz svih tih razloga pojedinac doživljava kulturu kao teret, neugodu, zahtjev za odricanjem od nekih temeljnih nagonskih težnji, kako libida tako agresije, kao uskraćivanje ugone, negiranje «načela ugone» (Lustprinzip). Tako da je «cijena kulturnog napretka gubitak sreće uslijed pojačanja osjećaja krivnje» (ibid. 97). «Vremenski je slijed sljedeći: odricanje od zadovoljavanja nagona uslijed straha od agresije vanjskog autoriteta, ... tada uspostavljanje unutarnjeg autoriteta, odricanje od zadovoljavanja nagona iz straha pred njim, 'strah od savjesti'. U tom slučaju se zla namjera izjednačava sa zlim djelom, pa oboje izaziva osjećaj krivnje, potrebu biti kažnjen. Agresija savjesti postaje konzervirana agresija vanjskog autoriteta ... Savjest je posljedica odricanja od zadovoljavanja nagona: ili odricanje koje nam je izvana nametnuto stvara savjest koja onda zahtijeva daljnje odricanje» (ibid. 91). Suzbijanje nagona i sprečavanje njegovog zadovoljavanja povećava emocionalni naboj na nagonskim težnjama, ali u isti mah i agresivnost vlastite savjesti koja zahtijeva još veće odricanje od zadovoljavanja nagona. Takva eskalacija može dovesti kako do mentalnih poremećaja, tako do eksplozivnih društvenih sukoba. «Uslijed ovog primarnog neprijateljstva ljudi jednih prema drugima, kulturno je društvo stalno ugroženo raspadom» (ibid. 76).

Takva analiza po svojoj naravi ne sadrži perspektivu za izlaz iz stanja nezadovoljstva i razlomljenosti koje proizvodi vječni i neotklonjivi antagonizam između nago-

na prema zbližavanju i nagona prema agresiji. Freud, ipak, ukazuje na izlaz koji bi bio u tome da Eros konačno prevlada nad Thanatosom: «Meni se čini da je sudbinsko pitanje čovječanstva, da li će i u kojoj mjeri uspjeti njegovom kulturnom razvitku da prevlada (*Herr zu werden*) smetnje zajedničkom životu zbog ljudskog nagona prema agresiji i samouništenju» (ibid. 108). «Pri tome ne bi bilo pravedno predbacivati kulturi da iz ljudske djelatnosti želi isključiti spor i utakmicu. Ti su sigurno neophodni, ali suprotstavljenost nije nužno neprijateljstvo, često se samo zlorabi kao povod za nj» (ibid. 77).

Kako ocijeniti doprinos Freudovog učenja temeljnoj konvergenciji ideja o suradnji i sukobu u djelu Durkheima, Marxa i Webera? Freudovo se polazište o dva suprotstavljena nagona, libidu i agresiji uklapa u sliku o dva suprotna a jednako vjerojatna ishoda svake ljudske interakcije: suradnji i sukobu. Freudova teorija produbljuje tu konvergenciju, što više nalazi joj korijen u samoj mentalnoj strukturi čovjeka. Međutim, i Freudova misao tu, poput Marxove, pokazuje svoju ukorijenjenost u pravednim shvaćanjima o suprotnosti i borbi između dobra i zla, borbi koja može naći jedino za ljude povoljno rješenje u konačnoj pobjedi dobrog nad zlim, pobjedi zamišljenoj u nekoj neodređenoj budućnosti. Takav se mit, bar u Freudovu slučaju, izravno sukobljava sa samom srži njegove analize. Ako su Eros i Thanatos uvijek i nužno istodobno prisutni u ljudskoj mentalnosti, koju bez njihove stalne opozicije ne možemo ni zamisliti, odakle onda pretpostavka da se ta opozicija može razriješiti «pobjedom» jednoga nad drugim? Kako bi izgledala psiha u kojoj je libido, nužno komplementaran sa agresijom, tu agresiju definitivno eliminirao?

* * *

Neki motivi u djelima klasika društvene znanosti, koje smo ovdje usporedili, u djelima Durkheima, Marxa i Webera, konvergiraju u tom smislu da se odnose na istu temeljnu problematiku. To je problematika suradnje i sukoba u ljudskom društvu.

U Durkheimovoj slici društva dominira suradnja. Suradnja se razvija kroz diobu rada i stvara odgovarajuće oblike društvene solidarnosti, mehanički i organički, već prema stupnju svoje detaljnosti. Durkheim uočava, istina, vrlo očigledne primjere sukoba u industrijskom društvu, iako bi to društvo, prema njegovoj teoriji, trebalo biti povezano velikom međuovisnošću uslijed industrijske diobe rada i, stoga, organskom solidarnošću. On te sukobe smatra patološkom deformacijom koje će dioba rada i organska solidarnost s vremenom pobijediti. Dok se to ne dogodi, sukobe neutralizira autoritet društva u raznim oblicima od pred-religijskih (Durkheim 1912.) do suvremenih političkih.

Marx, naprotiv, sukobe u industrijskom društvu smatra temeljnom pojavom, nastavkom sličnih sukoba u prošlosti pod drugačijim tehnološkim uvjetima gospo-

darske aktivnosti. I pored neophodne suradnje, kooperacije, od koje polazi i industrijski pogon, osnovnu boju vladajućem društvenom odnosu daje klasni sukob oko raspolaganja sredstvima za proizvodnju, sukob koji drži pod kontrolom klasna vladavina pomoću državne sile. Suradnja će pobijediti tek u budućnosti, kad društvene revolucije uključe sve zainteresirane u raspolaganje sredstvima za proizvodnju i dovedu do odumiranja državne sile, u besklasnom društvu.

Za Webera su suradnja i sukob stalno prisutni u društvu. Suradnja se stabilizira kroz nastajanje zajednice i nastajanje društva, ali borba traje i prije tih struktura (zajednica) i unutar tih struktura (društva) kao proces društvenog odabira, selekcije. Sukob neutralizira odnosno regulira bilo solidarnost zajednice, bilo moć u društvu. Moć se javlja u raznim oblicima, od puke fizičke premoći do organizirane sile u državi i u njezinom suvremenom instrumentu, monokratsko-birokratskoj upravi. Sukobi, međutim, nastaju i unutar struktura moći i u odnosu na njih. Tako da je budućnost društva otvorena.

Freud je ovdje dodan kao, u svojim društvenim analizama, u neku ruku nadopuna Webera. Ne samo da su suradnja i sukob istovremeno prisutni. Oni djeluju u društvu, ali njihovi su korijeni u dubini psihičkih mehanizama svakog pojedinca. I na tome se temelji neizbježnost njihove istodobne prisutnosti, kao i granice mogućnosti isključivanja, smirivanja, reguliranja sukoba.

Ako se slažemo u pogledu statusa Durkheima, Marxa i Webera u nastajanju suvremenih društvenih znanosti, onda moramo konvergenciju njihova učenja o suradnji i sukobu u društvu konzekventno domisliti do kraja. Suradnja i sukob su nužni i jednako vjerojatni ishodi svake interakcije. Ni jedno ni drugo ne može se definitivno isključiti iz pojava društvenosti. Modaliteti njihovih kombinacija, razilaženja i napete koegzistencije teorijski su beskonačni. Pronalaženje praktički upotrebljivih oblika takvih kombinacija je zadaća primijenjenih društvenih disciplina. Hilijastička očekivanja o budućem društvu bez sukoba su neutemeljena.

Neophodnost suradnje proizlazi iz evolucijske predodžbe da se skupine ljudi koje nisu bile u stanju osigurati međusobnu suradnju svojih članova naprosto nisu održale tijekom evolucije u konfrontaciji s premoćnom okolinom. A možemo i pretpostaviti postojanje odgovarajućih nagona u pojedincu (seksualna privlačnost, briga za potomstvo) koji su «generalizirani» na pripadnost zajednici, ma kako definiranoj. Ili neku kombinaciju ovih dvaju načina utemeljenja. Isto tako možemo sukob evolucijski izvesti iz međusobne konkurencije pojedinaca za životne šanse, sve do odnosa predatora i plijena, ali i iz pretpostavke postojanja posebnog nagona razaranja, kako misli Freud. Ove alternative ne utječu na konsenzus o istodobnoj prisutnosti suradnje i sukoba u društvenim odnosima, te ukazuju samo na aktualne zadaće istraživanja u antropološkim i psihološkim disciplinama.

Suradnja i sukob mogu biti polazište za racionalnu djelatnost ljudi po shemi cilj-sredstva, ali mogu biti i izvor motiva van-racionalnog («ne-logičkog», kako bi rekao

Pareto – 1968., 67 i sl.) ponašanja, pokretano emocijama i afektima. U van-racionalnom obliku i suradnja i sukob podliježu pojavi indukcije: pojačavaju se kroz interakciju. Ipak u tom pogledu, čini se, suradnja i sukob nisu jednaki. Iako i suradnja može emocionalno eskalirati, kako pokazuju primjeri vjerske, političke ili nacionalne suradnje, sukob ima, gledajući u cjelini, jači emocionalni naboj. Indukcija u sukobu znade dovesti do eksplozivnih učinaka koji nose obilježja «osjetljive ovisnosti od polaznih uvjeta» i bitno otežavaju predviđanje kako će se interakcija odvijati i do kojih će posljedica dovesti. U tim je pitanjima izvor tema istraživanja u sociologiji, socijalnoj psihologiji, povijesti i dr.

Iako je sukob pojmovno neodvojiv od suradnje kao interakcije, sukob u isti mah i razbija suradnju. Ako polazimo od pretpostavke da je suradnja evolucijski presudna, onda iz toga proizlazi da su preživjeli oni koji su uspjeli suradnju obraniti od razaranja sukobom, dakle sukob nekako ograničiti, suzbiti, usmjeriti, regulirati. Kako im je to uspjelo? Razni se putovi svode na tri temeljna principa: pritisak prirodne nužde u sukobu s premoćnom okolinom; pritisak premoćne sile stvorene u samom društvu; pritisak mentalnih i društveno-normativnih struktura, izvedenih iz premoćne društvene sile ili drugačije stvorenih. Čini se da sve ove tri metode suzbijaju sukob, ali pod cijenu povećanja njegove eksplozivnosti, kako pokazuje povijesni razvitak. Zadaća je društvenih znanosti i, osobito, primijenjenih društvenih disciplina istraživati kako nastaju pojedini tipovi struktura i kako djeluju u okviru suradnje i sukoba u društvu.

Posebnu pažnju zavrjeđuju neke od metoda koje su se primjenjivale i primjenjuju se radi regulacije odnosa suradnje i sukoba. To su, primjerice: premještanje sukoba unutar društvene skupine na «višu razinu», tj. na sukob među skupinama, od krvne osvete do međudržavnih ratova; svjesno smanjivanje pritiska koje strukture vrše na pojedinca, npr. povećavanje jednakosti, pravednosti, demokratičnosti, toleriranja različitosti; stvaranje struktura koje u sebi samima svojom konstrukcijom obuhvaćaju i suradnju i sukob, npr. tržište, višestranački parlamentarizam.

U tome prepoznajemo teme kojima se društvene znanosti, fundamentalne i primijenjene, bave gotovo od svojih početaka. Što bi se na tome promijenilo prihvatanjem istodobnosti suradnje i sukoba u svakom obliku društvene interakcije ljudi kao zajedničkog polazišta? Prije svega, oslobodilo bi nas iluzije da sukob možemo izbjeći pronalaženjem «boljeg» društvenog uređenja. Upozorilo bi nas na činjenicu da je sukob prisutan i unutar društvenih struktura, pa i onih koje su svjesno stvorene da bi sukob isključile, jer i unutar struktura dolazi do interakcije, a interakcija jednakom vjerojatnošću vodi u suradnju i u sukob. Pored toga, prihvaćanje istodobnosti suradnje i sukoba dalo bi različitim disciplinama isto polazište i zajedničku perspektivu, pa omogućilo usporedivost i kumuliranje rezultata. I rasteretilo bi sve društvene discipline od toga da uvijek iznova postavljaju ista temeljna pitanja o ishodištu. One bi

sada sve imale okvir unutar kojeg se odvija «normalna znanost» – po T. Kuhnu (1962.) -, sve do nove «znanstvene revolucije», kad bi pravi proboj na bilo kojem području (npr. u istraživanju mozga) promijenio i naša današnja gledanja na ljudsku interakciju, suradnju i sukob.

II.

Do tih zaključaka, u stvari do takve konzekventne reinterpetacije klasika društvenih znanosti, doprlo se tek pod kraj 20. stoljeća. Tek onda kad su događaji tog stoljeća, ratovi i druge grozote koje su po broju žrtava premašile sve do tada u povijesti viđeno, temeljito pokobile u ljudima duboko usađenu vjeru u nužno napredovanje prema oblicima društvenosti gdje je suradnja definitivno potisnula sukob, i time «dobro» pobijedilo nad «zlim».

U društvenim znanostima, u njihovim sve više diferenciranim disciplinama, to se iskustvo izrazilo, prije svega, u sve rjeđoj ponudi općih teorija društva. Golema količina empirijskih istraživanja odnosi se na pojedine aspekte društvenog života. Zaključci koji se iz tih istraživanja izvode ostaju u granicama specifičnog problema od kojeg se pošlo. A kad je riječ o primjeni tih zaključaka na društvenu praksu ljudi, nastoje se ukloniti «poteškoće» i ublažiti «negativnosti» koje su kao takve ocijenjene s gledišta vladajućih vrijednosti, ali opet samo na užem području na koje je od početka bila usmjerena pažnja. Na primjer, spoznaje o proturječnostima u ljudskoj svijesti nastoje se iskoristiti za rješavanje poteškoća u koordiniranju djelatnosti unutar velikih organizacija, ili za ublažavanje negativnosti izazvanih birokratizacijom organizacijskih sustava, s tim da se pretpostavlja da je organizacija o kojoj se radi neupitno pozitivna vrijednost. Generalne panorame i opće perspektive ostaju, po pravilu, izvan okvira znanosti i prepuštaju se transcendentalnim razglabanjima ili futurističkim maštanjima.

Tim je zanimljivije razmotriti iznimke, naime primjere općih teorija društva formuliranih u znanstvenoj namjeri pod kraj 20. stoljeća. Ti bi primjeri trebali odgovoriti na dva temeljna pitanja: Je li današnje tumačenje poruke klasika o interakciji kao biti društvenosti, o suradnji i sukobu kao jednako vjerojatnim ishodima svake interakcije i o privremenosti svake društvene strukture uslijed nestabilnosti odnosa suradnje i sukoba postalo sastavni dio današnjeg razmišljanja o društvu uopće? I drugo, je li i pod kojim uvjetima opća teorija društva danas još uopće moguća?

1.

Prvi je primjer *Teorija komunikacijskog djelovanja* (1981.) Juergena Habermasa (1929.). U toj knjizi Habermas ne samo polazi od klasika, on ih detaljno obrađuje i tumači. Marxa, od kojeg Habermas kao nekadanji pripadnik Frankfurtske škole Ador-

na i Horkheimera izvodi svoje intelektualno porijeklo, pa Durkheima i Maxa Webera. Njima dodaje Georgea Herberta Meada (1863.-1931.) koji je upozorio na središnje mjesto komunikacije, u prvom redu jezične komunikacije u ljudskoj interakciji. Zatim Tal-cotta Parsonsa (1902.-1979.) koji je sredinom 20. stoljeća prešao od teorije akcije na teoriju društvenog sustava. Posebni odsječak posvećen je Georgyu Lucacsu (1885.-1971.) i njegovom tumačenju Webera polazeći od Marxove analize društva.

Habermasova je teorija usmjerena ne samo na znanstvenu analizu, već i na društvenu kritiku: «Ovim istraživanjem želim uvesti teoriju komunikativnog djelovanja koja razjašnjava normativne temelje jedne kritičke teorije društva». Ta bi teorija trebala zamijeniti klasičnu marksističku teoriju povijesti, koja je «postala neodrživa» i omogućiti ponovno ispitivanje suvremenog kapitalizma (1981., II, 583).

Habermasovo tumačenje suvremenog društva temelji se na razlikovanju životne sredine, «svijeta života» (Lebenswelt), ozračja svakodnevice u kojoj ljudi žive i djeluju, s jedne strane, i funkcionalno diferenciranih sistema u društvu, s druge.

Lebenswelt – pojam i izraz preuzeo je Habermas iz fenomenološke filozofije E. Husserla i A. Schuetza – je skup kognitivnih sadržaja, normativnih očekivanja i načina subjektivnog izražavanja svojstven svijesti ljudi određenog mjesta i vremena kao pozadina i okvir njihova ponašanja. Horizont Lebenswelta mijenja se za svakoga prema situaciji u kojoj se baš nalazi, ali svojom cjelinom predstavlja granicu unutar koje su ljudi u stanju normalno funkcionirati. Razvitkom mijenjaju se ne samo pojedine odrednice Lebenswelta – ono što se zna, što se smatra opravdanim i što se može subjektivno izraziti – već i način na koji su one međusobno povezane u opći orijentacijski kompas. Isprva ih spajaju jedinstvene mitske, religiozne ili metafizičke slike svijeta. U suvremenosti, međutim, usporedo s procesom racionalizacije, te slike gube uvjerljivost, pa je uspostavljanje okvira svakodnevnog djelovanja sve više prepušteno razumnom sporazumijevanju međusobnom komunikacijom.⁶

U isti mah, uslijed diferencijacije društva, izdvajaju se iz samorazumljivosti svakodnevnog životne sredine, Lebenswelta, posebna područja djelatnosti koja se konstituiraju kao sistemi unutar društva. To su u prvom redu područje političke vlasti i upravljanja, te područje privredne proizvodnje i tržišne razmjene. Na tim je područjima jezična komunikacija prespora i po svom ishodu previše nepredvidiva da bi mogla osigurati odvijanje odgovarajućih funkcija bez zastoja. Stoga se na njima razvijaju nove metode komuniciranja koje Habermas, pozivom na Parsonsa, naziva generaliziranim medijima komunikacije. Na području politike to je medij političke moći, u prvom redu monopol na sredstva fizičke prisile, a na području privrede medij novca. Moć i novac

⁶ U širem smislu spada u Lebenswelt i "kulturom utvrđeni pozadinski sporazum u kojem sudjeluju svi građani" (Habermas 1996., 296), a na kojem se temelji demokratsko političko uređenje. Taj je pozadinski sporazum ishod racionalnog uvjeravanja koje, po njegovu, ali ne samo njegovu (v. npr. Rawls 1971.; ili Dahl 1976.), uvjerenju predstavlja glavni oblik interakcije među ljudima u budućnosti.

govore svojim vlastitim jezikom, stvaraju situacije koje ljude navode na određeno ponašanje i bez jezičnog sporazumijevanja. Generalizirani mediji komunikacije, moć i novac, da bi mogli djelovati trajno i prema svima moraju, ipak, biti «usidreni» u samorazumljivosti Lebenswelta. Samo ono što ljudi smatraju uglavnom istinitim, pretežno opravdanim i bar donekle spojivim s njihovom potrebom subjektivnog izražavanja vlastite osobnosti spremni su prihvatiti na dulji rok kao smjernice svog ponašanja. Ovo se sidrenje sistema u Lebensweltu nastoji postići u prvom redu pomoću prava, dakle javnopravnim jamstvima legitimnosti političke moći i privatnopravnim određenjima obvezatnosti ugovora između pravnih subjekata na tržištu.

S vremenom, kako se posebni sistemi u društvu dalje diferenciraju i jačaju, oni se nastoje osloboditi ovisnosti o Lebensweltu. I to tako da oni sami svojim imperativima prodiru u svakodnevni život ljudi, nameću im svoja mjerila i oblikuju njihovu životnu sredinu prema svojim potrebama. Taj proces u njegovim ranim fazama Habermas naziva medijalizacijom, a u kasnijima kolonizacijom Lebenswelta od strane sistema: «Na mjesto krive svijesti dolazi danas fragmentirana svijest koja sprečava prosvjećenje mehanizmom opredmećenja. Tek time su ostvareni uvjeti za kolonizaciju životne sredine: imperativi osamostaljenih podsistema ... prodiru izvana u životnu sredinu – poput kolonijalnih gospodara u plemensko društvo – i prisilno je asimiliraju» (1981., II, 522). Kroz to nastaju glavni oblici patologije suvremenih društava: kognitivna nesigurnost koju Habermas, pozivom na Webera, naziva gubitkom smisla (Sinnverlust), normativna dezorijentacija – Habermas, prema Durkheimu, govori o anomiji, a moglo bi se govoriti i o gubitku legitimnosti, te psihopatološke promjene osobnosti (1981., I, 215).

Habermas vidi glavnu društvenu dinamiku u tome da ljudi nastoje obraniti, zadržati ili ponovno osvojiti autonomiju razumnog sporazumijevanja slobodnom i ravnopravnom komunikacijom u svojoj neposrednoj životnoj sredini, koja uključuje privatnu sferu individualne ljudskosti kao i javnu sferu građanina, nasuprot otuđenoj i eksploatorskoj vladavini iz te životne sredine izdvojenih sistema (1981., II, 485).

Habermas smatra da je srž društvenosti posebni oblik interakcije, naime komunikacija, i to u prvom redu jezična komunikacija među ljudima. Prema tome, polazište je interakcija, a ne pojedinac, ni njegovo djelovanje, ni bilo koja društvena struktura. Suradnja među ljudima, do koje dolazi i koja je regulirana razumnim sporazumijevanjem, postoji istodobno s temeljnim sukobom između autonomne životne sredine čovjeka i od te sredine otuđenih društvenih sistema političke moći i tržišne konkurencije. Pišući u doba suvremenih socijalnih država, on uviđa da sukobi ne nastaju samo na suprotstavljenosti materijalnih interesa, nego da se mogu rasplamsati oko bilo kakvog povoda: «Novi sukobi nastaju ... na područjima kulturne reprodukcije, društvene integracije i socijalizacije. ... Ukratko novi se sukobi ne pale na problemima raspodjele, nego na pitanjima gramatike oblika života» (1981., II, 576). Svi ti sukobi, a

osobito temeljni sukob društvenih sistema s Lebensweltom, čine sve strukture nestabilnima; iz sukoba proizlazi neizbježnost promjena. U Habermasovoj je teoriji lako prepoznati sintezu koja proizlazi iz tumačenja klasika društvenih znanosti: komunikacija kao interakcija koja vodi u suradnju unutar životne sredine ljudi i unutar pojedinih izdvojenih društvenih sistema, ali ujedno vodi u sukob između te sredine i sistema.

Ali on se ne zaustavlja na preuzimanju rezultata klasika. Kritičan je prema tradiciji prosvjetiteljstva. On uviđa da proces racionalizacije, koji je glavna tema mijenjanja ljudskih društava u moderno doba, ne znači samo povećanje razumnosti, već i opredmećenje međuljudskih odnosa i otuđenje čovjeka od društva. Baš u obliku pojave neosobno organiziranih sistema u društvu koji prema pojedincu djeluju logikom tržišta ili imperativom birokracije.

Habermasu je za društveni razvitak u budućnosti najvažniji oblik komunikacije razumno raspravljanje u kojem sudionici, slobodni i međusobno ravnopravni, svoja gledišta izlažu kritici drugih i brane ih razlozima: «Što dalje napreduje generalizacija motiva i vrijednosti, to se komunikativno djelovanje više odvaja od konkretnih i tradicionalnih normativnih obrazaca ponašanja. Uslijed tog odvajanja prelazi teret društvene integracije sve jače od religijski ukotvijenog konsenzusa na jezične procese stvaranja konsenzusa. Preusmjeravanje koordinacije djelovanja na mehanizam sporazumijevanja dovodi do sve jasnijeg isticanja općih struktura djelovanja koje je usmjereno na sporazumijevanje» (1981., II, 268-269). Možda u tom Habermasovu mišljenju još možemo čuti daleki odjek Marxovog ideala besklasnog društva, ali treba naglasiti da Habermas takvu prognozu nigdje izričito ne postavlja niti njegova konstrukcija sukoba između Lebenswelta i otuđenih sistema moći i novca uopće upućuje na mogućnost razrješenja sukoba odnosno na ovakav ili onakav ishod.

Funkcionalna je diferencijacija, međutim, općeprisutna karakteristika razvijenog društva. I politički i privredni sistem diferenciraju se dalje i dijele na podsisteme; npr. kod politike na podsisteme političkih stranaka, državne uprave, pravosuđa, javnih službi, javnih poduzeća itd. Svaki od tih podsistema integriran je ne samo generaliziranim sredstvom komunikacije političke moći, nego još i na svoj specifični način. Javljaju se i drugi funkcionalni sustavi, pored politike i privrede, kao što su crkve, znanost, umjetnost, zabava, mediji, šport, gdje, pored moći i novca, dolaze do izražaja i drugi generalizirani mediji. Bitno je da ti sistemi u svojoj sve detaljnijoj diferencijaciji obuhvaćaju sve veći dio svakodnevice svakog čovjeka, da izvan njih preostaje sve manje pretpostavljene životne sredine, pa da oni stoga nisu samo od Lebenswelta izdvojene tuđe i kolonizatorske snage, nego su za većinu ljudi sve više ukupnost njihova radnog i van-radnog života, ono što tom životu daje sadržaj i smisao. Konačno, glavni primjer Lebenswelta izvan sistema koji daje Habermas, obitelj, i sama je nekoć bila neke vrste sistema pod vlašću oca obitelji. Tek općim širenjem kruga legitimnih

prava pojedinaca, obitelj se oslobađa odnosa patrijarhalne vlasti i pretvara u komunikativnu zajednicu. Ali komunikacija u njoj stvara isto tako disenzus kao i konsenzus, sukob kao i suradnju, kao što to čini i u svim drugim ljudskim odnosima. Sistemi se po pravilu sastoje od organizacija, koje i Habermas vidi (1981., II, 453-462) kao kombinaciju u kojoj je povezivanje jezičnom komunikacijom tek djelomično zamijenjeno jezikom sistema. S druge strane, tvrdnja da politički sistem i tržišna privreda predstavljaju sisteme slobodne od normativne regulacije (1981., II, 258 i sl.), mogla bi se prihvatiti samo za granične slučajeve apsolutističke države odnosno «orijentalne despotije» (K. Wittfogel 1957.) i potpuno neregulirane tržišne privrede. Ukratko, čini se da je Habermasovo suprotstavljanje Lebenswelta i sistema previše oštro i bezuvjetno. Stvarni su procesi u društvu složeni.

Takva prosudba, uostalom, posve odgovara idealu razumnog sporazumijevanja koji Habermas sam zagovara. Izloživši svoje tvrdnje kritici, on otvara proces koji jedini vodi napredovanju našeg znanja o društvu.

2.

Drugu opću teoriju društva ponudio je pred sam kraj 20. stoljeća (1997.) sociolog *Niklas Luhmann* (1927.-1998.).⁷ I Luhmann polazi od klasika društvene znanosti Durkheima i Webera. Pored njih spominje Georga Simmela (1858.-1918.), ali Karla Marxa ne. On ne analizira svakog od klasika pojedinačno, kako to čini Habermas, ali je u svojoj općoj prosudbi njihove vrijednosti još odlučniji od Habermasa: «Od vremena klasika, dakle otprilike od prije sto godina, sociologija nije postigla spomena vrijedan napredak u društvenoj teoriji» (1997., 20).

Luhmann, poput Habermasa, smatra komunikaciju najvažnijom pojmovnom odrednicom društva. Društvo je, naprosto, ukupnost svih komunikacija koje se odvijaju među ljudima i ništa drugo do komunikacija (1997., 70). Komunikacija je definirana, u smislu tradicionalne teorije komunikacija, kao jedinstvo informacije, priopćenja i razumijevanja (1997., 72). Ona operira tako da odabire iz velikog broja potencijalnih mogućnosti upravo aktualni smisao: «Nijedna društvena operacija ne može krenuti, a da se ne posluži smislom» (1997., 44).

Luhmann je, prije svega, teoretičar sistema. Društvo je za njega sistem koji se sastoji od sistema. Sistem je svaka određena struktura, forma, čija je druga strana okolina. Budući da je oblik društvenog sistema komunikacija i ništa drugo, to i ljudi u društvu, kao biološki sistemi i kao sistemi svijesti, ne spadaju u sistem društva, već u njegovu okolinu (1997., 804).

⁷ Luhmann je svojoj knjizi dao naslov "Društvo društva" (*Die Gesellschaft der Gesellschaft*). Ovim naslovom, koji je teško adekvatno prevesti, htio je naglasiti da svaki opis društva, pa tako i svaka opća teorija o društvu, čini dio društva koje opisuje, pa da se razlikovanje subjekta i objekta, opisivača i opisanog, na takvo opisivanje ne može primijeniti.

Obilježje je modernih društava velik broj funkcionalno autonomnih i operativno zatvorenih djelomičnih sistema. To su, kao i kod Habermasa, privredni i politički sistem, ali pored toga sistem znanosti, sistem intimnih odnosa, sistem prava, sistem zdravstva, sistem obrazovanja, sistem vrijednosti, sistem estetskih sudova (1997., 336). No i to nabranje nije iscrpno; u tekstu se spominju sistem športa, sistem cestovnog prometa i dr. Ti su sistemi funkcionalno autonomni, jer proizvode svoje elemente, komunikacije, i čitav sistem samoorganizacijom iz samih sebe, svojim vlastitim komunikacijskim operacijama (1997., 93). Luhmann je za to svojstvo posudio naziv od biologa Maturane i Varelle i zove ga autopoiezom (samočinjenjem, samostvaranjem). Sistemi su operativno zatvoreni, jer se sve njihove operacije orijentiraju prema za njih karakterističnom središnjem pojmu, različitom od sistema do sistema, pojmu koji i Luhmann zove simbolički generaliziranim medijem komunikacije. Na primjer, novac u privredi, moć u politici, istina u znanosti, ljubav u intimnim odnosima, vrijednost, ljepota, pobjeda, sigurnost itd. Poput Habermasa, i Luhmann misli da ti mediji oslobađaju sistem od potrebe da u svakom konkretnom slučaju objašnjava svoje potrebe i ciljeve. Na taj se način postiže brza koordinacija djelovanja i bez neposredne komunikacije (1997., 345).

Budući da između različitih sistema, i pored njihove operativne zatvorenosti, ipak očigledno postoje kontakti i međusobni odnosi, zatvorenost ne može biti apsolutna. Luhmann govori o skapčanju (Koppelung)⁸ među sistemima. Skapčanje može biti strukturno – npr. sveučilište kao struktura skapča sistem znanosti i sistem obrazovanja – i operativno – npr. liječnik u zdravstvenom sistemu izdaje potvrdu bolesniku da opravda svoj izostanak u sistemu zapošljavanja (1997., 784, 788). Sistemi su na taj način skopčani ne samo međusobno, već i s različitim dijelovima svoje okoline, npr. sa sviješću ljudi.

Iz opće slike društva koje se sastoji od sistema Luhmann izdvaja tri posebne strukture, tri posebna oblika komuniciranja. Jedno je komunikacija među pojedincima koji su u neposrednom kontaktu jedan s drugim; Luhmann govori o «komunikaciji među prisutnima» i upotrebljava za taj oblik naziv «interakcija» (1997., 498). Drugo su organizacije, čvršće povezane strukture unutar pojedinog sistema čija je funkcija da se u njima donose odluke, a posebna im je karakteristika kojom se razlikuju od sistema, da mogu izravno komunicirati sa svojom okolinom, a ne preko generaliziranih medija komunikacije. Ni jedan funkcionalni sistem, međutim, ne može biti obuhvaćen jednom jedinom organizacijom (1997., 830, 834, 841-842). Treći posebni oblik su pokreti; Luhmann govori o «protestnim pokretima». Oni se razlikuju od organizacija, jer ne proizvode odluke, već motive za akciju i emocionalne vezanosti (1997., 850-851, 862).

⁸ Naziv je posuđen iz istog izvora kao autopoieza (1997., 100)

Društvo se neprestano razvija *diferencijacijom* u odnosu na svoje funkcionalne potrebe i svrhe, u stvari stvaranjem sistema unutar sistema (1997., 595, 597), kao u primjeru diobe rada. Diferencijacija u modernom društvu vodi do izdvajanja funkcionalnih sistema i nastavlja se u prvom redu kao sve detaljnija diferencijacija tih sistema. Povezanost diferenciranih elemenata osigurana je integracijom, tj. ograničavanjem slobode elemenata u odnosu na funkcionalne svrhe sistema (1997., 602-606). Jedna je od posljedica diferencijacije društva na funkcionalno autonomne podsisteme, da njihova funkcionalna povezanost protuslovi svakoj geografskoj ograničenosti, tako da danas postoji, zapravo, samo jedno svjetsko društvo (1997., 806 i sl.).

Međutim, u duljim vremenskim razdobljima društvo se mijenja *evolucijom*. Evolucija pretpostavlja varijaciju, dakle nastajanje razlika bilo kakve vrste, uključivši i one koje bismo u odnosu na postojeći društveni sistem mogli obilježiti kao devijacije, negacije, abnormalnosti, konflikte. Varijacije same po sebi sile na selekciju, jer se sve prisutne potencijalnosti ne mogu u isto vrijeme ostvariti, aktualizirati. Do selekcije dolazi u obliku pozitivne ili negativne povratne sprege (1997., 474). Kad se selekcija potvrdi u okolini kakva ona jest u danom trenutku, ugrađuju se odgovarajuće nove strukture u društveni sistem procesom ponovne stabilizacije (1997., 488). Svaka ponovna stabilizacija otvara prostor za nove varijacije, već samim time što izaziva nova neslaganja, negacije i otpore. Svaka se promjena u sistemu mora potvrditi u okolini koja je za sistem načelno nepredvidiva, pa se stoga ni ishodi evolucijskog procesa ne daju usmjeravati niti planirati, a ni uzročno objasniti (1997., 413, 433). Jedino se može pretpostaviti da evolucija povećava mogućnost veće složenosti društva (1997., 509).

Dok Habermas nadovezuje na Marxa, pa je sukob kod njega implicitan kao konflikt između Lebenswelta i od čovjeka otuđenih sistema, Luhmann ne ubraja Marxa među svoje intelektualne inspiratore. On ne smatra da su funkcionalno autonomni sistemi u društvu u nužnom sukobu s bilo kakvim vrijednostima koje pokreću ljude određenog vremena odnosno koje im služe kao kriterij za ono što smatraju poželjnim. Zbog toga je posebno zanimljivo razmotriti Luhmannov odnos prema sukobu, da bismo vidjeli kako se njegova teorija uklapa ili ne uklapa u tumačenje klasičnih društvenih teorija od kojeg polazimo u ovom razmatranju..

Polazeći od Durkheima i Webera, a osobito pod utjecajem Parsonsa, Luhmann u prvi mah naglašava središnje pojmove suradnje: konsenzus, solidarnost, integraciju, legitimnost (1997., 27). Ali ga vlastito opredjeljenje za komunikaciju kao definicijsku odrednicu društvenosti uopće, ubrzo vodi prema drugačijem shvaćanju. Komunikacija je, naime, i dogovaranje i svađa, i konsenzus i disenzus, i «prihvatanje i odbijanje u komunikaciji ponuđenog smisla» (1997., 90). Sam jezik kao medij komunikacije je sistem strukturiran oko alternative «da/ne», prihvatanja i odbijanja poruke kao jednako vjerojatnih mogućnosti (1997., 316). U odnosima među ljudima stalno je prisutna dvostruka mogućnost isključivanja i uključivanja ljudi u određenu društvenu sku-

pinu odnosno komunikacijsku razmjenu. A to čini sukob neizbježnim (1997., 170). Osobito Luhmannovo shvaćanje društvene evolucije kao procesa koji se odvija po svojim unutarnjim zakonitostima, ali i po slučajnostima, neovisno o svakom ljudskom mjerilu napretka i poboljšanja, utječe i na njegovo tretiranje sukoba. Sukob je u evoluciji naprosto izvor varijacije, dakle prve pretpostavke pokretanja evolucijskog mijenjanja društva. Sukobi nastaju mnogim povodima koji nisu unaprijed određeni, pa svođenje svih sukoba u društvu na jednu temeljnu suprotnost, kao što to čini Marx, Luhmann smatra pogrešnim (1997., 489). Ako suradnja i sukob i jesu podjednako vjerojatni kao ishod komunikacije, oni po svojim društvenim posljedicama nipošto nisu simetrični. Sukob, za razliku od suradnje, lako izmiče kontroli, pa time unosi ozbiljne smetnje u društvenu okolinu. Odatle stav, koji u sociologiji još i danas susrećemo da se sukobi «ne vide rado» (1997., 466). I doista u povijesnom razvitku, što je društvo manje po svom opsegu, to je važnije za njegovo preživljavanje, da mu uspije potisnuti odnosno neutralizirati sukobe. Isto tako mali sistemi unutar društva, npr. obitelj ili organizacija, i danas trebaju posebne metode «konfliktne terapije» (1997., 467, 469). Sukobi u društvu potiskuju se najčešće raznim oblicima premoći jednih nad drugima, bilo institucijom političke vlasti bilo društvenim raslojavanjem, ili se rješavaju miriteljskom intervencijom trećih odnosno internalizacijom normativnih očekivanja da pravorijek nadjačava sukob (1997., 468). Glavna je ipak metoda pomoću koje društva izlaze na kraj sa sukobima, da sukob unutar svoje skupine «eksternaliziraju», tj. premještaju na razinu sukoba među skupinama.

Društva rastu opsegom i postaju složenija. Stoga ima u njima i više suradnje i više sukoba (1997., 467). Ujedno se, međutim, u većim i složenijim društvima povećava tolerancija prema sukobima, naime povećava se mogućnost podnijeti više sukoba, a da oni ne dovedu u pitanje funkcioniranje društvenog sistema. To je posljedica autonomnosti pojedinog podsistema i uopće rahlje povezanosti velikih društava od malih zajednica (1997., 604). Otvara se mogućnost da velika društva napuste tradicionalnu metodu eksternalizacije sukoba, kojom se interni konflikti pretvaraju u sukobe među zajednicama (1997., 464). U isti mah sukobljavanje unutar društva, u okviru pravila igre svojstvene svakom sektoru, npr. konkurencija u privredi, može postati bezobzirnije, usmjereno isključivo «strateškim razmišljanjem» (1997., 825).

* * *

Gledano u cjelini, Luhmann je dao uvjerljiv početak teorije koja može poslužiti za bolje razumijevanje sukoba, njegove uloge u društvu i njegove paralelnosti sa suradnjom, iako u svom nadovezivanju na klasike ne polazi od Marxa, dapače polemizira s njim. To možda bolje od drugoga pokazuje da je glavna teorijska spoznaja koja proizlazi iz reinterpretacije klasične društvene znanosti, spoznaja o simultanosti suradnje i sukoba, krajem 20. stoljeća postala sastavnim dijelom svakog razmišljanja o društvu.

Na kraju vrijedi ukratko pogledati odnos Luhmanna prema Habermasu s kojim vodi polemičku debatu još od sredine 60-tih godina 20. stoljeća. Habermas vidi društvo kao sukob, ali ne više kao sukob klasa, već neodređenije kao sukob osobne sfere čovjeka, njegove neposredne životne sredine, s neosobnim i od čovjeka otuđenim velikim sistemima koji komuniciraju s ljudima tvrdim jezikom novca i moći. Luhmann kao teoretičar sistema vidi gotovo identičnu sliku društva, gdje se iz malih zajednica neposredne interakcije postepeno izdvajaju sistemi koji komuniciraju simbolički generaliziranim medijima komunikacije, kao što su, primjerice, novac i moć. Samo što Luhmann u tome ne vidi izvor sukoba. I najmanje se zajednice mogu shvatiti kao sistemi. I za Luhmanna postoje sukobi u društvu, ali oni se ne kristaliziraju oko jedne velike suprotnosti, već su difuzno svagdje prisutni kao izvori varijacije u evolucijskom procesu. Stoga je za Luhmanna vjera da je moguće uspostaviti društveni poredak razumnim sporazumijevanjem – iluzija. Ta vjera, koju Luhmann pripisuje i Habermasu, spada u «veliku građansku tradiciju krize i kritike» (1997., 1116), tradiciji koja definitivno pripada prošlosti. A pretenzija koja je u toj tradiciji implicitno sadržana, da oni koji je zastupaju raspolažu «boljim moralom» i «boljim uvidom», «ostavlja naprosto mučan dojam» (wirkt schlicht peinlich) (1997., 1118).

3.

Treći suvremeni primjer općeg pogleda na društvo i na vjerojatni smjer njegovog razvitka u budućnosti je hipoteza *Manuela Castellsa* (1942.-) o nastajanju tzv. informacijskog društva. Castells je u tri knjige svog djela «Informacijsko doba: ekonomija, društvo i kultura» (1996., 1997., 1998.) dao izvanredno informirani analitički opis situacije svijeta na prijelomu tisućljeća. Glavna mu je pretpostavka, da informacijska revolucija – tj. znanstveni i tehnološki napredak u mikroelektronici, računalstvu, telematici, te biotehnologiji temeljenoj na genetskom informacijskom sustavu – presudno utječe na strukturu i funkcioniranje ljudskih društava. Suradnja među ljudima biva sve šira i sve intenzivnija uslijed sve gušće i sve brže komunikacije među njima pomoću informatičke tehnologije. U isti mah, međutim, te promjene vode u nove i žešće sukobe, jer se u bezličnosti novog informacijskog univerzuma ljudi vežu uz različite identitete, opiru se sve većoj nejednakosti, postaju neisgurniji pa tako skloniji sukobljavanju jer gube podršku tradicionalnih poredaka, od obitelji do države, koji blijede i urušavaju se, priključuju se alternativnim programima i protu-porcima, od fundamentalista najraznovrsnijih uvjerenja do svjetski povezanih kriminalnih mreža.

Početak je u tehnologiji koja mijenja temeljne uvjete u prvom redu društvene proizvodnje, ali ne samo nje. Iz epohe industrijskog društva, započete industrijskom revolucijom u 18. stoljeću, prelazi se u razdoblje informacijskog društva. «Pod informacijske tehnologije ubrajam, kao i svi ostali, konvergentni set tehnologija s područ-

ja mikroelektronike, računalstva (strojevi i softver), telekomunikacija/emuliranja, te optoelektronike. Nadalje, za razliku od nekih analitičara, u područje informacijske tehnologije također ubrajam genetski inženjering i njegov sve širi skup razvoja i primjena» (2000., I, 64). Posebni i važan sastavni dio informacijskog povezivanja je Internet, svjetska komunikacijska mreža (ibid. 81). U sredstva koja olakšavaju međusobne kontakte spada i «vrlo brz prijevoz» (ibid. 438). Sve se te tehnologije u svakom organiziranom pothvatu povezuju međusobno i djeluju zajednički; Castells govori o «približavanju specifičnih tehnologija u visoko povezani sustav» (ibid. 95).

Lakše komuniciranje informatičkom tehnologijom zbližava ljude u *prostoru*. «...računalno posredovana komunikacija omogućuje razgovor u stvarnom vremenu, povezujući ljude oko njihovih interesa, u interaktivnom, multilateralom pisanom razgovoru» (ibid. 486). U stvari, prostor, koji tradicionalno zamišljamo kao niz mjesta, sve se više pretvara u prostor na kojem se odvijaju određeni tokovi. «... naše (je) društvo konstruirano oko tokova: tokova kapitala, tokova informacija, tokova tehnologije, tokova organizacijske interakcije, tokova slika, zvukova i simbola. Tokovi nisu samo jedan element društvene organizacije; oni su izraz procesa koji dominiraju našim gospodarskim, političkim i simboličkim životom».

Zbližavanje ljudi u prostoru, koji od prostora mjesta postaje prostor tokova, odvija se usporedo s ubrzanjem komuniciranja u *vremenu*. «... instant informacija iz svijeta, zajedno s izvještavanjem iz susjedstva, omogućava vremensku trenutačnost društvenih događanja i kulturnog izražaja kakvu prije nismo imali ... vrijeme se sažima. ... Transakcije kapitala u dijelicu sekunde, poduzeća s fleksibilnim radnim vremenom, varijabilno radno vrijeme tijekom života ...» (ibid. 486-487, 489).

Neposredni odraz tih promjena na suradnju ljudi osjeća se na svim glavnim područjima ljudske društvene aktivnosti, u gospodarstvu, politici, kulturi, kao i u osobnim odnosima.⁹

U informatičkom gospodarstvu težište prelazi od tradicionalnih faktora proizvodnje – rad, kapital, zemlja – sve više na faktor znanja i informacija. Namjesto nacionalnih ekonomija postepeno nastaje globalno, svjetsko gospodarstvo. «Nova je ekonomija ... informacijska zato što produktivnost i konkurentnost jedinica ili faktora u ovoj ekonomiji (bilo da se radi o tvrtkama, regijama ili nacijama) u osnovi ovise o njihovoj sposobnosti da učinkovito stvaraju, obrađuju i primjenjuju informaciju zasnovanu na znanju. Ona je globalna zato što je srž aktivnosti proizvodnje, potrošnje i cirkulacije, kao i njihove komponente (kapital, radna snaga, sirovine, menadžment, informacije, tehnologija, tržišta), organizirana na globalnoj razini, bilo izravno bilo kroz mrežu veza između ekonomskih faktora» (ibid. 99). Nova tehnologija promiče au-

⁹ Castells ta područja klasificira na tri domene: proizvodnju, moć i iskustvo (2000., I, 50; 1998.-2000., III, 371). Izraz "iskustvo" obilježava sve odnose osobne sfere pojedinca; ono podsjeća na Habermasov pojam *Lebenswelts*, neposredne životne sredine svakog čovjeka.

tomatizaciju ne samo izravno proizvodnih djelatnosti, već i određenih kategorija uredskog poslovanja. Istraživanja pokazuju «sklonost tvrtki automatiziranju nižih uredskih poslova, onih rutinskih zadataka koji se mogu programirati, budući da se mogu svesti na određeni broj standardnih radnji» (ibid. 277). Povećava se važnost određenih kategorija zanimanja i brojnost ljudi koji u njima rade, kao što su menedžeri, stručnjaci i tehničari (ibid. 248). U strukturi gospodarstva počinje prevladavati sektor usluga.¹⁰ Temeljito se mijenja struktura gospodarskih organizacija. Okomitu hijerarhiju sve više zamjenjuje vodoravno umrežavanje, osobito kod velikih transnacionalnih tvrtki. Organizacijska struktura gubi stalnost i čvrstoću; sve je fleksibilnija, promjenljivija, prilagodljivija trenutačnim promjena privredne situacije i zadaćama koje neprestano nove iskrsavaju (ibid. 94).

Nova tehnologija potiče nove oblike suradnje među ljudima i izvan gospodarstva. «Osim uobičajene društvene interakcije i instrumentalne upotrebe računalno posredovane komunikacije promatrači su otkrili pojavu stvaranja virtualnih zajednica. One ... uglavnom podrazumijevaju samo-određene elektroničke mreže interaktivne komunikacije organizirane oko zajedničkih interesa ili svrha, iako je ponekad cilj sama komunikacija» (ibid. 390). Znatno jača utjecaj medija i uopće važnost slika. Time se mijenjaju okviri i metode odvijanja političkih procesa, na što ćemo se još vratiti. U krajnjoj liniji, svijet stvoren komuniciranjem pomoću nove informatičke tehnologije znači i nov način doživljavanja za svakoga. «To je sustav u kojem je sama stvarnost (to jest ljudsko materijalno/simboličko postojanje) u potpunosti obuhvaćena, posve urovnjena u virtualnu postavu slika, u izmišljeni svijet u kojem pojave ne postoje samo na ekranu pomoću kojeg se iskustvo komunicira, već same postaju iskustvo» (ibid. 400).

Usporedo s pojačanom suradnjom potaknutom informatičkom revolucijom, šire se i sukobi. Novi povodi sukobljavanja proističu iz same pojačane interakcije među ljudima, ali i tradicionalni sukobi poprimaju nove oblike. Sukobi se kristaliziraju već odmah oko novih oblika surađivanja u gospodarstvu. Nova je informatički povezana globalna ekonomija neusporedivo dinamičnija od tradicionalnih nacionalnih gospodarstava, ali je zato i manje stabilna, bezobzirnija, sve do isključivanja svijui i svega što nije za nju neposredno korisno i što se ne može održati u njezinim vrtlozima. «Iako njezini utjecaji dostižu razmjere cijelog planeta, njezino stvarno funkcioniranje odnosi

¹⁰ Pojam "usluge" kao statističke kategorije značajno je proširen prema onom što se tradicionalno smatralo uslugom. On obuhvaća "distribucijske usluge (prijevoz, komunikacije, trgovina na veliko, trgovina na malo), proizvodne usluge (bankarstvo, osiguranje, nekretnine, inženjering, računovodstvo, mješovite poslovne usluge, pravne usluge), društvene usluge (medicinske, zdravstvene usluge, bolničke usluge, obrazovanje, socijalna skrb, vjerske usluge, neprofitne organizacije, poštanske usluge, država i javna uprava, mješovite društvene usluge) i osobne usluge (domaće usluge, hotelijerstvo, ugostiteljstvo, usluge popravaka, praonice, brijači, saloni za uljepšavanje, zabava, mješovite osobne usluge)" (ibid. 310-311). Godine 1991. od ukupnog broja zaposlenih u SAD, svega je 26,2% radilo u poljoprivredi, rudarstvu i industriji, a svi ostali u raznim vrstama usluga (ibid.).

se samo na segmente gospodarskih struktura, država i regija, u razmjerima koji se kreću u skladu s posebnim položajem države ili regije u međunarodnoj podjeli rada» (ibid. 135).

To vrijedi u prvom redu za ljude koji svojim radom sudjeluju u gospodarskim organizacijama. Pojam radnika odnosno radničke klase kao uočljive zajednice interesa i društvene podloge za zajedničku akciju sve više gubi taj svoj izvorni smisao. Skupine koje predstavljaju radnu snagu u organizacijama informatičkog razdoblja značajno se međusobno razlikuju po mjeri u kojoj znanjem doprinose učinku poduzeća odnosno po stupnju njihova sudjelovanja u informatičkoj tehnologiji. Castells suprotstavlja «samo-programirani» i «generički» rad (1998./2000., III, 372), odnosno dijeli sudionike radnog procesa na «umreživače», «umrežene radnike» i «isključene radnike, vezane uz vlastite specifične zadatke, određene ne-interaktivnim, jednosmjernim uputama» (2000., I, 273-274). Ili, razlikuje proizvodne organizacije i proizvođače u njima po tehnologijom uvjetovanom stupnju njihova sudjelovanja u stvaranju nove vrijednosti: «proizvođači visoke vrijednosti, zasnovani na informacijskom radu; proizvođači velikih razmjera, zasnovani na jeftinijoj radnoj snazi; proizvođači sirovina, zasnovani na darovima prirode; te suvišni proizvođači, svedeni na obezvrjeđenu radnu snagu» (ibid. 179). U poduzećima koja međusobno konkuriraju svojom inovativnošću, brzinom svoje prilagodbe novim mogućnostima i izazovima tehnologije i tržišta, koja automatiziraju radne procese i razmještaju ih diljem svijeta, prema tome gdje nalaze financijski najpovoljnije uvjete za njihovo obavljanje, u takvim poduzećima radnici postaju opet pojedinci - nisu više klase – prepušteni sami sebi i diktatima profitabilnosti koji se mijenjaju od jednog trenutka do drugog. Tu bitnu promjenu Castells sažima u pojmu «individualizacije rada» i «fragmentacije društva» (ibid. 233). Ni individualni ugovor o radu, ni pretpostavljeni društveni ugovor o socijalnoj solidarnosti ne štite više radnike od pogoršanja uvjeta rada i plaće, ni od gubitka radnog mjesta. Sva su poduzeća pod pritiskom da «uštede na radnoj snazi automatizacijom poslova, uklanjanjem zadataka i stanjivanjem upravljačkih slojeva» (ibid. 186). To znači da je rast nezaposlenosti neminovna tendencija, i onda kad najrazvijenije zemlje i privrede uspijevaju bar neko vrijeme oslobodene viškove radne snage absorbirati širenjem svojih aktivnosti. Niti je za budućnost stalna zaposlenost uopće vjerojatna perspektiva: «tradicionalni oblik rada, zasnovan na stalnoj zaposlenosti, jasno određenim zadacima zanimanja i obrascu karijere u životnom ciklusu, polako ali sigurno blijedi» (ibid. 296).

To znači, da «nikada do sada nisu ni radnici (bez obzira na njihove vještine) bili ranjiviji na organizaciju, budući da su postali slabi pojedinci, dani u zakup fleksibilnoj mreži, kojih je položaj nepoznat i samoj mreži» (ibid. 307). Rezultat je «sve više polarizirana društvena struktura, gdje vrh i dno povećavaju svoj udio na štetu sredine» (ibid. 237).

Postoji, dakle, opća tendencija prema povećavanju nejednakosti u društvu. «Usp on informacionalizma na prijelazu tisućljeća isprepleten je sa sve većom nejednakosću i društvenim isključivanjem diljem svijeta» (1998/2000., III, 68). U proteklih 30 godina udio najsiromašnije petine stanovništva svijeta u svjetskom dohotku smanjio se od 2,33% na 1,4%, dok je udio najbogatije petine porastao od 70% na 85% (ibid. 78). Na donjem kraju društvene ljestvice siromaštvo prelazi u bijedu.¹¹ Samo pripadnici elite su još donekle gospodari svoje sudbine i mogu smisleno planirati svoj životni put (1997., II, 11).

Ljudi se opiru svojem isključivanju i obezvređivanju na razne načine. U prvom redu stvaranjem novih zajednica sa svojstvenim idealima i svrhama koje im opet daju čvrsto društveno tlo pod nogama, smisao njihovom životu i platformu za borbu. Castells govori o «identitetima» i smatra da «naš svijet i naše živote oblikuju sukobljene tendencije prema globalizaciji i prema identitetu» (ibid. 1). «Pod identitetom podrazumijevam proces kojim se društveni sudionik reorganizira i izgrađuje smisao prvenstveno na temelju zadanog kulturnog atributa ili seta atributa, pri čemu se isključuje iz šireg odnosa prema ostalim društvenim strukturama» (2000., I, 57). Razlikuje «legitimirajući identitet koji uvode dominantne društvene institucije da bi proširili i racionalizirali svoju vladavinu u odnosu na društvene aktore ...», zatim «identitet otpora koji proizvode aktori dovedeni logikom vladanja u obezvrijeđeni ili negativno obilježeni položaj», te «projektni identitet, kad društveni aktori ... traže preobrazbu čitave strukture društva» (1998., II, 8). «Čini se da je legitimirajući identitet ušao u temeljitu krizu radi brzog raspadanja civilnog društva naslijeđenog iz industrijskog razdoblja i zbog blijeđenja nacionalne države, glavnog izvora legitimnosti» (ibid. 66). Društveni je napredak ostvariv pretvaranjem identiteta otpora u projektni identitet ili stvaranjem projektnih identiteta, «koji su u stanju rekonstruirati neko novo civilno društvo i, u krajnjoj liniji, novu državu» (ibid. 66 i 356). Kao primjere identiteta u današnjem svijetu Castells navodi vjerske fundamentalizme, nacionalizme, etničke identitete i teritorijalne identitete (npr. lokalne zajednice), zatim protiv-globalizacijske pokrete, zelene pokrete, feminizam, te alternativne oblike seksualnosti (ibid. 12, 68-69, 136-137, 202). U tim se primjerima u različitoj mjeri i na različiti način mogu ostvariti svaki od tri glavna tipa identiteta: legitimirajući, identitet otpora i projektni identitet, ali se uglavnom ipak radi o pokretima zaštite i otpora, dok njihovi projektni potencijali nisu do kraja razjašnjeni.

Identiteti postaju točke oko kojih se kristaliziraju sukobi u društvu. Glavni razlog zbog kojih nastaju je slabljenje tradicionalnih institucija s kojima su se ljudi nekad identificirali i koje su na svoj način kanalizirale, neutralizirale ili premještale društvene

¹¹ U SAD razina "bijede" definirana je kao stanje u kojem dohodak pada "ispod 50% od dohotka koji određuje razinu siromaštva" (1998/2000., III, 70).

sukobe: u prvom redu institucije obitelji i države. Pored toga, postoji i tradicionalni «identitet u sukobu», koji predstavlja najdublji rascjep svake organizirane društvene zajednice, naime oni pojedinci i skupine koji svojim djelovanjem negiraju temeljne vrijednosne pretpostavke društvenog poretka, a predstavnici tog poretka ih zovu zločincima; dakle «identitet» kriminalnog miljea.

Sve je dublja kriza *obitelji* u njezinom tradicionalnom patrijarhalnom obliku. «Patrijarhalnost je temeljna struktura svih suvremenih društava. Obilježava je institucionalno nametnuti autoritet muškaraca nad ženama i nad njihovom djecom u obiteljskoj jedinici» (1997, II, 134). «Pod krizom patrijarhalne obitelji razumijem slabljenje modela obitelji temeljenog na autoritetu/vlasti odraslog muškarca kao glave obitelji nad čitavom obitelji» (ibid. 138). Ova je kriza uvjetovana sve širim uključivanjem žena u aktivno zaposlene, zatim inovacijama u biologiji, u farmakologiji i medicini koje omogućuju veću kontrolu ljudi nad procesima vlastite reprodukcije i, konačno, vrlo brzim širenjem ideja u informacijski povezanom svjetskom društvu (ibid. 135-137). Kriza se izražava u rastućoj stopi rastava braka u svijetu, u sve češćim i sve žešćim razmiricama unutar obitelji, i u pojavljivanju alternativnih oblika zajedničkog života ljudi različitog spola i dobi (ibid. 138, 140 i sl.). Krizi doprinose pokreti usmjereni na mijenjanje autoritativnih odnosa patrijarhalnosti i njihovo nadomještanje drugačijim odnosima koji se ocjenjuju kao pravedniji. To su, prije svega, feministički pokret, a zatim i pokreti koji brane pravo na oblike alternativne seksualnosti (ibid. 135-136, 203). Kriza obitelji, s jedne strane, umnožava i intenzivira sukobe koji su do sada bili potiskivani patrijarhalnim autoritetom i ekonomskom ovisnošću žena, a s druge potiče ljude koji su izgubili primarnu sigurnost i orijentaciju u obitelji da potraže druge identitete.

Nacionalna *država* u obliku u kojem je nastala od 15. i 16. stoljeća dalje, u prvom redu u Europi, gubi u globalnom informatičkom društvu mnoge ranije neprijeporne značajke svoje suverenosti, iako svojom sve širom organizacijom javnih službi i regulacijskih mehanizama ostaje u društvu neophodna. Takva «nacionalna država kakva je povijesno stvorena u Moderno doba, čini se da gubi svoju moć, iako ne – a to je bitno – i svoj utjecaj» (ibid. 243). Ona «se suočava s tri veća a međusobno povezana izazova: globalizacija i isprepletenost vlasništva; promjenljivost i sveprisutnost tehnologije; autonomija i raznolikost medija» (ibid. 254). Ti se izazovi očituju u ekonomski sve teže podnošljivom opterećenju gospodarstava izdacima za državu, u sve većoj međuzavisnosti država u odnosu na globalne probleme, u novoj tehnologiji ratovanja, u povećanju utjecaja lokalnih i regionalnih zajednica, pa i u širenju i globalnom povezivanju kriminalnih mreža. «Stoga nacionalnoj državi u sve većoj mjeri nedostaje moć da bi nadzirala monetarnu politiku, odlučivala o proračunu, ubirala poreze na gospodarsku djelatnost i ispunjavala svoje obveze u pogledu socijalnih davanja. U cjelini, ona je izgubila većinu svojih ekonomskih prerogativa, premda još ima odre-

deni sposobnost reguliranja i relativni nadzor nad svojim podanicima» (ibid. 254). «Ratovanje danas u biti ovisi o elektronici i o tehnologiji komunikacija ... Vojske bez visoke tehnologije nisu uopće vojske, već prerusene policijske snage» (ibid. 263). Države nastoje povećati svoju legitimnost decentralizacijom državne vlasti na regionalne i lokalne zajednice i jedinice. «Međutim, kad je decentralizacija provedena, lokalne i regionalne vlasti znaju pokrenuti inicijative u interesu svog stanovništva i mogu definirati strategije razvitka u međudjelovanju s globalnim sustavom koje, u posljednjoj liniji, konkuriraju njihovoj vlastitoj državi» (ibid. 272). Gledano u cjelini, «nacionalna država ... izgubila je velik dio svoje suverenosti, potkopana dinamikom globalnih tokova i trans-organizacijskim mrežama bogatstva, informacija i moći. Osobito je presudno za njezinu legitimnost to što nije sposobna ispuniti svoje obveze kao socijalna država zbog integracije proizvodnje i potrošnje u globalno međuovisni sistem i zbog procesa globalnog restrukturiranja kapitalizma» (ibid. 342). «Važno je da je novi sustav moći obilježen ... višestrukošću izvora autoriteta – a ja bih rekao i moći – među kojima je nacionalna država samo jedan» (ibid. 303).

Kriza nije samo kriza države, već donekle kriza demokratskog političkog sustava u cjelini, pa i kriza društvenih institucija uopće. Uslijed informatizacije politike, sve većeg utjecaja medija, novih i neskrupuloznih metoda obračunavanja s političkim protivnicima kroz medije, tradicionalne metode demokratske politike, pa i političke stranke, gube vjerodostojnost. «Uhvaćen u areni medija, sveden na manipulaciju, gurnut u nezakonito financiranje, tjeran prema politički skandalu, sustav je stranaka izgubio svoju privlačnost i povjerenje i postao, praktički, birokratski ostatak u koji javnost ne vjeruje» (ibid. 343). «... novi institucionalni, kulturni i tehnološki uvjeti ostvarivanja demokracije učinili su zastarjelim postojeći sistem stranaka i sadašnji način konkurentnog političkog djelovanja kao podobni oblik političkog predstavljanja u umreženom društvu» (ibid. 349). Castells nam ovdje ostaje dužan odgovor na pitanje, može li se legitimitet demokratskim pristankom postići na drugi način.

Posebni izvor sukoba u društvu su globalno povezane *kriminalne mreže*. Postojeće kriminalne organizacije povezuju se u svjetskim razmjerima i pri tome kombiniraju informatičku tehnologiju s bezobzirnim nasiljem, a katkada i s tradicionalnim identitetima. «Internacionalizacija kriminalnih aktivnosti navodi organizirani kriminal iz različitih zemalja da uspostavi strateške saveze i da surađuje, umjesto da se sukobljava međusobno na svojim užim područjima, da sklapaju ugovore, poduzimaju zajedničke poslovne pothvate, služeći se metodama čija je organizacijska logika vrlo slična onoj koju sam nazvao umreženim poduzećem» (1998./2000., III, 172). «Čitav se skup poslovnih transakcija temelji na prisili, na nasilju izvanrednog stupnja intenziteta. Sve su veće kriminalne organizacije uspostavile svaka svoju mrežu ubojica ... neki od njih vrlo specijalizirani i tehnički visoko kvalificirani» (ibid. 199). «Ipak postoji šira razina sudionništva i razumijevanja u kriminalnim organizacijama, temeljena na povijesti,

kulturi i tradiciji koja stvara vlastitu ideologiju legitimnosti. ... Kriminalne su mreže vjerojatno ispred multinacionalnih korporacija u presudnoj sposobnosti da kombiniraju kulturni identitet s globalnim poslovima». Primjeri su narko-karteli u Kolumbiji, sicilijanska mafija, te kriminalne organizacije u Turskoj, Albaniji i Nigeriji, ruska mafija, kineske trijade, japanski jakuze i dr. (ibid. 210, 174, 176).

Djelatnosti kriminalnih organizacija sve su raznovrsnije. «Dok je trgovina drogama najvažniji segment svjetske (kriminalne) industrije, također trgovina oružjem donosi velike dobitke. K tome pridolazi sve što dobiva veću vrijednost samim time što je zabranjeno u danoj institucionalnoj okolini: krijumčarenje svega i svačega od svagdje svakuda, uključujući radioaktivni materijal, ljudske organe i ilegalne useljenike; zatim prostitucija, igre na sreću, lihvarstvo, otmice, iznuđivanje, krivotvorenje robe, novčanica, financijskih isprava, kreditnih kartica; ubojstva po narudžbi, trgovina osjetljivim informacijama, tehnologijom, umjetničkim predmetima; međunarodna prodaja ukradene robe; čak i nezakoniti prijevoz smeća iz jedne zemlje u drugu. ... U središtu je tog sustava pranje novca u iznosu od stotina milijardi (možda bilijuna) dolara» (ibid. 170). «Ukupna dobit od svih vrsta kriminalne djelatnosti procjenjuje se na 750 milijardi dolara godišnje» (ibid. 172). Značajan dio te dobiti ulaže se u legalne privredne aktivnosti, ali taj novac vrlo brzo kruži međunarodnim financijskim tržištem, kako bi izbjegao nadzor državnih vlasti. Time doprinosi nestabilnosti globalnog financijskog sustava. Svjetske se kriminalne mreže izravno sukobljavaju s državnim vlastima. «(Kriminalnoj) je industriji potrebna korupcija i prožimanje njezine institucionalne okoline da bi mogla djelovati na svim točkama u sustavu. Trgovci drogom moraju korumpirati i/ili zastrašiti lokalne i centralne državne vlasti, policiju, carinike, suce, političare, bankare, kemičare, transportne radnike, novinare, vlasnike medija i poslovne ljude. Za većinu tih ljudi je alternativa između toga da dobiju znatne iznose novca i da vide svoje obitelji izložene terorom prejaka napast da bi joj se oduprli» (ibid. 199). U krajnjoj liniji, globalne kriminalne mreže su u stanju podvrći potpuno svojoj kontroli određene države ili bar znatnom težinom sudjelovati u odlukama državne vlasti, kako pokazuju primjeri Kolumbije i Meksika, ali i Italije i Rusije. »Ne možemo razumjeti gospodarstvo, ali ni politiku mnogih država (kao što su Italija, Rusija, republike bivšeg Sovjetskog saveza, Kolumbija, Meksiko, Bolivija, Peru, Ekvador, Paragvaj, Panama, Venezuela, Turska, Afganistan, Burma, Tajland, ali i Japan, ... Tajvan, Hong-Kong, i mnoštvo manjih zemalja koje uključuju Luksemburg i Austriju), a da ne uzmemo u obzir dinamiku kriminalnih mreža prisutnih u njihovom svakodnevnom funkcioniranju» (ibid. 170).

Gledano u cjelini, novi svijet, po mišljenju Castellsa, niče iz istodobnosti triju skupa pojava: iz informatičke revolucije, iz krize obaju alternativnih gospodarskih poredaka, kapitalizma i etatizma, i iz poleta novih pokreta u društvu. Presudnu ulogu pripisuje, ipak, novoj informatičkoj tehnologiji, te njezinim posljedicama i nuspo-

javama. «U informacionalizmu, stvaranje bogatstva, vršenje vlasti i stvaranje kulturnih obrazaca počelo je ovisiti o tehnološkom kapacitetu društava i pojedinaca, s tim da je informacijska tehnologija srž tog kapaciteta. Informacijska je tehnologija postala oruđe neophodno za ostvarivanje procesa društvenog i ekonomskog restrukturiranja» (1998./2000., III, 367). Nova je ekonomija i dalje kapitalistička. «Informacijsko globalno gospodarstvo je kapitalističko, u stvari u većoj mjeri nego bilo koje gospodarstvo u povijesti. Ali kapital je u tom novom gospodarstvu jednako promijenjen kao što je promijenjen i rad. Pravilo je i nadalje proizvodnja radi dobiti i za privatno prisvajanje dobiti na temelju prava vlasništva – što je bit kapitalizma» (ibid. 373). Međutim, pomaknula su se težišta unutar skupa kapitalista. I dalje postoje dioničari kao formalni vlasnici dioničkih društava, zatim vlasnici obiteljskih tvrtki i pojedinačni poduzetnici, postoje menadžeri koji u ime dioničara upravljaju poduzećima. Ali bitna uloga u novoj svjetskoj ekonomiji pripada «globalnom financijskom tržištu i njegovim upravljačkim mrežama» kao «kolektivnom kapitalistu, majci svih akumulacija» (ibid. 274). Baš ovaj faktor, globalno financijsko tržište, najviše pridonosi nestabilnosti svjetskog gospodarskog sustava i tendenciji isključivanja svih onih aktera i djelatnosti koje se ne mogu prilagoditi njegovu dinamizmu. U velikim transnacionalnim privrednim organizacijama kombinirani su neposredno suradnja i sukob. One surađuju strateškim udruživanjem, ali se istodobno međusobno takmiče «u svim područjima (većina) koja sporazumi ne pokrivaju» (2000., I, 195). Informacijsko je društvo polarizirano. «Oblikovanje elite te segmentacija i dezorganiziranost masa izgledaju kao blisko povezani mehanizmi društvene dominacije u našim društvima ... elite su kozmopolitske, narod je lokalna» (ibid. 441).

Ni pogled u budućnost ne obećava bitnu izmjenu tih odnosa. «Dominacija, kao eksploatacija, uvijek se obnavlja u povijesti» (1997., II, 137). «Bijeg u slobodu u otvorenosti, umreženom društvu» – riječ je o bijegu od stega u patrijarhalnoj obitelji – «vodit će prema tjeskobi pojedinca i nasilju u društvu» (ibid. 242). Budućnost je, u biti, nepredvidiva: «Dozvolite da ponovim da nema unaprijed utvrđenog smjera u povijesti» (ibid.). Što da se radi u takvoj situaciji? U odgovoru na to pitanje Castells navodi riječi svog učitelja, Alaina Touraine-a: «Središnje je pitanje na koje politička misao i akcija moraju odgovoriti, kako uspostaviti vezu između pretjerano otvorenog prostora gospodarstva i pretjerano zatvorenog i razdrobljenog svijeta kultura? ... Osnovna stvar nije kako osvojiti vlast, već kako ponovno stvoriti društvo, ponovno izumiti politiku, izbjeći slijepi sukob između otvorenog tržišta i zatvorenih zajednica, kako prevladati raspad društava u kojima raste udaljenost između uključenih i isključenih, onih unutra i onih vani» (ibid. 309). Castells pokušava dati odgovor na to pitanje ukazujući na nove oblike uređenja odnosa među ljudima, od odnosa među spolovima i generacijama, do mogućnosti lokalne demokracije i novih sadržaja koje donose novi pokreti. U pogledu države, ukazuje na primjer Europske unije koja bi se mogla razviti u nov

oblik trans-državne političke strukture, a da ne postane super-država (1998./2000., III, 338 i sl.). Na kraju predlaže okretanje Marxove 11. teze o Feurbachu u suprotnom smjeru od onog koji je Marxu bio pred očima: «U dvadesetom stoljeću filozofi su pokušali promijeniti svijet. U 21. stoljeću vrijeme je da svijet tumače na drugi način» (ibid. 390).

* * *

Poput Habermasa i Luhmanna, i Castells polazi od ljudske interakcije komunikacijom. Pri tome pridaje središnju ulogu novoj tehnici komuniciranja, obuhvaćenoj pojmom informatičke revolucije. Ta tehnika intenzivira suradnju među ljudima, ali daje i nove prilike za sukobe. Glavna nova struktura u društvu informatičkog razdoblja, struktura čije je stvaranje omogućila ili bar bitno olakšala informatička tehnologija, je mreža. Mreža znači takve odnose među ljudima i među organizacijama koji omogućuju suradnju, ali ne isključuje ni sukob; npr. strateški savezi među transnacionalnim tvrtkama uz istodobnu konkurenciju među njima. Mreže su mnogo elastičnije i prilagodljivije društvene strukture od onih koje smo naslijedili iz prošlosti, ali su zato i manje stabilne. Stoga pojedinac u njima ne može naći onu čvrstu psihološku podršku koju su mu pružale tradicionalne institucije, pa traži tu podršku u novim identitetima. Jačina emocionalnog naboja na tim identitetima je tolika da otvara mogućnost eskalacije sukoba do razine koja izmiče razumnoj kontroli. U takvim je okolnostima daljnji tijek povijesti nepredvidiv.

Ovi rezultati Castellsa idu u smjeru one slike društvenog razvitka koju smo dobili tumačenjem doprinosa klasičnih društvenih znanosti: suradnja i sukob kao jednako vjerojatni ishodi svake ljudske interakcije sa društvenim strukturama koje eksplozivnu istodobnost suradnje i sukoba nastoje stabilizirati u trajnije, kontinuirane društvene odnose. U tom smjeru Castells ide dalje od Habermasa i od Luhmanna. On ne vjeruje, poput Habermasa, da bi se sukobi mogli riješiti razumnim sporazumijevanjem, niti misli – kao što misli Luhmann – da se sukobi mogu apsorbirati diferencijacijom društvenih sustava. On ukazuje na mreže kao nove strukture u društvu koje u svom funkcioniranju otvaraju prostor i za suradnju i za sukob.

Castellsova analiza otvara pitanja za daljnje razmišljanje. Kako će pojedinac naći unutarnju stabilnost kraj nestabilnih mreža koje ga okružuju, a da se ne prepusti nekritički zovu identiteta i time, možda, neizdrživo razornim sukobima? I, ima li, kraj tolike nestabilnosti i nepredvidivosti, ljudska racionalna akcija u društvu još uopće nekog smisla? Na drugo pitanje Castellsov je odgovor na prvi pogled proturječan. S jedne strane, svijet ne treba nastojati mijenjati, jer to i ne možemo postići razumnim djelovanjem uslijed nepredvidivosti povijesti, već ga trebamo tumačiti na nov način (1998./2000., III, 390). S druge strane, «nema ničega što se ne bi moglo promijeniti svjesnim na cilj usmjerenim društvenim djelovanjem koje raspolaže informacijom i

poduprto je legitimnošću» (ibid. !). Vjerojatno to treba shvatiti tako, da Castells, impresioniran kaotičnošću svijeta na prijelazu tisućljeća, preporuča da najprije stanemo i nastojimo shvatiti što se događa, da «tumačimo svijet na nov način». A tek onda krenemo u akciju na temelju provjerenih novih tumačenja. Na prvo pitanje, kako doći do uravnoteženog mentalnog postojanja u svijetu opće virtualnosti, prividnosti, promjenljivosti i nestabilnosti, Castells ne daje uopće sustavni odgovor: Možda zbog toga što misli da takve probleme pojedinac i onako mora rješavati svaki za sebe. Ili zbog toga što smatra da takva pitanja mogu dobiti samo poetske odgovore, na koje ukazuje navodeći stihove Pabla Nerude na kraju svoje knjige: «i našim izravnim pristupom pokapamo lažljivce i živimo s onima koji govore istinu» (ibid. 391).

* * *

Jesmo li se u stotinu godina razvitka društvenih znanosti približili teoriji društva za koju bismo mogli ustvrditi da je prihvaćena praktički od svih koji se tim znanostima bave i da, stoga, u sadašnjem razdoblju, predstavlja obvezatni okvir unutar kojeg valja formulirati probleme i tražiti rješenja, a izvan kojeg nema ozbiljnog znanstvenog rada? Drugim riječima, jesmo li bliže takvoj teoriji koja bi se, u smislu Thomasa S. Kuhna (1962.), mogla nazvati paradigmatom? Prvi je korak u traženju odgovora na to pitanje usporedba shvaćanja Durkheima, Marxa i Webera, na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće s rezultatima Habermasa, Luhmanna i Castellsa na prijelazu iz 20. u 21.

Durkheim i Marx zastupaju suprotstavljene poglede na društveni razvitak. Za Durkheima, društvo je suradnja. Suradnja je neophodna uslijed procesa društvene diobe rada, a sukobi koji se u društvu ipak pojavljuju predstavljaju anomičnu pojavu izazvanu nesavršenostima u organizaciji suradnje. Za Marxa sav je društveni razvitak sukob, međusobna borba klasa, koja će tek u budućem besklasnom društvu ustupiti mjesto općoj suradnji. Weber vidi u društvu i sukob, borbu, i suradnju, poretke, ugrađene u mnoštvo društvenih struktura. Tek ako njihove teorije shvatimo, ne kao alternativna već kao komplementarna tumačenja društva, i dodamo im socijalno-psihološke analize Freuda, proizlazi iz takve kombinacije hipoteza o suradnji i sukobu kao podjednako vjerojatnim ishodima ljudske interakcije.

I Habermas i Luhmann izričito polaze od interakcije komunikacijom kao polazišta društvenosti; ljudsko društvo nije ništa osim komunikacije i sva je komunikacija društvo. Habermas vidi suradnju među ljudima u njihovoj životnoj sredini, ali i sukob između životne sredine i iz nje izdvojenih sistema kao podjednako važne aspekte društvenog razvitka. Životna je sredina, u kojoj ljudi slobodnim raspravljanjem dolaze do sporazuma, za njega pozitivna, a sistemi, koji komuniciraju neosobnim medijima novca i moći, negativna sastavnica društvene situacije. Međutim, on ne pretpostavlja, kao što to čini Marx, da će jedna od njih nužno pretegnuti nad drugom. Luhmann također identificira sisteme kao bitnu pojavu u društvu, ali im ne daje apriorno ne-

gativni predznak, nego ih smatra naprosto općim funkcionalno diferenciranim oblikom suradnje. Sukob ulazi u igru kao neophodni pokretač društvene evolucije time što negira postojeće forme društvene stabilizacije i stvara alternative, varijante, između kojih selekcija odabire. Evolucija je neprestani proces koji isključuje sam pojam nekog završnog stanja. Castells polazi od povećanja brzine i učestalosti interakcije-komunikacije među ljudima uslijed novih otkrića na niz područja od mikroelektronike do genetike. Time se bitno proširuje suradnja, ali i povodi za sukob, kako to ilustrira panorama društvenih zbivanja na prijelazu tisućljeća.

Uspoređujući stanje na početku 20. stoljeća sa stanjem pri njegovom kraju možemo ustanoviti, s jedne strane, da nema bitnih teorijskih novosti u tom smislu da bi spoznaje Habermasa, Luhmanna i Castellsa opovrgle shvaćanja Durkheima, Marxa i Webera odnosno učinile ih neaktualnima, u onom smislu u kojem je, primjerice, Kopernik-Newtonov sistem skinuo s dnevnog reda učenja Ptolomeja. Habermas naprosto ugrađuje shvaćanja Durkheima, Marxa i Webera u svoju konstrukciju, Luhmann i Castells izričito se pozivaju na Webera. S druge strane, međutim, sigurno ima pomaka. Habermas i Luhmann polaze podjednako od interakcije-komunikacije kao definicijskog obilježja društvenosti; Castells smatra povećanje mogućnosti interakcije-komunikacije uslijed informatičke revolucije presudnim za budućnost društva. Sva trojica, iako svaki na svoj način, smatraju suradnju i sukob podjednako prisutnim u društvenoj zbilji. Nijedan se od njih ne upušta u spekulacije o nekom «konačnom stanju» i «kraju povijesti». Ono što je na početku stoljeća bilo tek tumačenje ideja Durkheima, Marxa i Webera, pod pretpostavkom da se ona međusobno nadopunjuju, a ne da si protuslove, kako su i sami njihovi autori mislili, postalo je krajem stoljeća izričita suglasnost među autorima, koji se inače u mnogome razilaze.

Je li teren te suglasnosti dovoljno širok, da bismo mogli govoriti o konačno ostvarenom paradigmatiskom okviru za društvene znanosti? Protiv toga govori činjenica, da i danas postoje priznata gledišta važnih autora u društvenim znanostima koja odstupaju od konsenzusa vidljivog u djelima Habermasa, Luhmanna i Castellsa, odnosno koja se opredjeljuju bilo za suradnju, bilo za sukob kao glavno tumačenje društva i njegova razvitka.

Primjer za orijentaciju na suradnju je djelo *Talcotta Parsonsa* (1902.-1979.) nastalo oko sredine 20. stoljeća, ali i danas još smatrano aktualnim. Parsons polazi, istina, također od interakcije kao temeljne kategorije društvenosti, ali je glavno pitanje za njega kako iz interakcije među ljudima nastaje društveni sistem, dakle suradnja. «Interakcija među individualnim akterima ... odvija se pod takvim uvjetima, da možemo takav proces interakcije shvatiti kao sistem u znanstvenom smislu...» (1951., 3). «Društveni sistem, sveden na najjednostavniji mogući izraz, sastoji se od više pojedinačnih aktera koji su motivirani težnjom da optimiziraju zadovoljstvo, dok je njihov odnos prema vlastitoj situaciji i jednog prema drugome određen i posredovan siste-

mom kulturom strukturiranih zajedničkih simbola» (ibid. 5-6). U takvom je sistemu sukob odstupanje od normale, kao nedostatak integracije. «Integracija ukupnog sistema djelovanja, ma kako bila djelomična i nepotpuna, neke je vrsti kompromisa između težnji prema usklađenosti osobnih, društvenih i kulturnih sastavnica sistema, tako da nijedna od njih ne postiže savršenu integraciju.» Sukob se ovdje izrijeком uopće ne spominje, već se može samo podrazumijevati kao «nesavršenost» integracije. Sukob se ni drugdje u djelu ne obrađuje kao pojava, niti se spominje u kazalu pojmova. Očigledne i fundamentalne društvene sukobe, uključujući, primjerice, komunistički pokret, Parsons uvrštava u poglavlje «Devijantno ponašanje i mehanizmi društvene kontrole».

Suprotni primjer univerzalizacije sukoba kao glavne dimenzije društvenosti nalazimo u djelu *Michaela Hardta i Antonia Negria* «Empire» (2000.). Za njih je sva povijest čovječanstva sukob vladajućih i podjarmljenih. U sadašnjosti i budućnosti sukob se nastavlja kao antagonizam između «Imperija», globalnih financijskih i transnacionalnih korporacija, uokvirenih i poduprtih premoćnom vojnom silom SAD-a, s jedne strane, i «mnoštva» (multitude) koje obuhvaća sve ostale ljude u svoj njihovoj različitosti, s druge. «Pojam 'Imperija' pojavljuje se, ne kao povijesni poredak nastao osvajanjem, već više kao poredak koji stvarno zaustavlja povijest i utvrđuje postojeće stanje stvari za vječnost» (2000., XIV). Protiv Imperija, međutim, stoji mnoštvo. «Stvaralačke snage mnoštva, na kojima počiva carstvo, sposobne su također da samostalno stvore protu-carstvo s drugačijom globalnom organizacijom tijekom i razmjena» (ibid. XV). Konačni ishod borbe između «Carstva» i «mnoštva» trebala bi biti pobjeda mnoštva nad Carstvom koje se raspada «uslijed unutrašnjeg kvarenja, negacije stvaranja» (ibid. 389), ali i uslijed akcije «militanata» koje iz svoje sredine stvara mnoštvo.

Istu opreku između apsolutiziranja bilo suradnje, bilo sukoba nalazimo, na razini više popularno-znanstvene literature, u knjigama Francisa Fukuyame («The End of History and the last Man») i Samuela Huntingtona («The Clash of Civilizations»). Prvi smatra da je raspadom SSSR-a prestala povijest, odnosno stanje sukobljenosti među državama i nastupio novi svjetski poredak opće suradnje pod hegemonijom SAD-a. Naprotiv, drugi predviđa budućnost kao vele-sukob između «civilizacija», tj. kulturnom ili ideološkom bliskosti povezanih saveza država.

Čini se, dakle, da shvaćanje o istodobnoj prisutnosti, podjednako vjerojatnosti ishoda interakcije u suradnji i u sukobu za sada ne možemo smatrati opće prihvaćenim obvezatnim okvirom daljnjeg istraživanja u društvenim znanostima. Moramo ga i dalje tretirati kao neke vrste kvalificirane teorijske spekulacije, kvalificirane gornjim tumačenjem klasika – Durkheima, Marxa i Webera – i usporedbom tog tumačenja s današnjim teoretičarima u društvenim znanostima: Habermasom, Luhmannom i Castellsom. Budući da je ova spekulacija preopćenita, da bi se mogla neposredno usporediti s društvenom stvarnošću, proteklom ili današnjom, osim kao navođenje

ilustrativnih primjera, ne preostaje drugo, nego razmotriti implikacije koje iz takve spekulacije proizlaze. Takva dedukcija implikacija, najprije, omogućuje da izravno provjerimo logičku neproturječnost ponuđenog sustava mišljenja, a zatim da se postupno približimo razini dovoljne konkretnosti, na kojoj se tvrdnje mogu konfrontirati s činjenicama, pa se, prema tome, pretpostavke mogu nedvosmisleno utvrditi kao pogrešne.

III.

Svaka od sastavnica razmišljanja o komplementarnosti suradnje i sukoba – interakcija, suradnja, sukob, društvene strukture – otvara, prije svega, niz dilema u kojima treba donijeti odluku, da bi se tek iza toga moglo vidjeti koje najopćenitije implikacije slijede iz čitavog teorijskog nacrt. Pa tek onda prijeći od općenitih na sve specifičnije implikacije, možda za početak na nekom užem disciplinarnom području.

1. Interakcija

Shvaćanje interakcije kao definicijskog obilježja društvenosti – društvo je zbroj svih interakcija među ljudima i svaka je interakcija društvo - ima tu prednost da razgraničava područje društvenih znanosti od područja psihologije. Time se društvene discipline rasterećuju primarne odgovornosti za složenu problematiku pojedinačnog djelovanja, njegovih motiva, smisla koji mu daje akter, pa dalje pitanja subjektivnosti, osobnosti, svijesti o sebi. To, naravno, ne znači da su ta pitanja beznačajna za proučavanje društva. Baš obratno, čini se da od njihovog rješavanja uvelike ovisi i napredak društvenih znanosti. To isto tako ne znači da se psihološka pitanja mogu u potpunosti izbjeći u razmišljanju o društvu. Baš kao što se pitanja neurologije, pa dalje biologije ne mogu isključiti iz psihologije. Psihologija je, u tom smislu, neke vrsti mosta između znanosti o životu i znanosti o društvu. Dodirne točke i preklapanje između susjednih disciplina su činjenica s kojom valja računati, pa tijekom diferencijacije znanosti nastaju i posebne discipline koje se bave baš prijelazima između susjednih područja, kao što je fizikalna kemija ili bio-sociologija. Pored kretanja, danas osobito naglašenog, prema interdisciplinarnosti i multidisciplinarnosti, međutim, razdvajanje disciplina je pojava općenitijeg procesa diobe rada, pa stoga razgraničenje predmeta pozornosti i područja rada ostaje imperativ ekonomije mišljenja i postupanja. U tom smislu interakcija kao *differentia specifica* društva zadovoljava potrebu razdvajanja bolje nego ranija polazišta, kao što je pojedinačno smisljeno djelovanje kod Webera ili društvena struktura kod Durkheima.

Od načina kako definiramo interakciju ovisi odnos tog pojma prema najbližim susjednim pojmovima: pojedinačnom djelovanju bez karaktera društvenosti i komu-

nikaciji kao interakciji informacijama. Definiranje društva kao interakcije odnosno kao komunikacije postaje sve općenitije prihvaćeno u novijoj društvenoj teoriji. Možda i uslijed toga što je porast društvene gustoće po njezinim mnogobrojnim dimenzijama približio sliku međudjelovanja više pojedinaca kao prirodnije polazište u razmatranju društva od slike jednog čovjeka samotnjaka.

Interakcija je, u najširem smislu, svako ponašanje pojedinca koje se odnosi na druge. Dakle ponašanje koje je svjesno usmjereno na to da na bilo koji način djeluje na druge, ili ponašanje koje je odgovor na ponašanje drugih, ili ponašanje koje je izazvano svijesću o postojanju drugih i očekivanjem njihova ponašanja.¹² I pored širine obuhvata takve definicije, ostaje niz dilema. Na primjer, zahtijeva li interakcija reagiranje drugog ili bar mogućnost takvog reagiranja? Odlučio bih se za negativni odgovor na to pitanje, i smatrao interakcijom i posjet groba pokojnog roditelja, premda roditelj postoji samo još virtualno, u uspomeni onoga koji posjećuje njegov grob. Ili, interakcija je i stanje konkurencije među privrednim poduzetnicima, bez obzira na akcije svakoga od njih koji takvo stanje izaziva. Smisao interakcije, međutim, nesumnjivo zahtijeva da postoje oblici ljudskog ponašanja koji nisu interakcija. Na primjer, konzumiranje hrane je individualno ponašanje, a nije interakcija, premda je u društvenoj praksi okruženo interakcijom, društvenim normama, vrijednostima, ukusom itd. Ili, težnja čovjeka prema usavršavanju samoga sebe, bez obzira na to po kojim kriterijima i iz kojih motiva, je pojedinačna težnja, iako u svom ostvarivanju može dovesti do interakcije s drugima. Baš tu susrećemo brojne prijelazne oblike. Što da kažemo, primjerice, na odluku pustinjača da se zbog usavršavanja samoga sebe povuče u samoću. Ako je izazvana isključivo brigom za vlastito spiritualno usavršavanje, ne bi bilo interakcija, uz dodatni uvjet da nije dio organiziranog religioznog djelovanja. Ali, ako se pustinjač izdvaja iz kontakta s ljudima, jer osjeća da ga ti kontakti smetaju u spiritualnom usavršavanju, onda njegovo ponašanje opet jest oblik interakcije. Takve sumnje izaziva gotovo svaka definicija. One ipak nisu smetnja da pojam djeluje kao granica područja društvenosti, ma kako se odlučilo u pojedinoj dilemi.

Habermas, Luhmann i Castells shvaćaju društvenost kao komunikaciju. Komunikacija je oblik interakcije, ali ima interakcije koja nije komunikacija. Komunikacija, prema klasičnoj definiciji, obuhvaća priopćenje, informaciju i razumijevanje od strane adresata, i to i onda kad komunikaciju ne ograničimo samo na njezin jezični oblik. Čini mi se, ipak, opravdanim upotrijebiti pojam interakcije, širi od komunikacije, kao odrednicu društvenosti, jer postoji obuhvatni sektor nesumnjivo društvene djelat-

¹² Ta definicija pokazuje da se interaktivno ponašanje ljudi, i pored nastojanja da se takvom definicijom društvena analiza razgraniči od psihološke, ne može shvatiti bez uvođenja psiholoških pojmova, kao što su svijest i očekivanja. Stoga treba biti svjestan opasnosti koju sa sobom nosi upotreba pojmova iz susjednog područja čije prirodno mjesto nije u društvenim znanostima i koji zbog toga, silom prilika, neće ovdje moći biti do pojedinosti raščlanjeni.

nosti koji nije namijenjen komunikaciji, ne pretpostavlja priopćenje, informaciju i razumijevanje. Recimo, provala u tuđi stan je nesumnjivo oblik interakcije, premda je provalnik zainteresiran, ne na komunikaciji, već baš obratno na tome da po mogućnosti izbjegne komunikaciju s bilo kim povodom svog djelovanja. Definiranje interakcije kao ponašanja šire je od njezina definiranja kao djelovanja, jer obuhvaća ne samo djelovanje, već i ne-činjenje, propuštanje djelovanja. Ta je definicija još uvijek dovoljno selektivna, da bi poslužila kao razdjelnica prema području psihologije, a dovoljno obuhvatna da uključi i ono međudjelovanje ljudi koje nije komunikacija.

Katkada se govori o interakciji čovjeka s prirodom. Mi ovdje ograničujemo upotrebu izraza «interakcija» na djelovanje među ljudima, iako u odnosu ljudi sa životinjama znaju nastati situacije koje u mnogome podsjećaju na međuljudske odnose. I u odnosu s prirodom, uostalom, vidljiv je paralelizam između suradnje i sukoba; za razliku od društvenih odnosa, moglo bi se u tom slučaju govoriti o simbiozi i konfrontaciji čovjeka s prirodom.

2. Suradnja i sukob

Spoznaja da se ljudska suradnja odvija i kao suradnja i kao sukob nije nova. Prisutna je u svakom zabilježenom razmišljanju o društvu, a osobito u ranoj općoj afirmaciji razumnosti koju predstavlja misao antičke Grčke. Prisutna je i u klasici društvenih znanosti koju smo ovdje razmatrali. Durkheim, istina, naglašava u prvom redu suradnju, koju dioba rada čini neophodnom, a sukob smatra anomijom, nekom vrstom zakazivanja zakonitosti suradnje, ali ne misli da sukoba nema. Marx, s druge strane, također ističe suradnju, kooperaciju kao temelj industrijske pa i svake druge društvene proizvodnje. Ali smatra da je ta suradnja opterećena i u krajnjoj liniji zasjenjena temeljnim sukobom koji vlada u društvu i određuje tijek povijesti, sve do pretpostavljene beskonfliktne budućnosti. Max Weber uvodi usporednost suradnje i sukoba, borbe, u temeljne pojmove svoje teorije društva. Premda mu se čini da postoje stanja društvenih odnosa, stanja «zajednice» (*Gemeinschaft*), koja isključuju borbu i sukob. Danas zaista ne treba mnogo da bi se Durkheim upozorilo, da njegovi anomijski sukobi nisu nesavršenosti, već jednako normalna pojava kao suradnička dioba rada u društvu. Ili Marxa da suradnja prožima sva društva i usred najljućeg klasnog sukoba, te da je on sam proglašava ne samo pretpostavkom svake proizvodnje kao i pretpostavkom uspješne revolucionarne akcije, nego i utopijskim idealom budućnosti. Konačno, i Weber, osvjedočeni zagovornik poštivanja činjenica, morao je opaziti da i usred svake zajednice, ma kako intimne i homogene, sukob traje u jednom ili drugom obliku i pored suradnje.

U suvremenim društvenim teorijama – kod Habermasa, Luhmanna i Castellsa – jasnije je prisutna istodobnost i usporednost suradnje i sukoba. Sama jezična komu-

nikacija, konstativni, normativni i ekspresivni verbalni akti (Austin) sadrže u sebi apel na prihvaćanje njihove istinitosti, opravdanosti odnosno iskrenosti, ali samim tim otvaraju dvije mogućnosti: da se taj apel prihvati ili da se odbije, svaka komunikacija stavlja primatelja pred alternativu: da ili ne. U sistemima, u svijetu života, u funkcionalno diferenciranim društvima, kao i u stvarnim povijesnim zbivanjima pri kraju tisućljeća ljudi surađuju i sukobljavaju se na svim razinama, premda različitim metodama, i tome paralelizmu nema predvidivog kraja.

Prirodno je postaviti pitanje: zašto je tome tako? Zašto je suradnja u društvu neophodna, a ni sukob se ne može iz društva isključiti? Najjednostavniji je odgovor na to pitanje: vjerojatno zato što i za suradnju i za sukob među ljudima postoje jaki razlozi.

Suočeni s premoćnim silama prirode ili sa suparničkim skupinama vlastite vrste, ljudi moraju surađivati da bi *preživjeli*. To je nesumnjivi evolucijski imperativ u tom smislu da su skupine koje nisu uspjele uspostaviti suradnju, ma kako privremenu (poput amazonskih Nambikvara koji biraju poglavicu kako bi osigurali suradnju, ali samo za vrijeme trajanja sušnog razdoblja u njihovoj okolini – C. Levi-Strauss), nestaju s pozornice razvitka ne ostavivši značajnijeg traga. Taj imperativ djeluje i kasnije, kako je osobito jasno pokazao Durkheim za razdoblje tzv. organske solidarnosti, kad detaljnija dioba rada vodi prema sve većoj međuovisnosti ljudi u njihovoj društvenoj proizvodnji. Uslijed naglog napredovanja tehnologije krajem 20. stoljeća mijenja se karakter rada pa s njime i priroda suradnje. Sve veća uloga pripada tzv. nematerijalnom radu, u prvom redu u uslugama sviju vrsta. Suvremeni analitičari misle da je kod oblika nematerijalnog rada «suradnja posve imanentna samoj radnoj djelatnosti».¹³

Pored ove racionalne nužnosti suradnje, međutim, postoje korijeni suradnje duboko u strukturi ljudske mentalnosti, prije svakog racionalnog razmišljanja, u težnji prema *zblizavanju* s drugima. Primjeri spolne privlačnosti ili nježnosti prema potomstvu mogu se generalizirati u Freudovu pojam libida, ili u Castellsovu pojam identiteta, tj. u potrebi za pripadanjem, za identifikacijom s drugim, sa skupinom, ma kako definiranom, isto tako kao i u Weberovu pojam zajednice. Oni se očituju u porivu solidarnosti, u prijateljskoj bliskosti i u drugim sličnim doživljajima svakodnevnog iskustva. Ali i u najpoznatijim etičkim zahtjevima, od religijskog načela «ljubi bližnjega svoga kao samoga sebe» do filozofskog gesla «ponašaj se tako da bi maksima tvog ponašanja mogla biti pravilom općeg zakonodavstva».

Istu dvostrukost izvora, racionalni razlozi i afektivne težnje, nalazimo i kod sukoba. Ljudsko djelovanje i međudjelovanje odvija se pod uvjetima *oskudice*; oskudice koja je neotklonjiva, jer izvire iz fizičke strukture svijeta.¹⁴ Suočeni s oskudicom sredstava

¹³ Hardt i Negri (2000., 294), Negri (1989.).

za zadovoljavanje njihovih potreba, ljudi su od samog početka u položaju međusobne utakmice, konkurencije, dakle sukoba oko oskudnih dobara i načina njihove raspodjele. Ta objektivna situacija suprotstavljenosti, jednako kao nužnost suradnje, ne odnosi se samo na elementarne potrebe fizičkog preživljavanja, nego i na sve «više» i izvedene potrebe i interese koje se moraju suočiti s konkurencijom oko sredstava ili izvora njihova zadovoljavanja.

Pored ove objektivne situacije sukobljenosti možemo, jednako kao kod suradnje, svakodnevno vidjeti primjere sukoba koji niču iz mentalnosti čovjeka. Neizazvanu *agresivnost* i nametljivost u ponašanju susrećemo svakodnevno. A da i ne govorimo o ekstremnijim oblicima konfliktnog djelovanja, o zloćudnim manifestacijama agresivnosti, o ratovima, ubijanju, mučenju, sadizmu, mržnji i svim drugim sadržajima crnih knjiga koje su napisane, ili bi trebale biti napisane, o svim razdobljima ljudske povijesti. Ali ni blaži oblici izravnog izazova nisu neophodni da bi sukob krenuo. Dovoljna je *iritacija* koju stvaraju produženi bliski kontakti među ljudima kod svih koji u njima sudjeluju. To vrijedi i opet bez obzira na to mogu li se takva opažanja opravdano generalizirati u opći nagon agresivnosti i destruktivnosti, u Thanatos kao poriv koji Freud suprotstavlja Erosu odnosno libidu i smatra da je podjednako iskonski prisutan u ljudskoj psihi kao libidinozna privlačnost. Ili, mogu li se svesti na razvika ljudskog mozga tijekom prirodne evolucije (npr. A.Koestler), prema kojima bi ranija razvojna stanja mozga koja proizvode agresivnost postojala i danas usporedno s tzv. limbskim dijelovima koji su izvor nagona pomaganja potomstvu i evolucijski najnovije moždane kore, neokorteksa, kao sjedišta racionalnog zaključivanja, a da ti dijelovi nisu u svom funkcioniranju na razini organizma međusobno usklađeni. Važno je uvidjeti da agresivnost i iritacija djeluju ne samo izravno, u neposrednoj interakciji ljudi, već i neizravno kroz položaj koji pojedinci imaju u katkada i vrlo velikim organiziranim sustavima, kao što su država, politička stranka ili multinacionalna korporacija.

Međutim, ma kako široko odredili pojam oskudice, ima sukoba koji ne proizlaze iz objektivnog stanja nedovoljnosti sredstava za zadovoljavanje potreba, a ne mogu se niti pripisati kategoriji čisto afektivnih pobuda sukobljavanja. Tako svi sukobi oko relativnog položaja pojedinca na nekoj ljestvici vrijednosti, od materijalnog bogatstva do spiritualne kvalitete, od političkog položaja do umjetničke priznatosti, od sportskog natjecanja do znanstvenog prvenstva, nastaju i odvijaju se bez obzira na prednosti koje viši položaj donosi u odnosu na raspolaganje oskudnim sredstvima. Pored kardinalnih sukoba oko oskudnih dobara, imamo jednako objektivne i po svojim mogućim posljedicama jednako eksplozivne sukobe oko većeg ili manjeg postignuća u usporedbi s drugima, sukobe oko *prvenstva*.

¹⁴ Fundamentalno značenje oskudice za društvenost uopće proizlazi iz toga da je možemo shvatiti kao polazište sukoba, ali i kao poticaj za suradnju, ako se oskudica može svladati samo zajedničkim djelovanjem više pojedinaca.

Na drugoj strani, međutim, postoji težnja prema *pravednosti*, prema neke vrste kvalificiranoj¹⁵ jednakosti, koja snažno pokreće ljude i suprotstavlja se razlikama među ljudima iz kojih proističu povlastice za jedne, a bijeda i ugnjetavanje za druge. Ori-jentacija na pravednost je pretpostavka svake trajne suradnje među ljudima. Ma kako često zahtjev pravednosti vodio u sukob s onima koji brane nejednakost u svoju korist, svoje prvenstvo pred drugima, pravednost približava ljude jedne drugima samim time što ne priznaje nejednakosti položaja i povlastice koje iz te nejednakosti proizlaze. Pravednost sa svojim snažnim pozitivnim vrijednosnim nabojem je cilj koji povezuje ljude u suradnji i uvijek iznova oduzima legitimaciju posljedicama do kojih je dovela pobjeda jednih nad drugima u sukobu oko prvenstva.

Zatim, sukob proizlazi iz razlika u *vrijednosnim* opredjeljenjima ljudi, od religijskih vjerovanja do etičkih mjerila, od političkih pripadnosti do nepreglednog mnoštva pojedinačnih pitanja, gdje naši stavovi ovise od uvjerenja o tome što je dobro ili što je lijepo. Vrijednosti su u tom smislu primarni sadržaji svijesti da prethode svakom racionalnom zaključivanju. Moguća razumna raščlamba vrijednosti, logičko izvođenje posljedica, uspoređivanje implikacija alternativnih vrijednosnih opredjeljenja, dolazi tek nakon što je do takvog opredjeljenja došlo, nakon što je pojedinac neku vrijednost usvojio i eventualni drugačiji vrijednosni izbor odbacio. U tom je pred-racionalnom izboru glavni izvor emocionalnog naboja vrijednosnih uvjerenja ljudi, pa stoga i glavni razlog intenziteta i nepomirljivosti sukoba koji proizlaze iz razlika u vrijednosnim vjerovanjima.

Baš kao što i slična vrijednosna opredjeljenja promiču suradnju unutar skupine istomišljenika. Naravno, ta suradnja, kraj razlika među vrijednosnim svjetovima u kojim se ljudi kreću, znači suradnju u sukobu. Pomaci u tom pogledu ovise o pojavljivanju takvih vrijednosti koje su u stanju privući pristanak sve većeg i većeg broja ljudi. I do sada je, istina, većina vrijednosti težila prema tome da budu univerzalne, da vrijede za sve ljude, ali te njihove težnje nisu bile uspješne. Ljudi su se i dalje sukobljavali oko razlika u svojim vrijednosnim stavovima, katkada oko razlika u tumačenju nečega što je u biti bila ista vrijednost, pa i oko takvih pojedinosti u tumačenju koje su, s racionalnog gledišta bile upravo groteskne. Gotovo da se nameće zaključak da su sukobi oko takvih razlika bili u stvari sukobi iritacije i agresivnosti, u kojima su vrijednosni argumenti bili samo izlika. Mogu li se uopće razviti vrijednosna opredjeljenja koja bi se nametala sama po sebi svima uslijed objektivne situacije u kojoj bismo se mogli naći, na primjer vrijednosti simbiotskog umjesto antagonističkog odnosa prema našem prirodnom okolišu, i tako postale podlogom suradnji sviju bar na nekom području? To pitanje ostaje otvoreno.

¹⁵ Kvalificirane time što se iznimke od jednakosti prihvaćaju samo u korist onih koji u postojećim odnosima nejednakosti slabije prolaze (v. John Rawls: A Theory of Justice, 1971).

Konačno, ljudi se razlikuju međusobno po tome kako tumače *činjenice* i sukobljavaju se o tome što se može u danom trenutku opravdano smatrati istinitim. Sporovi o tome što je, u stvari, istina, i to istina u objektivnom, činjeničnom smislu, znali su, u našem povijesnom iskustvu, pokretati sukobe jednako osjećajno eksplozivne, jednako beskompromisne, jednako nedostupne razumnom argumentu, pa katkada i s jednakim fatalnim posljedicama kao sukobi oko posve neracionalnih vrijednosnih dogmi. Ipak je izvorna situacija u sukobu oko činjenica drugačija od one sukoba oko vrijednosti. Kod sukoba oko činjenica, oko toga što je istina, opredjeljenje ne prethodi razlogu. Naša odluka o tome što je, zapravo, stanje stvari proizlazi iz našeg doživljaja tog stanja, iz onoga što smo vidjeli i čuli; mi ne stvaramo odluku prije doživljaja. Obrazloženje prethodi izboru, a ne, kao kod vrijednosti, obratno.

Ali, usporedo s takvim pojavama i s vremenom sve više, *traženje* istine, prikupljanje znanja o činjenicama i uklapanje novih spoznaja u sustavni način kako doživljavamo svijet oko sebe, jedna je od najjačih pobuda za suradnju, jer se, prema našem dosadašnjem iskustvu, samo sustavnom suradnjom može ostvariti. Za razliku od vrijednosti, traženje istine o činjenicama, nastojanje da se ustanovi objektivno stanje stvari, iako pokreće sukobe o prvenstvu, nije izvorno negativni doživljaj, koji budi u nama mračne afekte straha i nasrtaja, kao što ih izaziva većina sukoba. Suradnja na traženju činjenične istine, i kad je protkana sukobima oko toga tko je bolji i tko je brži, povezana je pretežno s pozitivnim emocijama. Ta je okolnost presudna za prosuđivanje uloge sukoba i suradnje na pitanjima činjenica u društvenom razvitku.

Imamo, dakle, nekoliko usporednih izvora suradnje i sukoba u samom položaju čovjeka u svijetu, s tim da neki od tih izvora vrijede za sva živa bića, a neki zahtijevaju ljudsku svijest kao pretpostavku. Sukobi oskudice i suradnja radi preživljavanja, suradnja zbog privlačnosti i sukob radi odbojnosti, sukobi oko prvenstva i suradnja utemeljena na pravednosti, sukobi oko različitih vrijednosnih opredjeljenja i suradnja u ostvarivanju istih vrijednosti, sukobi oko činjenica i suradnja u traženju istine.

I suradnja i sukob imaju podjednako uvjerljive razloge u objektivnoj situaciji ljudi i jednako duboke izvore u načinu kako funkcionira njihov psihički mehanizam. Stvarnost ljudske interakcije, od onoga kroz što prolazimo svaki dan, pa do drama ljudske povijesti, proizvod je djelovanja i doslovno beskrajnih mogućnosti kombinacija i međusobnog utjecaja navedenih objektivnih i subjektivnih čimbenika, racionalnih i afektivnih pobuda, pa i suradnje i sukoba u istom odnosu.¹⁶ Sve to čini suradnju i

¹⁶ "Rani moderni društveni teoretičari, na primjer, od Hobbesa do Rousseaua, shvaćali su društveni poredak kao ograničeni i unutarnji prostor u opreci prema vanjskom poretku prirode. ... Na analogni su način teoretičari moderne psihologije shvaćali nagone, strasti, instinkte i područje nesvjesnog metaforički kao prostorne odnose, kao nešto izvan ljudskog duha, kao nastavak prirode duboko u nama. Ovdje suverenost ljudske osobnosti počiva na dijalektičkom odnosu između prirodnog poretka nagona i društvenog poretka razuma ili svijesti (Hardt i Negri 2000., 187).

sukob istovremeno neizbježnom sudbinom čovjeka i vjerojatno najboljim pristupom razumijevanju ljudskog društva.

Suradnja i sukob, premda su usporedni i načelno jednako vjerojatni načini interakcije, razlikuju se po osjećajima koje izazivaju, po tome kako se u društvu ocjenjuju i po vjerojatnim putovima svog daljnjeg odvijanja. Suradnja izaziva u nama asocijaciju na pozitivne osjećaje bliskosti, usklađenosti, a sukob je povezan s negativnim predodžbama o odbojnosti, negaciji. Premda znamo da može biti okolnosti pod kojima suradnja poprima negativnu afektivnu boju, npr. suradnja pod neposrednom prisilom, kao što može biti i sukoba koji su često popraćeni pozitivnim osjećajima, npr. sukobljenost u sportskom natjecanju ili natjecanje u znanstvenom stvaranju.

Pozitivno vrednovanje suradnje i negativna ocjena sukoba duboko su ukorijenjeni u društvenom iskustvu ljudi. Tako da osiguranje trajne suradnje bez sukoba odnosno sprečavanje ili rješavanje sukoba da ne bi omeli suradnju čini sastavni dio svih predodžba koje su ljudi stvarali o idealnim društvenim odnosima, od mitskih slika, preko transcendentnih vjerovanja, do ideoloških idealizacija budućeg društvenog uređenja. To je gledanje postalo u toj mjeri stabilizirani dio našeg gledanja na svijet, da se uvuklo i u racionalne analize društvenog razvitka i obilježilo misaone sustave koji su tako različito usmjereni kao Durkheimov i Marxov. Za Durkheima povijest vodi prema općoj suradnji uslijed organske solidarnosti koja proizlazi iz međusobne ovisnosti ljudi u društvu uznapredovale diobe rada. Ali i za Marxa povijest završava u općoj suradnji besklasnog društva. Budući da je suradnja neophodna u svakom ljudskom društvu, a sukobi izazivaju negativne pa u nekim slučajevima i katastrofalne posljedice, razumljiva je uvriježenost u društvenoj svijesti pozitivnog vrednovanja suradnje i negativne ocjene sukoba.¹⁷ Tim je značajnija iznimka od takvog vrednovanja, naime mahom pozitivna ocjena sukoba o činjenicama i njegovog doprinosa društvenom napretku, o čemu će biti više rečeno kasnije. Najnepovoljnije, naprotiv, ocjenjuje se sukob iritacije odnosno sukob koji je proizašao iz nagonске agresivnosti. Odatle pojava tzv. racionalizacije sukoba, kad se sukob nikao iz agresivnosti, ili pokrenut drugim po društvenim mjerilima manje opravdanim pobudama, pripisuje drugim motivima veće uvjerljivosti odnosno društvene prihvaćenosti. Takva se racionalizacija čini sukobljenim stranama to potrebnija, što sukob dulje traje i što je po svojim posljedicama skuplji. Tada dolazi do gomilanja sve većeg broja razloga, tako da se zaista veliki sukobi, kao što su međudržavni ratovi, obično opisuju kao istovremenost raznih tipova sukoba koji su pokrenuti mnogim povodima, a mogu se svesti na mnogobrojne

¹⁷ Drugačije shvaćanje, naime pozitivno vrednovanje sukoba kao instrumenta selekcije, odabira sposobnijih, a isključivanja manje sposobnih, proširilo se otkrićem prirodne evolucije, te primjenom tog pojma na razvitak ljudskih društava. Takvo shvaćanje bilo je osobito prihvatljivo pripadnicima onih slojeva koji su u procesu raslojavanja bolje prošli. Težnja prema pravednosti protuslovi primjeni shvaćanja o prirodnoj selekciji na ljudska društva.

i različite uzroke. Takva racionalizacija otežava analizu sukoba, a osobito smanjuje relativnu težinu čimbenika iritacije i agresivnosti u naknadnoj ocjeni sukoba, jer se pred-racionalni izvor sukobljavanja u nagonima smatra nedovoljno opravdanim da bi mogao legitimirati štete koje su iz sukoba nastale.¹⁸

Pretežno pozitivna emocionalna obojenost suradnje i negativna sukoba bitno utječu na vjerojatnosti njihova daljnjeg odvijanja. Pozitivne osjećaje povezane sa suradnjom može s vremenom zamijeniti osjećajna neutralnost. Ti se osjećaji mogu i pojačati, prijeći u kolegijalnost, solidarnost, svijest o pripadnosti istoj ekipi. A mogu se intenzivirati i posebnim tehnikama, kao što je sudjelovanje u zajedničkim sakralnim aktima pojedinih religija. Najsnažnije afekte međusobne povezanosti, međutim, kao što su fanatizmi vjerske ili političke pripadnosti, proizvodi suradnja unutar pojedine strane u sukobu. Sukob, naime, nosi neusporedivo jače osjećajne naboje nego suradnja. Negativni afekti povezani sa sukobom, čak u njegovim najblažim i najuređenijim oblicima, brzo se pojačavaju indukcijom u tijeku same konfliktne akcije, te mogu doseći mjeru gdje i oni koji u sukobu sudjeluju gube svaku kontrolu nad odvijanjem događaja, pa i nad vlastitim djelovanjem. Kad se radi o sukobu velikih skupina u kojem se upotrebljavaju razorna sredstva, kao što je rat, onda ovaj gubitak kontrole samih sukobljenih strana nad tijekom događaja predstavlja ozbiljan rizik kako za njih same tako za njihovu širu okolinu. Povijesna je činjenica, s druge strane, da su sva društva nalazila ventile za agresivnost nakupljenu u njihovim članovima, kao što su pogromi manjina, spaljivanje vještica, javne egzekucije i sl. Uslijed induktivnog pojačanja afektivnog naboja ljudske akcije, u prvom redu konfliktne akcije, sukob unosi u odnose među ljudima nepredvidivost, tendenciju prema kaotičnosti i daje sve širi prostor djelovanju slučajnih čimbenika. U tome je, vjerojatno, i jedna od granica utvrđivanja zakonitosti i predviđanja u društvenim znanostima uopće.

Obzirom na to u kojoj mjeri suradnja i sukob ispunjavaju kako naš svakodnevni život tako povijest čovječanstva, čini mi se problem definiranja samih pojmova suradnje i sukoba, razmjerno drugorazredne važnosti. I onako svi dobro znamo o čemu se radi. Osim toga, određivanje tih pojmova tako da obuhvate sve ono što mislimo da bi trebali obuhvatiti, a isključe sve drugo, prilično je teška zadaća. Recimo: Suradnja je svako ponašanje više sudionika koje je svjesno usmjereno na isti zajednički efekt. Uzmimo kao primjer multinacionalnu korporaciju s pogonima razasutim diljem svijeta. Ona je pokrivena predloženom definicijom suradnje s gledišta vodstva korporacije. Ali što se niže spuštamo po ljestvici hijerarhije koja u korporaciji vlada, to je svijest o zajedničkom efektu slabija, da bi kod radnika koji proizvode neke sastavne

¹⁸ Nastojanja racionalizirati sukobljavanje među ljudima sastavni su dio prosvjetiteljskog pogleda na svijet. U ta nastojanja spada i shvaćanje da se i ljudske strasti mogu proturagati kao izraz ljudskih interesa (I. Irschman 1977., 110).

dijelove konačnog proizvoda u pogonu u Norveškoj u odnosu na one koji rade na drugim dijelovima u pogonu u Tajlandu, posve prestala. Ili, je li pripadnost istoj vjeri katolika Australije i katolika s Aljaške suradnja, iako oni ne samo da ne znaju jedni za druge, nego ne znaju ni da na tim mjestima uopće ima katolika. Možemo li u tom slučaju govoriti o njihovoj suradnji samo zbog toga što biskupi nadležni za ta dva područja surađuju na koncilu u Rimu? Ili, je li međusobni odnos putnika koji se voze istovremeno u istom tramvaju suradnja samim tim što putnici poštuju određena pravila pri ulasku i izlasku, i ako možda ne s jasnom sviješću o tim pravilima? Taj primjer ujedno upozorava, da može biti interakcije među ljudima koja nije kao takva ni suradnja ni sukob.

Nije bolje ni s definicijom sukoba. Recimo: Sukob je svako ponašanje koje je svjesno usmjereno protiv drugoga bez obzira čime je izazvano i koje su mu posljedice. Prema toj definiciji, sukob je i magijski obred satanističke sekte usmjeren na to da naškodi nekome na drugoj strani planeta. Ali je li sukob smrtonosna mržnja ubojice prema svojoj budućoj žrtvi, dok nije prešla u vanjsko, objektivno vidljivo ponašanje? Ili, je li sukob puka činjenica suprotstavljenosti interesa, na primjer kod potencijalnih konkurenata na udaljenom tržištu? Ne čini se vrijednim gubiti previše vremena na pitanja definicija i klasifikacija, kad su sadržajni problemi suradnje i sukoba u toj mjeri zanimljivi i važni.¹⁹

Sukob, načelno, sprečava suradnju sukobljenih strana, premda je potiče unutar svake od njih. Budući da je suradnja oblik interakcije, a iz svake interakcije niče i suradnja i sukob, to i jednom uspostavljena suradnja dolazi u pitanje zbog sukoba koje u svom odvijanju proizvodi.²⁰ Stoga svaka suradnja zahtijeva istodobno određeni stav sudionika prema mogućem sukobu među njima, podrazumijeva određene mjere da se sukob bar privremeno smiri, zaustavi, preusmjeri. To može biti odluka jednog ili više sudionika da svjesno odustanu od reagiranja na povode za sukob, recimo na verbalne izazove ili pretenciozne izjave drugih. Ili, odluka da se suradnja privremeno prekine, dok se situacija ne smiri. Ili, suradnja kod koje je unaprijed dogovoreno da će ishod biti pobjeda jednih i poraz drugih u sukobu, npr. kartaška igra. Ili svjesno podvrgavanje poraženih pobjednicima, prihvatanje poraza kao objektivne činjenice od koje treba poći u razmišljanju o daljnjem uređenju vlastita života. U takvoj situaciji trajnog podvrgavanja važna je dodatna mjera sprečavanja sukoba stvaranje udaljenosti, prostorne i društvene, između povlašćenih i podjarmljenih kako bi se smanjila trajna iritacija nižih slojeva doživljajem nejednakosti.

¹⁹ To ne znači, međutim, da u produbljenom analiziranju suradnje i sukoba, osobito u vezi s društvenim strukturama (III/3), neće trebati razlikovati vrste surađivanja i sukobljavanja.

²⁰ "...povećana međuovisnost među ljudima proizvodi neslogu, jer djelovanje koje promiče vlastite interese utječe na dobrobit drugih" (Keohane 2001., 1).

Problem sprečavanja sukoba odnosno neutralizacije sukoba postavlja se ne samo u pojedinom nastojanju uspostaviti suradnju, već i u odnosima među članovima nekog društva uopće. Navest ćemo primjere nekih metoda izbjegavanja sukoba, s tim da ćemo se na neke od njih vratiti kasnije. Vjerojatno najstarija metoda izbjegavanja sukoba je udaljavanje sukobljenih strane jedne od druge, stvaranje distance među njima. Od prostornog udaljavanja seobom, nomadskom pokretljivošću, migracijom, izdvajanjem žene ili muškarca iz jedne zajednice i priključenje drugoj sklapanjem braka, do stvaranja socijalne distance društvenim raslojavanjem, uspostavom hijerarhijskih odnosa, do isključivanja nekih skupina (robova, «nedodirljivih» i sl.) iz društvene zajednice, uskraćivanja takvim izopćenima uopće svojstva ljudskosti. Ljudska su društva razvila razne ventile za agresivnost prikupljenu u njihovim članovima: već smo spomenuli pogrome, spaljivanje vještica i javne egzekucije; ovamo spada i nasilje povezano s bakanalijama i saturnalijama svake vrste. Sukob sprečava premoćna sila, od fizičke snage do organizirane vlasti, koja nameće drugima svoja pravila i svoj red. Često iz sile izviru, ali i nezavisno od nje postoje normativna očekivanja internalizirana u svijesti ljudi i habitualizirana u društvenoj sredini koja zabranjuju neke načine sukobljavanja odnosno definiraju postupke za rješavanje sukoba.

Sukob unutar društvene skupine smiruje se i tako da se naglasak prenese na sukob među skupinama, da se sukob eksternalizira, prenosi na višu razinu. Primjere nalazimo na svim stupnjevima društvenog razvitka, od krvne osvete među obiteljima i klanovima koje discipliniraju članove tih skupina i time umanjuju vjerojatnost sukoba unutar njih, pa do međudržavnih ratova koji pozivom na nacionalnu solidarnost bar neko vrijeme skidaju s dnevnog reda socijalno i političko sukobljavanje unutar države.

Konačno, sukobi se mogu primiriti, izgladiti, odgoditi pregovaranjem među sukobljenim, ili potencijalno sukobljenim, stranama. Od ranih oblika trgovine, gdje partneri, sakriveni jedni od drugih, stavljaju na otvorenom prostoru među njima svaki svoju ponudu i onda tu ponudu nadopunjuju dok ne postignu međusobnu prešutnu suglasnost, a da ni jednom nisu stupili u fizički kontakt jedni s drugima; pa do slobodne debate među jednakima, gdje svaki izlaže svoje gledište i brani ga razumnim argumentima dok ne nastane konsenzus (što Habermas opisuje kao ideal zaista humanog društva budućnosti).

Problem odnosa prema sukobu postaje ozbiljniji, kad suradnja postane relativno trajna, kao što mora kod svih oblika surađivanja koji su zaista važni za opstanak društva i njegovih pripadnika. Ti trajniji oblici surađivanja, od kojih polazi većina društvenih disciplina u svom istraživanju i analizama, su društvene strukture.

3. Društvene strukture

Društvene strukture su, najopćenitije rečeno, svi relativno trajni oblici interakcije među ljudima. Izraz «relativno» u ovoj definiciji ukazuje na značajne razlike među

društvenim strukturama u odnosu na stupanj njihove trajnosti, kao i obzirom na intenzitet njihova utjecaja na život ljudi. Od privrednih pothvata koji nastaju i ubrzo nestaju u tržišnoj utakmici do svjetskih religija i svjetskih carstava koja traju tisućama godina. Od pripadnosti pojedinca nekoj skupini, i to po objektivnim značajkama, tako da dotični pojedinac i ne mora biti svjestan te pripadnosti – npr. pripadnost nekom obrazovnom, imovinskom ili profesionalnom sloju ili klasi u proizvodnim odnosima – pa do fanatičnog pristajanja uz neki pokret koje daje ton i boju svakom trenutku nečijeg života.

U nekom obliku, društvene strukture prate život svakog čovjeka od porođajne klinike do pogrebnog poduzeća.

Društvene strukture izviru iz svijesti pojedinca. Javljaju se u svijesti kao informacije, uvjerenja da nešto znamo, i kao norme, osvjedočenja da bi nešto trebalo ili ne bi trebalo biti. Ili, kao predodžbe o svijetu koji nas okružuje i kao volja da u tom svijetu na neki način djelujemo. Ili, kao ocjene da nešto predstavlja vrijednost i kao težnje da svoja unutarnja stanja, svojstva svoje osobnosti izrazimo i prikažemo drugima. Stanja svijesti, bez obzira na to kako su nastala, pretvaraju se u društvene strukture. U tom pretvaranju igraju svoju ulogu racionalni procesi razmišljanja o svrshodnosti koja vode prema poduzimanju mjera da bi se određenom ponašanju u interakciji dalo potrebnu stabilnost: sklapaju se ugovori, postavljaju ciljevi, utvrđuju trajni međusobni odnosi na radu, propisuju metode, na primjer kroz proces organiziranja. Ali isto tako važnu ulogu imaju procesi nezavisni od racionalnog razmišljanja: Navikavanje na neke odnose i na s njima povezana pravila, pretvaranje tih pravila u svijesti pojedinca u izraze vlastitih uvjerenja, njihova *internalizacija*. Zatim, pojačavanje motivacijskog potencijala nekih sadržaja svijesti njihovim vezanjem s emocijama, pa s vrijednosnim ocjenama, kroz proces *habitualizacije*.²¹ Habitualizacija znači, s jedne strane, generalizaciju nekog sadržaja svijesti kod velikog broja članova društva, a s druge učvršćivanje uvjerenja da je svaki pripadnik društva obavezan svoje ponašanje uskladiti s implikacijama tako generaliziranog sadržaja svijesti. Na taj način habitualizirani sadržaji prenose se u procesu *socijalizacije* na sljedeće naraštaje i s vremenom se stvaraju stanja, tipična za svaku društvenu zajednicu, u kojoj ljudi znaju da se neke stvari rade na određeni način, da su se uvijek na taj način radile i da se drugačije ne mogu raditi, a da tom njihovom uvjerenju nije prethodila nikakva racionalna analiza. Ponašanje ljudi koje je tako stabilizirano je jedan od oblika društvene strukture.

²¹ Pojam habitualizacije izveden je iz pojma habitusa, koji je istraživao i okrstio P. Bourdieu (1977). Prema Bourdieu-u, habitus je obvezatni okvir unutar kojeg se, u određenom društvu, ima kretati ponašanje pojedinca. Unutar tog okvira pojedinac je slobodan da se snalazi i prilagođava svoje postupke cilju ostvarivanja svojih interesa. Habitualizacija, kako se ovdje upotrebljava ima šire značenje.

a) Učvršćivanje i prilagođavanje društvenih struktura

Nije dovoljno učvrstiti društvene strukture, stabilizirati ih tako da traju. Treba ih također prilagođavati stalnom mijenjaju okolnosti u kojima žive i djeluju. U evoluciji društava strukture su oblici stabilizacije, odnosno ponovnog stabiliziranja nakon promjena. Svaka stabilizacija ima svoju neizbježivu cijenu u gubitku prilagodljivosti, u smanjenju sposobnosti vlastitog mijenjanja kao odgovora na promjene u okolini. Cijena gubitka adaptabilnosti zbog povećanja stabilnosti može katkada biti vrlo velika. Prevelika stabilnost njegovih struktura može čitavo društvo odvesti u stagnaciju, usporiti pa i zaustaviti njegov razvitak. Odatle relativnost trajnosti svake strukture. Odatle problem pronalaženja optimalne ravnoteže između učvršćenosti i prilagodljivosti za svaku konkretnu strukturu u svakom trenutku njezina postojanja i djelovanja. Odatle i opća tendencija u razvitku od krućih prema sve elastičnijim oblicima stabilizacije, u skladu s povećanjem tempa evolucije ljudskih društava. U počecima, kad treba osigurati suradnju po što po to da bi se preživjelo – kako obzirom na vanjski efekt suradnje, primjerice u lovu ili obrani, tako obzirom na neophodnost određene stabilnosti da bi se osigurala psihička ravnoteža pojedinca, – evolucija odabire one oblike struktura koji su što stabilniji, što otporniji prema pritiscima okoline. U tim situacijama mijenjanje znači krizu i nesreću i ne shvaća se kao napredak. A s time se ujedno mijenja i uloga sukoba u evoluciji društvenih oblika. Što je stabilnost važnija, to se sukob više doživljava kao negativan, kao remećenje postignutog stanja stabilnosti, pa se nastoji svim silama spriječiti, neutralizirati, eksternalizirati i ma kakvim načinom odstraniti. Međutim, baš u takvim razdobljima društvu prijeti prevelika stabilizacija, ukrućivanje, pojave društvene skleroze u kojima je sukob i njegove posljedice jedini način da se nešto mijenja, da se društveni odnosi bolje prilagode promjenama u svojoj okolini. Posve općenito, suradnja legitimira postojeće stanje stvari, a sukob ga mijenja. Ali sukob je teško racionalno «upotrijebiti» za ma kako neprijeporne ciljeve napretka. Sukob se ne može odvojiti od situacije suprotstavljenosti interesa u nastanku i situacije pobjede jedne i poraza druge strane u njegovu ishodu. Ukratko, evolucija društvenih struktura je proces u kojem su racionalne pobude korisnosti i racionalni razlozi suprotstavljenosti jednako tako međusobno izmiješani kao što su afektivni porivi združivanja isprepleteni s afektivnim nagonima sukobljavanja i rušenja.

Tek kad su se društva proširila i u svojim širim okvirima dovoljno stabilizirala, počinje evolucija nagrađivati sposobnost da se, unutar tih okvira, strukture mijenjaju, da se prilagođuju promjenljivim uvjetima u okolini, da se manje prilagođene zamjenjuju prilagodljivijima. Postepeno ljudi postaju svjesni opasnosti prekomjernog ukrućivanja, ali nisu uvijek u stanju te procese društvene skleroze svojim usmjerenim djelovanjem zaustaviti (Sietimo se, primjerice, Weberovog donekle fatalističkog

gledanja na buduće birokratiziranje društva). I nezavisno od tog općeg kretanja od krućih prema prilagodljivijim strukturama, mijenjanje okoline i vanjskih uvjeta u kojima ljudi djeluju određuje u svakom trenutku razvitka drugu točku ravnoteže između stabilnosti i adaptabilnosti.

Od kad su ljudska društva stekla, kao cjelina, neki minimum stabilnosti, pa stoga i ljudi u njima neku mjeru sigurnosti, počelo se svjesno tragati za metodama kako regulirati odnos stabilnosti i adaptabilnosti društvenih struktura, kako ih učvrstiti tako da traju, a opet ne izgubiti mogućnost da ih se po potrebi mijenja.

Tipičan su primjer struktura koje se razlikuju po odabranoj točki ravnoteže između trajnosti i promjenljivosti, institucija i organizacija. U ranim razdobljima razvitka čovječanstva pretežna je većina društvenih struktura stabilizirana kao institucije. Kod institucija koje su nastale rano u razvitku čovječanstva sam suživot pokreće proces internalizacije, habitualizacije i prenošenja njihovih rezultata socijalizacijom, a da nije neophodno da netko svjesno zamisli i planira instituciju u njezinu konačnom izgledu.²² A jednom pokrenut, taj proces teče neometeno i protekom se vremena takve strukture mogu stabilizirati gotovo do nepomičnosti. One baš tom svojom čvrstoćom pružaju neophodnu podršku pojedincu da psihički izdrži rizike s kojima ga suočava njegova okolina i da poduzme praktične mjere kako bi se u takvoj okolini održao (A. Gehlen, 1955). Uzmimo kao primjer rane religiozne institucije. One su po samom svom ishodištu stvorene za vječnost. Pojavi li se potreba da se one ipak u nečem promijene, treba primijeniti izvanredne, vaninstitucionalne mjere, kao što je djelovanje izvanrednih, karizmatičkih pojedinaca u ulozima mesije, proroka i sl. Međutim, danas institucije sve rjeđe nastaju iz same dugotrajnosti zajedničkog života. Tijek društvenih promjena postao je prebrz da bi bilo vremena za polagano dozrijevanje duboko stabiliziranih društvenih struktura. Život ljudi odvija se velikim dijelom u organizacijama ili u odnosu s organizacijama, tj. u strukturama koje su manje stabilne u vremenu, ali su zato prilagodljive promjenama u svojoj okolini. Institucije, ako nastaju, nastaju danas većinom iz stabilizacije organizacija ili u vezi s organizacijama. U svakom slučaju, nove institucije zahtijevaju konkretne pokretače i određene planove, određene predodžbe o ciljevima i o načinu da se ti ciljevi ostvare.²³

²² F. A. von Hayek (1992., 43) suprotstavlja organizaciji "spontani poredak" koji određuje kao "samo-organiziranu strukturu, dozrelu vremenom, proizašlu iz prakse, složenu, utemeljenu na čisto apstraktnim odnosima, ni konstruiranu, ni planiranu, ni finaliziranu i razmjerno trajnu", a kao primjer daje tržište (cit. kod C. de Salle 2003., 127).

²³ U takvoj situaciji pojavljuje se pitanje, tko je zainteresiran odnosno motiviran da pokrene organizaciju ili instituciju, da investiraju svoje vrijeme i sredstva u stvaranje novih institucija odnosno u korjenite reforme postojećih. Korist pokretača koja ih motivira na akciju može biti u tome da oni određuju bar prve programe novih struktura i da mogu bar neko vrijeme isključiti svoje konkurente od sudjelovanja

U životu društvenih struktura odnos između trajnosti i prilagodljivosti očituje se kao tendencija prema diferencijaciji i istovremeno kao potreba integracije diferencijacijom nastalih novih elemenata. Svaka struktura sa svojom unutarnjom razvedenošću u danom trenutku razvitka nalazi se u interakciji sa svojom okolinom – prirodnim, ljudskom, društvenom – koja na nju utječe. Da bi na te utjecaje mogla adekvatno odgovoriti, struktura mora raspolagati dovoljnim brojem kanala komunikacije (Ashby-jev /1956/ «zakon neophodne raznovrsnosti»). Budući da okolinu možemo shvatiti kao strukturu beskonačne raznovrsnosti, ona je svojom diferenciranošću uvijek ispred diferenciranosti strukture i tako vrši stalni pritisak na svaku društvenu strukturu da se dalje diferencira. Nove elemente nastale diferencijacijom treba povezati u smislenu cjelinu, integrirati, ugraditi u strukturu. Granice su mogućnosti strukture da se diferencira, s jedne strane, oskudica materijala koji su potrebni za njezino širenje, a s druge njezina sposobnost integracije. Ta sposobnost ovisi kako od mogućnosti stvaranja veza među elementima, tako od zahtjeva u pogledu čvrstoće integracije. S vremenom, društvene se strukture zadovoljavaju sve rahlijom povezanošću svojih elemenata, među ostalim i zbog toga što im sve veća društvena gustoća stvara čvršći okvir koji može na sebe preuzeti određene funkcije stabiliziranja.

b) Suradnja i sukob u društvenim strukturama

Društvene su strukture trajna interakcija i, prema tome, neprestano proizvode suradnju i sukob, baš kao što i proizlaze iz suradnje i sukoba kao oblika interakcije. U strukturama stabilizirana je suradnja radi ostvarivanja trajnih svrha, ali su isto tako strukturama učvršćene *prednosti* koje je jedna strana stekla u sukobu i nastoji ih pretvoriti u trajno stanje. Kao što vidimo kroz povijest u svakom obliku vlasti, od fizičke premoći muškarca pretvorene u instituciju patrijarhalne obitelji do izborne pobjede političke stranke koja legitimira njezinu vlast kroz mandatno razdoblje. Svaka suradnja stvara situacije u kojoj se suradnici sukobljavaju iz bilo kojeg razloga i povoda, uključivši i iritaciju koju proizvode neprestani kontakti. A struktura koja nastoji ovjekovječiti prednosti koje je jedna strana stekla u sukobu doživljava se, prije ili kasnije, kao nepravda sa strane onih na čiji račun te prednosti idu, tako da je u takve strukture sukob ugrađen od samog početka, kao što vidimo u svim vrstama sukoba među društvenim slojevima i klasnim ratovima, od indijskih kasti do radničkih pokreta 19. i 20. stoljeća ili borbi za dekolonizaciju.

Svaka struktura, uostalom, zahtijeva žrtvovanje dijela neovisnosti pojedinaca koji su njome obuhvaćeni samim time što uvodi neko određeno ponašanje kao obavezano i time isključuje moguće alternative. A *ovisnost*, ma u kom obliku, rađa težnju prema *neovisnosti*, pa time vodi u sukob s onima koji se toj težnji suprotstavljaju u ime trajnosti i stabilnosti strukture, kako pokazuju sve obrazovne i odgojne institucije na

Konačno, sukob među strukturama odnosno među ljudima koji su njima obuhvaćeni proizlazi iz više razloga. Sukobi unutar struktura sprečavaju se, ili bar odgadjaju i ublažavaju, projekcijom sukoba na višu razinu, eksternalizacijom sukoba, otvaranjem sukoba među strukturama. Nema sumnje da je institucija krvne osvete između obitelji ili klanova disciplinirala članove unutar tih struktura, baš kao što su međudržavni ratovi bar za neko vrijeme skidali s dnevnog reda sukobe među pojedinim društvenim skupinama unutar svake od zaraćenih država. Zatim, ljudi koji djeluju, ili misle odnosno tvrde da djeluju, u ime neke strukture lakše daju maha svojoj osobnoj agresivnosti i destruktivnosti, jer su posljedice njihova djelovanja na neki način obezličene, ne pogađaju samo njih ili ih možda uopće neće pogoditi. To vrijedi za razmjerno prolazne strukture, kao što su gomile skupljene bilo kojim povodom, od nogometne utakmice do pogroma nad nepoćudnom manjinom. Ali vrijedi i za vrlo stabilne i trajne strukture, poput države, gdje odluku o ratu ili miru donosi, na kraju, ipak razmjerno malen broj ljudi. Konačno, strukture, baš kao i pojedinci, mogu se naći u položaju gdje su im interesi objektivno suprotstavljeni, a zadovoljavanje je tih interesa ograničeno oskudicom nekog specifičnog dobra, kao što su sukobi država oko teritorija.

U proučavanju društvenih struktura, prvi su predmet pažnje bile one strukture u kojima je postignuta relativno trajna suradnja, uz istovremeno relativno stabilizirani odnos prema sukobima koji se tijekom suradnje javljaju, jer, kao što je rečeno, ljudske skupine koje takvu suradnju nisu postigle ne sudjeluju dalje u evoluciji društava. S gledišta povijesti, međutim, najvidljiviji su događaji, od prvih početaka do današnjeg dana, sukobi. U stvari, društvene strukture, kao oblike interakcije stabilizirane u vremenu, treba promatrati istovremeno i kao uspješno postizavanje trajnije suradnje i kao eventualni ishod sukoba u kojem je pobjednička strana uspjela svoju pobjedu pretvoriti u trajniju prednost. Izraze «pobjeda» i «poraz» ne treba shvatiti u doslovnom smislu kao alternativne ishode fizičke borbe, premda to oni u povijesnom iskustvu često jesu. Do prednosti jednih i podređenosti drugih može doći logikom vrlo različitih situacija, pa i takvih gdje je većina kasnije podređenih svojom inicijativom zatražila zaštitu kasnije privilegiranih. Na primjer, stanovništvo Europe u doba seobe naroda, koje traži zaštitu od barbarskih hordi u utvrđama velikaša. Ili, proletarizirani seljaci razdoblja industrijske revolucije koji nude svoju radnu snagu tvorničarima.

I pored istodobne prisutnosti i podjednake vjerojatnosti suradnje i sukoba u društvenim strukturama kao oblicima trajnije interakcije, strukture koje su namijenjene suradnji nastoje na neki način neutralizirati sukobe, kako bi se suradnja, dok traje, mogla nesmetano odvijati. Sve metode suzbijanja, smirivanja i rješavanja sukoba njihovim delegitimiranjem, represijom, otkupom neovisnosti, arbitriranjem i racionalnim argumentiranjem, o kojima je bilo riječi gore pod III-2, primjenjuju se i unutar struktura. Način na koji se te metode oblikuju u svakom konkretnom slučaju ovise

Prevladava li u njima afektivni element, npr. obitelj ili vjerska sekta, ili racionalna sastavnica, npr. vojska ili tvornica; odnosno prema istom kriteriju, ali shvaćenom kao razdoblja u razvitku (Toenniesovo ili Weberovo /1921/ razlikovanje *Gemeinschaft* i *Gesellschaft*, Parsonsovo /1956/ obilježavanje tipičnih faza – *pattern variables*). Ili, po kriteriju slabije ili jače unutarnje povezanosti, npr. objektivna pripadnost klasi s jedne strane uspoređena sa subjektivnim prihvatanjem institucije ili članstva u organizaciji s druge; odnosno po agregatnom stanju, od puke društvene navade do slijepog fanatizma. Ili, po kriteriju koji čimbenici imaju pretežnu ulogu u stabilizaciji strukture (pritisak prirode, društvena prisila, vrijednosno uvjerenje, racionalni razlog itd.). Ili, prema većoj ili manjoj dinamici u djelovanju, od pokreta do poredaka. Ili, prema većoj ili manjoj dobrovoljnosti međudjelovanja, od društva filatelista do kažnjeničke kolonije. I tako dalje.²⁴

Odnos suradnje i sukoba u strukturama izražava se i u alternativi: orijentacija na *isključivanje* ili težnja prema *uključivanju*. Sukob unutar društvenih struktura nastaje suzbijanjem neke vrste udaljenosti između potencijalnih strana u sukobu sužavanjem krugova unutar kojih je sukob normativno moguć i praktički značajan. Na primjer, stvaranjem različitih pripadnosti u segmentiranom društvu. Ili uvođenjem slojeva u vertikalno raslojenom i hijerarhijskom društvu. Ili, nastankom različitih funkcionalnih skupina u društvima visokog stupnja diobe rada. U svakom primjeru pojedinci pripadaju pojedinom segmentu, sloju ili funkciji i isključeni su i drugih. Ili hijerarhijsko strukturiranje organizacije isključuje iz kruga onih koji su ovlašteni donositi odluke sve članove na nižim hijerarhijskim razinama kako pukim autoritetom položaja, tako nedostupnošću informacija potrebnih za odlučivanje koj su koncentrirane na vrhu hijerarhijske piramide. Međutim, kako se mijenjaju vanjske okolnosti – gospodarski kapacitet i društveni utjecaj nižih slojeva, rasprostranjenost informacija i dr. – tako isključeni počinju svoje isključivanje doživljavati kao nepravedno i teže prema uključivanju u prethodno više odnosno povlaštene krugove prema smanjivanju društvene udaljenosti. Taj nužni proces širi krug legitimnih interesa, uključuje veći broj ljudi u suradnju, ali u isti mah stvara nove povode za sukob. Sama povezanost u strukturi, naime, smanjuje neovisnost svakog člana, potičući tim njegovu težnju prema neovisnosti. Sama je trajna suradnja u strukturi izvor iritacije i time povod za sukob.

Suradnja i sukob usko su povezani sa stabilizacijom i prilagodljivošću društvenih struktura. Stabiliziranje suradnje u nekoj strukturi prijeti istodobnim gubitkom

²⁴ Keohane (2001., 5) razlikuje suradnju u užem smislu od koordinacije i pretpostavlja da je društvene strukture za koordinaciju lakše stabilizirati od struktura za suradnju, jer kod prvih nema racionalni

prilagodljivosti do te mjere da kao sredstvo mijenjanja takvih otvrdnutih struktura preostaje samo sukob. Sukob, međutim, može proizvesti tako snažan emocionalni naboj, da racionalno usmjeravanje i prilagođavanje strukture zahtjevima njezine okoline postane nemoguće. I afektivne i racionalne komponente i suradnje i sukoba imaju svoju ulogu kako u stabiliziranju društvenih struktura tako u njihovom mijenjanju i prilagođavanju. A mnogobrojne mogućnosti kombiniranja ovih varijabli - afektivna, racionalna, stabilizacija, prilagodljivost, suradnja, sukob - u svim stupnjevima intenziteta jedan su od izvora šarolikosti društvenog zbivanja. Polaznu situaciju bespomoćnosti u oskudici ranog društva, koja sili na suradnju kao uvjet preživljavanja, zamjenjuje kasnije društveno stvorena prisila na surađivanje pod vlašću onih koji u takvom društvu imaju pretežiti utjecaj i povlašten položaj stečen u sukobu. Do istog rezultata, tj. do strukture trajnog surađivanja, može dovesti slijed racionalnog razmišljanja o korisnosti suradnje da bi se postigao određeni rezultat, npr. uspješni lov, odnosno racionalno uvjerenje da je korisno, dapače hobbesovski neizbježno povjeriti suverenu vlast u društvu nekome, kako bi ostali u miru i sigurnosti mogli obavljati svoje poslove. Ili, obitelj se rađa i traje zbog privlačnosti među spolovima zbog afekta nježnosti prema vlastitom potomstvu, ali i na temelju racionalnog razmišljanja o koristi i prednostima takvog obiteljskog povezivanja kao trajno stabilizirane suradnje. Obitelj, međutim, postaje definitivno društvenom strukturom tek društveno nametnutim pravilima o monogamiji ili poligamiji, o egzogamiji ili endogamiji, učvršćivanjem patrijarhalnog autoriteta oca obitelji itd. Odnosno, polazeći od negativnih afektivnih stanja, svaka obitelj mora svladati iritaciju koju za njezine članove predstavljaju gotovo neprekidni komunikacijski kontakti. Odnosno, polazeći od oskudice dobara za zadovoljavanje potreba članova obitelji, treba uspostaviti takve trajne odnose među članovima koje će oni na dulji rok doživljavati kao pravedne, uzevši u obzir kako njihovom afektivnu povezanost, tako razlike u stvarnoj snazi i utjecaju unutar obiteljske zajednice. To se može postići internalizacijom odgovarajućih pravila u svijesti članova obitelji, društvenom habitualizacijom nejednakosti između muža i žene, roditelja i djece u dotičnoj sredini, te prenošenjem svijesti o normalnosti takvih odnosa socijalizacijom na nove naraštaje. Ali pri tome ostaje uvijek otvorena mogućnost da članovi obitelji tako uspostavljene odnose u promijenjenoj situaciji počinju doživljavati kao nepravedne, te tako kao povod za sukob. Isto se tako stanja koja su u prvom redu sukob, ukoliko su stabilizirana u razmjerno trajne društvene strukture, npr. dvoboj poslovna konkurencija ili međudržavni rat, mogu racionalizirati kao, kod dvoboja pokušaj da se sukobljavanje u osobnim odnosima ograniči sankcijom odnosno prijetnjom ozbiljnog rizika, da se sukobljavanje u poslovnoj konkurenciji regulira pravilima tržišta, te da se ratom nastavi uobičajena i prihvaćena državna politika «drugim sredstvima». Ali s druge strane, ta se ista činjenična stanja mogu objašnjavati i kao izraz međudjelovanja iracionalnih težnji prema zbližavanju i pripadanju s antagonističkim i destruktivnim porivima sadržanim u «ljudskoj prirodi».

Bitno je, ipak, zadržati na pameti da sve navedene mogućnosti nisu prave alternative – iako su se često, pa i u današnjim primjerima, shvaćale kao pogledi na društvo koji se međusobno isključuju –, već da su sve one u svim društvenim procesima nastajanja i nestajanja, stabiliziranja i destabiliziranja društvenih struktura manje ili više istodobno prisutne. Tako da je cilj društvene analize baš ustanoviti u kojoj je mjeri svaka od njih u konkretnom trenutku nekog društvenog procesa aktualna i kako u tom trenutku djeluje na daljnje odvijanje dotičnog procesa.

Glavni je vidljivi napredak u načinu kako strukture u ljudskim društvima nastaju i kako se mijenjaju u tome da su se u stvarnoj povijesnoj evoluciji pojavili takvi oblici koji u sebi *kombiniraju suradnju i sukob*. Jednostavni obrazac takvih struktura je obitelj. U obitelji su privlačnost među spolovima i osjećajnost prema potomstvu, osjećaji prijateljske bliskosti, kao i racionalni razlozi korisnosti suradnje²⁵ bar neko vrijeme i pod nekim okolnostima u stanju nadjačati iritantnost neprestanog intimnog suživota, destruktivnost u svakidašnjici, kao i racionalne ocjene da je podjela prednosti i tereta u toj zajednici nepravedna, ili znadu bar držati u ravnoteži te dvije skupine oprečnih sila od kojih jedna teži prema suradnji a druge prema sukobu.²⁶ Ali s vremenom se onda svjesno stvaraju konstrukcije u kojima je suradnja kombinirana sa sukobom, kao, recimo, u svakom natjecanju po pravilima, od viteških turnira do sportskih igara, gdje je suradnja izražena u poštivanju pravila, a sukob ublažen (obično nema fatalnih ishoda). Ili strukture koje trebaju služiti tome da se sukobi rješavaju intervencijom trećih, iza kojih, doduše, stoji premoćna sila, ali samo odvijanje sukoba konstruirano je kao postupak, gdje sukobljene strane svojevoljno sudjeluju u složenim i katkada dugotrajnim procedurama. Samo u tom smislu se sudski proces može razumjeti kao kombinacija sukoba sa suradnjom među sudionicima po procesnim pravilima. S ekonomskim razvitkom i učestalim interakcijama u privrednoj razmjeni nastaje tržište, tj. skup pravila po kojima se razmjenjuje, kupuje i prodaje, ali unutar kojih svaki od sudionika nastoji maksimalno ostvariti svoje interese koji su, samom definicijom tržišne situacije, u sukobu s interesima drugih. Tek u najnovije vrijeme se ista ideja prenosi na političke odnose, gdje je sukob do tada bio reguliran metodom pretežne sile. Pojava višestranačkih političkih sustava gdje se stranke sukobljavaju po pravilima i suraduju u višestranačkom parlamentu, ili načelo diobe vlasti po kojem se nositelji različitih državnih funkcija sukobljavaju time što jedan drugog ograničavaju u raspolaganju vlašću, ali u isti mah nužno suraduju kao dijelovi istog državnog

²⁵ Tisućljetna stabilnost seljačke obitelji tumači se kao posljedica činjenice da je u njoj instinktivna privlačnost i bliskost obiteljskih članova pojačana neophodnošću njihove suradnje da bi se proizvela dobra za osiguranje egzistencije (A. Mitscherlich).

²⁶ Zapravo je Habermasov *Lebenswelt* nenosnađna okolina u kojoj živi svaki od nas, također takva

sustava. Metoda kombiniranja suradnje i sukoba mogla bi se i općenitije primijeniti u strukturi tipa mreže, u kojoj sudionici surađuju po jednoj dimenziji a međusobno se taknuće po drugoj (kao u Castellsovom primjeru umreženih multinacionalnih korporacija ili u Europskoj uniji ako joj uspije ostati akciono sposobni oblik povezivanja država, a da se ne pretvori u super-državu). Koegzistencija suradnje i sukoba u istoj strukturi stvara svojevrsnu napetost (o kojoj, primjerice, govori Durkheim u svojoj analizi Montesquieuove doktrine diobe vlasti) koja može biti pozitivni čimbenik dinamiziranja i aktiviziranja strukture, recimo poduzeća u konkurenciji, ali može i dodatno opteretiti strukturu, recimo obiteljske odnose, te umanjiti njezinu stabilnost. Čini se, bar za sada, da evolucija favorizira takve društvene strukture koje kombiniraju suradnju i sukob ispred onih koje sukob nastoje neutralizirati silom, normama ili eksternalizacijom.

c) Evolucija društvenih struktura

Od kad je Darwinova (1859.) teorija evolucije živih bića izmijenila, u samim korijenima, shvaćanja o životu i njegovom razvitku, nastojalo se teoriju evolucije primijeniti i na mijenjanje i razvitak ljudskih društava. U prvi mah ta se primjena čini ne samo mogućom već i nužnom. Ljudi su živa bića i kao takva proizašli su iz opće evolucije života. Nema razloga pretpostaviti da i budući razvitak ljudske vrste neće biti podređen evolucijskim zakonitostima varijacije, selekcije i ponovne stabilizacije, koje su ustanovljene kao konstante evolucijskog procesa.

Evolucija ljudskog društva sve se češće spominje i u suvremenim društvenim teorijama. Luhmann (1997.) je društvenu evoluciju obradio kao jedan od četiri temeljna stupa svoje teorije. Značaj je evolucijskog razmišljanja prije svega u tom da se ono definitivno razilazi sa shvaćanjima društvenog razvitka kao urednog procesa koji se odvija po unaprijed utvrđenom obrascu ili planu, odnosno koji bi bio uopće pristupačan planiranju i svjesnom utjecaju. Evolucija društva, kako je vidi Luhmann, nije uopće proces u tom smislu da bi imala ustanovljiv smjer prema nekom zamislivom cilju. Ona se odvija u istim oblicima kao prirodna evolucija. Razvitak stvara varijacije, tj. usporedne oblike različitih rješenja istih egzistencijalnih problema; između tih varijanata dolazi do odabira, selekcije, koju određuje velik broj različitih čimbenika, uključivši slučajne okolnosti. Selekcijom "izabrana" varijanta izlaže se ispitu stvarnosti, a ona koja se u stvarnosti održi, iz bilo kojih razloga, stabilizira se u trajniju društvenu strukturu. Bitna je novost takvog shvaćanja društvene evolucije da isključuje pojmove napretka, poboljšanja, usavršavanja iz razmišljanja o društvu, pa prema tome skida s dnevnog reda ne samo sve ideologije o idealnoj budućnosti ljudskog društva, nego i sve optimizme i pesimizme u tom pogledu, proizašle iz pradaavnog shvaćanja vječite borbe dobra i zla. A praktička je prednost tumačenja društvenog razvitka kao evolucije, što otvara mogućnost društvenoj teoriji da pokuša primijeniti brojne spozna-

je suvremene teorije biološke evolucije, npr. hipotezu da evolucija može odvesti neku vrstu do relativnog optimuma, tj. zapravo do slijepe ulice gdje postignuti trenutačno najbolje prilagođeni oblik zatvara put prema daljnjem prilagođavanju.

Međutim, primjena teorije evolucije na ljudsko društvo otvara dvije skupine problema. Jedan je od njih pitanje na koji način utječe ljudska svijest na evoluciju, kao i s njim povezano pitanje kako evolucija mijenja ljudsku svijest? Biološka evolucija djeluje «nagrađivanjem» bolje prilagođenih vrsta većom stopom reprodukcije, većim brojem živih potomaka, a eliminacijom slabije prilagođenih. U društvenom razvitku, naprotiv, možda bi prisutnost svijesti bila dovoljna da se spoznaju i odaberu uspješniji, a napuste manje uspješni oblici i prije nego što prorade definitivne sankcije prirodne selekcije. Tijekom evolucije, međutim, mijenja se i ljudska svijest. Time se mijenjaju kako ciljevi koje ljudi smatraju poželjnim a prema kojima bi htjeli usmjeriti društveni razvitak, tako mjerila po kojima prosuđuju je li neki cilj dostignut odnosno u kojoj je mjeri uopće ostvariv.²⁷

Drugi je problem, usko povezan s prvim, vrijeme potrebno za evolucijske promjene. Prirodna evolucija odvija se u vrlo dugom vremenu. Dok se pokazuju varijacije u bitnim obilježjima neke vrste, dok se posljedice svake od tih promjena prošire dovoljno da bi se, u danoj okolini, moglo očitovati njihovo djelovanje na šanse preživljavanja i na vjerojatnosti broja potomaka koji su u stanju dorasti do dobi vlastite daljnje reprodukcije, a osobito dok se novo stanje stabilizira, tako da bolje prilagođena vrsta zavlada okolišem, a slabije prilagođena nestane, potrebno je vrijeme drugog reda veličine nego i za najdublje povijesne preokrete u ljudskim društvima.

U takvoj je situaciji jedno moguće shvaćanje, da razlike u vremenskim razmjerima ne povlače za sobom bitnu razliku u samom mehanizmu evolucije, da ljudska svijest u tom procesu djeluje naprosto kao akcelerator, da ubrzava procese varijacije, selekcije i ponovne stabilizacije u usporedbi s njihovim trajanjem u prirodnoj evoluciji. Tom shvaćanju pripada i ocjena da je ljudsko predviđanje vjerojatnih posljedica vlastitog djelovanja tako nesigurno, a okolina od koje ovisi uspješnost predviđanja tako promjenljiva, da u konačnom ishodu nema bitne razlike između «slijepe» prirodne evolucije i sviješću upravljano razvitka ljudskih društava. Isto se tako može ukazati na činjenicu da okolnosti koje motiviraju pojedinca i njegovu svijest na određeno ponašanje nisu nužno u isti mah najbolja rješenja za skupinu ili vrstu kao takvu, tako da pojedinačna svijest ne mora nužno biti usmjerena na postizavanje evolucijskih optimuma s gledišta društva.

Drugo je moguće shvaćanje, međutim, da razlike između prirodne evolucije i povijesnog razvitka čovječanstva ne dozvoljavaju izjednačavanja tih dvaju procesa.

Povijest se odvija u međudjelovanju ljudske svijesti i okolnosti, predvidivih i nepredvidivih, racionalnih i iracionalnih, zakonomjernih i slučajnih, s kojima je svijest suočena. Svijest ostaje u tom međudjelovanju bitan čimbenik koji se ne može svesti, naprosto, na jednu od okolnosti, na jedan od mnogobrojnih uvjeta koji određuju tijek zbiivanja. Ako baš želimo upotrijebiti pojam evolucije, moramo razlikovati kulturnu evoluciju u ljudskim društvima od biološke evolucije živih bića. Prva prenosi svoje sadržaje u procesu socijalizacije, druga procesom genetskog nasljeđivanja.³⁶ To shvaćanje nije nespojivo s uvjerenjem da je ljudska svijest proizvod evolucije i da sudbina ljudske vrste ostaje i u budućnosti ovisna o zakonitostima prirodne evolucije. Na primjer, da se ljudska racionalnost izražena u znanstvenom napretku može u konačnoj liniji pokazati kobnom za ljudski rod, ako znanošću razvijena sredstva razaranja ostanu oružje u rukama ljudske agresivnosti.

Danas još ne znamo dovoljno o svijesti i njezinu funkcioniranju, a da bismo o njezinoj ulozi u evoluciji mogli razraditi plauzibilne pretpostavke. To, naravno, ne znači da problem koji nismo u stanju riješiti smijemo zanemariti. Ljudsko se društvo razvija, pa je pitanje: koje pravilnosti, ili odsustvo pravilnosti, vladaju tim procesom jedno od temeljnih pitanja svake društvene teorije. Stoga je napredovanje našeg znanja o ljudskoj svijesti jedna od važnih pretpostavki daljnjeg razvitka društvene teorije, i to bez obzira na to koje mjesto dajemo svijesti u društvenom razvitku. To da smo probleme svijesti odmah na početku isključili iz društvenih znanosti u užem smislu riječi samo pokazuje koliko su relativne granice između znanstvenih disciplina i da je zahtjev interdisciplinarnosti više od trenutačne mode.

Implikacije razvitka teorija o društvu u 20. stoljeću pokazale su da u pretpostavkama koje su kroz njih formilirane nema logičkog protuslovlja. Ili bolje, protuslovlja na koja smo nailazili na svakom koraku nisu posljedica nedosljednosti u mišljenju, već izraz istodobne prisutnosti u društvenom razvitku težnji i pobuda koje smo navikli smatrati oprečnima i međusobno isključivima.

Kod klasika društvenih znanosti na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće – Durkheima, Marxa i Webera – te se opreke još doživljavaju kao međusobno isključive, kako pokazuje analiza R. Boudona (1983.). Društvo je ili suradnja (Durkheim) ili sukob (Marx), u njegovu proučavanju treba polaziti od pojedinca (Weber, Freud) ili od društvenih struktura (Durkheim). Otprilike sto godina kasnije, kod Habermasa, Luhmanna i Castellsa, opreke su prisutne u društvenoj stvarnosti, ali se pojmovno međusobno više ne isključuju. Postoji suglasnost o tome da je temeljna činjenica društvenosti interakcija, osobito u obliku komunikacije, da interakcija proizvodi i suradnju i sukob, ma kako pojedini pisac vidio njihov međusobni odnos, da su prvenstveni predmet

proučavanja u društvenim znanostima društvene strukture, naime trajniji obrasci ponašanja ljudi u međusobnoj interakciji – od jezika do pravnih, političkih i znanstvenih sustava – te njihovo mijenjanje. Iz te suglasnosti proizlazi, smatram, gore (III) izloženi model.

Ono što slijedi je neke vrste misaonog eksperimenta. Model se nastoji usporediti s temeljnim i općepoznatim činjenicama nastajanja i razvitka moderne države, te rasta i preobrazbe državne uprave. Cilj je eksperimenta utvrditi, prvo, uklapa li se konkretni empirijski materijal u teorijsku shemu modela i, drugo, donosi li model nešto nova, obećava li potpuniju i uvjerljiviju analizu proteklih događaja i sadašnjeg stanja stvari nego što je ova kojom danas raspolažemo. Država i uprava su posebno prikladni materijal za takav pokus, zbog toga što je država, na prvi povijesni pogled, oličenje sukoba – u sukobu je nastala i bila je većim dijelom svog postojanja instrument sukobljavanja, – dok je uprava obrazac suradnje, sustav unutar kojeg je svako sukobljavanje smetnja i devijacija.

IV.

Moderna je država nastala u dvije etape: kao apsolutna monarhija između 15. i 17. stoljeća u Europi, pa kao demokratska nacionalna država između 17. i 19. u Europi i Sjevernoj Americi, zamijenivši prethodni feudalni poredak, te se dalje razvijala u industrijskom društvu prema obrascu demokratske i socijalne države tijekom 20. stoljeća.

Politički poredak feudalizma imao je razmjerno nizak kapacitet integracije, u usporedbi s Rimskim carstvom na čijim je razvalinama izrastao. Razvio se iz plemenski organiziranih skupina nadolazećih s velikom seobom naroda uglavnom tijekom prve polovice prvog tisućljeća i iz organizacija obrane od nasilnih došljaka oko izgrađenih utvrda. Suradnja unutar tih struktura temeljila se u tom prvom razdoblju neposredno na sukobu između njih. Tijekom sukoba i oko njih uspjelo je pojedinim vladarima uspostaviti i širu suradnju na većem području, kao u primjeru franačke države, ali nikad za dugo. Sva carstva i kraljevstva u doba feudalizma bila su više nominalna nego stvarno funkcionirajući politički poreci. Kapacitet integriranja suradnje dosežao je, realno gledano, do granica pojedine feudalne domene. Na toj činjenici nije ništa bitno izmijenila ni univerzalnost katoličke Crkve, jer je upravo teritorijalna neograničenost njezinih aspiracija spriječila da na tim temeljima nastane praktički upotrebljiv politički poredak.²⁹ Šire je povezivanje uspijevalo samo u sukobu, dok je

taj sukob trajao. Uspjelo je, međutim, stabilizirati premoć naoružanog plemstva nad nenaoružanim poljodjelskim kmetovima i uopće nad ne-plemičkim pukom na cijelom području europskog feudalnog poretka. Tako da je feudalizam u svojoj završnici ostavio društvo s mnogobrojnim jedinicama stabilizirane ali teritorijalno ograničene suradnje, s feudalnim domenama, seljačkim odnosno kmetским proširenim obiteljima i selima, te zajednicama religijskog kulta, i s trajnim sukobima na dvije razine. Na prvoj suprotstavljeni su privilegirani i premoćni aristokratski staleži puku, dakle ne samo za zemlju vezanim kmetovima, nego svima koji su bili isključeni iz povlaštenog plemstva, a od njih su najvažniji, s gledišta budućeg političkog razvitka, bili obrtnici i trgovci u gradovima. Na drugoj razini sukobljavali su se feudaltci međusobno, jer je svaki od njih imao pravo nošenja i upotrebe oružja, a stvarno i neprestano djelotvorne šire vojno-političke koordinacije utemeljene na monopolu sredstava prisiljavanja iznad njih nije bilo.

1. Stvaranje apsolutne monarhije

Nove okolnosti u društvu proširile su razmjere u kojima su ljudi mislili i djelovali. Feudalizam se pokazao nedorastao tim razmjerima, kako po opsegu suradnje koja je bila moguća u njegovim okvirima, tako po vrsti sukoba koji su mu bili svojstveni odnosno s kojima je bio u stanju izlaziti na kraj.

Geografska otkrića otvarala su nove dijelove svijeta ljudskom djelovanju. U prvom su redu proširila akcioni doseg europskih centara moći, i političke i ekonomsko-financijske, a ti centri nisu mogli biti feudalne domene; ekonomska kriza plemstva u sve više novčanom gospodarstvu isključila je feudalne posjede – izvorno ovlaštene na naturalna davanja kmetova – iz kruga centara akumulacije, a ujedno slabila moć vladajućeg plemićkog staleža. Kriza u katoličkoj Crkvi, izazvana pokretima reformacije, otvorila je sukobe koji su prelazili granice ne samo feudalnih političkih i upravnih jedinica, nego i novih država u nastajanju. U isti su mah osobito neke protestantske sekte potakle intenzivniju suradnju u strukturama novog tipa, kapitalističkog gospodarstva (Weber), ali i zaoštrile sukobe oko prvenstva u gospodarskoj utakmici. Postepeno oslobađanje racionalnog mišljenja i afirmacija humanističkih vrijednosti premještali su naglasak na sukobe nove vrste, na razlike u mišljenju o činjenicama i rješavanje tih sukoba znanstvenim istraživanjem. Oslabili su potencijal Crkve da osigura suradnju na širim prostorima i uopće doveli do potrebe novih rješenja u odnosima suradnje. Feudalizmu svojstveni sukobi između staleža s jedne strane i između velikaša s druge u novim su okolnostima postali ubrzo anakronizam.

Neposredni poticaj nastajanja moderne države bio je nesumnjivo baš permanentni oružani sukob između feudalaca. Taj je sukob bio ekonomski i društveno podnošljiv u vrijeme feudalizma, jer je bio ograničen tadanjom tehnikom oružja i pojedinom suparniku dostupnim krugom ljudi. Ali i u tom pogledu se situacija mijenjala,

prije svega izumom vatrenog oružja, ali i inovacijama u metodama oružane borbe. Umjesto oružane svite pojedinog feudalca sastavljene od njegovih podložnika, svite brojčano ograničene i neprofesionalne, došla je profesionalna *vojska* veća brojem i jača opremom i vojnim znanjem od feudalnih kontingenata. Takva je vojska koštala novaca, preko onog što se moglo namaknuti redovitim davanjima feudalnih podložnika. Inovacija koja je riješila taj problem zvala se *porezi*, koji su u prvom redu opteretili neplemenite stanovnike gradova. A raspored i naplata poreza, novačenje vojske, njezin smještaj i pokretnost na teritoriju tražili su profesionalnu, teritorijalno dislociranu a centralno kontroliranu *državnu upravu*.

Te su inovacije uspješno proveli i politički primijenili u prvom redu oni velikaši, koji su već od ranije imali naslov i legitimitet vladara, kralja ili cara, premda svoj vladarski suverenitet nisu do tada bili u stanju provesti u praksi trajnog osiguranja suradnje od njih nominalno ovisnih plemića. Moderna država, naime, nije nastala u politički praznom prostoru. Tako da su raniji legitimiteti, ma koliko virtualni, igrali ulogu u odabiru onih oko kojih se kristalizirala organizacija države. Ali presudni čimbenik bila je u svakom slučaju fizička premoć. Apsolutni monarh postao je onaj feudalac koji je raspolagao oružanom snagom s kojom se nijedan drugi pripadnik velikaškog staleža nije mogao mjeriti s izgledom na uspješni ishod konfrontacije. Apsolutna monarhija kao politički koncept nije dovođila u pitanje povlastice vladajućih staleža, već ih je, baš obratno, učvrstila preko onog što je osiromašenim plemićima moglo poći za rukom. Legitimiranje vlasti vladara, pa i stvaranje samog pravnog pojma suvereniteta (Bodin 1986. /1577, 1593/),³⁰ došlo je na red tek nakon što je ta vlast bila nesumnjivo uspostavljena na geografskom području bitno širem od pojedinog vlastelinstva. Metode legitimiranja bile su najprije transcendentne i zahtijevale su odgovarajuću potporu organiziranih religija. Kad su tijekom procesa racionalizacije društva i metode legitimiranja vlasti postale sekularne, temeljile su se ili na argumentu da bi jedina alternativa suradnji pod apsolutnom vlašću jednog vladara trebao navodno biti «rat sviju protiv svijuu» (Hobbes, 1588.-1679.), ili na uvjerljivijoj tvrdnji da samo vlast vladara, proizašla iz dogovora, može jamčiti «mir i sigurnost» (Spinoza, 1632.-1677.) na širem području i tako omogućiti nesmetanu gospodarsku i drugu suradnju na tom području, suradnju koja ranije, sred neprestanih obračuna među feodalcima, nije bila moguća.³¹

³⁰ Bodin smatra da "zajednica članova/republike/ ovisi o jedinstvu pod jednim vladarom. Na tome počiva učinkovitost svega ostalog. Stoga je suvereni vladar neophodan, jer njegova vlast povezuje sve članove republike" (1935/1577, knjiga VI, pogl. 5 str. 212).

³¹ Ugled Hobbesa i Spinoze u povijesti političke misli čini se da s vremenom raste. Ujedno raste i razumijevanje za razlike među njima uvjetovane njihovim položajem u povijesnom vremenu i

Apsolutna je monarhija riješila, ili bar ublažila, sukob među feudalcima pritiskom svoje sile, ali i ovisnošću oslabljenih, premda još uvijek povlaštenih staleža od vladareve vlasti da bi zadržali svoj privilegirani društveni položaj nasuprot neplemenitom stanovništvu. Proširio se prostor i mogućnosti trajne suradnje od područja pojedine feudalne domene na znatno veći teritorij pod kontrolom apsolutnog monarha. Stvorene su nove strukture suradnje: novi državni aparat, plemstvo vezano uz dvor vladara, gospodarska i druga suradnja među podanicima na državnom području. Ali temeljni društveni sukob feudalizma, sukob između plemstva i puka, ostao je otvoren. Oštrina se tog sukoba povećala, jer je vladanje plemstva nad kmetovima, pored toga što je izgubilo ekonomsku učinkovitost, protuslovalo novim vrijednostima razumnosti i humanosti, pa i zahtjevima religiozne autonomije sadržanim u protestantizmu. A pojavio se i novi sukob, odnosno novi oblik tradicionalnog sukoba među velikašima, a to je sukob između apsolutnih vladara odnosno sukob među državama pod njihovom vlašću. To je samo na prvi pogled bio isti onaj sukob između velikaša koji je trajao kroz čitavo vrijeme feudalizma. Sada se vodio između velikaša koji su postali apsolutni vladari na znatno širem području od ranijih feudalnih velmoža i bili opremljeni znatno učinkovitijim sredstvima fizičke sile i sredstvima za njihovo održavanje. Sukobi među kraljevima bili su na putu da se pretvore u sukobe među državama, znatno opasnijem i razornijem obliku sukobljavanja. Država je i prema unutra, tj. prema vlastitim monarhovim podanicima, bila znatno prodornija vlast, zahvaćala mnoge dimenzije njihove egzistencije za koje se raniji nositelji političke vlasti u feudalizmu nisu dospjeli brinuti. Stoga se pojavio i novi tip sukoba proizašao iz samog postojanja središnje državne vlasti utemeljene na efektivnom monopolu sredstava fizičke sile u rukama vlastodržaca: sukob između vlastodržaca i načelno svih onih koji su njihovoj vlasti podvrgnuti. U doba apsolutne monarhije to je značilo sukob između vladara i plemstva odnosno svećenstva i predstavnika gradova kao «političkih staleža». Te su dvije vrste sukoba – sukobi među monarhijama i sukobi vlastodržaca s podanicima – odredile glavne političke događaje razdoblja apsolutnih monarhija. Svoju punu težinu i domet, međutim, ti su sukobi pokazali tek u sljedećoj fazi.

2. Nastajanje demokratske nacionalne države

U drugoj su fazi nastajanja moderne države kao demokratske i nacionalne promijenjeni uvjeti u društvenoj okolini odigrali još značajniju ulogu nego kod stvaranja

on generalizira u opće «prirodno stanje». Kad znamo kako dugo je čovječanstvo živjelo bez takve središnje monarhijske vlasti, pa i bez ikakve države, Hobbesove pretpostavke djeluju neučvrsteno, ma koliko točno pristajale kao opis situacije u Engleskoj u dijelu 17. stoljeća. Spinoza, u Nizozemskoj gdje je i monarhija imala obilježje republike, tj. vladavine na temelju stalnog pregovaranja i dogovaranja među predstavnicima moćnih gradova, smatra da i takva politička suradnja može biti dovoljan temelj da se na njemu izgradi «mir i sigurnost» (Kreische 2000.; Heerich 2000.; Bobbio 1989.).

apsolutne monarhije. Rasla je gospodarska i financijska moć građanskog staleža širanjem trgovine i bankarstva, prerastanjem obrta u manufakture. Gradovi su u feud.izmu raspolagali vlastitim oružanim formacijama koje su se već tada pokazale vi nego doraslima feudalnim četama, barem u obrambenim operacijama. Apsolutna monarhija, doduše, dokinula ovu vojnu autonomiju gradova i podvrgla ih svojem monopolu fizičke sile, ali su i sami apsolutni vladari znali doći u financijsku ovisnost od gradskih zajmodavaca. Građanski stalež je već od početaka apsolutne monarhije pa i ranije, bio i formalno prisutan u političkom sustavu, preko predstavnika «kr. ljevnih slobodnih gradova» i drugih gradskih naselja koja su vladarskim poveljama dobila status kolektivne osobe plemićkog reda, kao posebni stalež u državni staleškim skupštinama. Unutarnje uređenje gradova bilo je utemeljeno na suradnji građana, a sukobi koji su se pojavljivali između gradske elite i plebejskog stanovništva grada i katkada bili stabilizirani u svojevrsne gradske institucije, bili su, zapravo, uslijed pritiska feudalne okoline, jedan od prvih primjera kombinacije suradnje i sukoba u političkim strukturama. Unutargradski sukobi nisu smjeli dovesti u pitanje sposobnost grada da se oružanom silom suprotstavi plemstvu koje je i gradovima nastojalo nametnuti svoje feudalno vrhovništvo. Taj je tradicionalni antagonizam između gradova i plemstva također pridonio tome da se i glavni sukob toga doba sukob između povlaštenih staleža i ugnjetenog puka, usmjerio na konfrontaciju stanovnika gradova, građana, s plemstvom.

U tim je uvjetima feudalni poredak kao trajna povlaštenost plemstva, svjetovnog i crkvenog, nad svim ostalim stanovništvom postao neodrživ. Odgovarajuće društvene promjene često su se odigrale u obliku nasilnih revolucija, jer su prethodne institucionalne strukture, političke strukture apsolutističke monarhije, bile tako čvrsto stabilizirane odnosno tako neprilagodljive da se nisu mogle mijenjati drugačije nego izravnim nasilnim sukobom. Nositelji promjena i s time glavna snaga u sukobu s plemstvom bili su građani, u smislu «stanovnici gradova» (*bourgeois*), organizirani kao treći stalež, koji su sami sebe doživljavali kao naciju (*Sieyes*, 1970.³²) i prije nego su zaista postali građani u smislu «članovi države» (*citoyens*).³³ U svakom slučaju, to jest i onda kad se građanska revolucija odvijala u obliku višekratnih reformi – kao u Engleskoj a ne jednim revolucionarnim ustankom, presudna je činjenica bila da je kontrola monopola sile prešla u druge ruke, u ruke predstavnika građanstva. I nova je država proizašla iz sukoba.

³² Emmanuel-Joseph Sieyes, poznat iz povijesti Francuske revolucije kao "opat Sieyes" piše u svojoj knjizi "Qu'est-ce que le Tiers Etat?" ("Što je Treći stalež?") (Geneve, Droz, 1970, str.180): "Nacija postoji prije svega, ona je ishodište svega".

³³ Pojam nacije i osjećaj nacionalne pripadnosti postojao je, u izvjesnoj mjeri i u pojedinim primjerima i prije stvaranja demokratske nacionalne države. U doba apsolutističkih monarhija taj je osjećaj izazivao političke krize, jer je protuslovio režimu u kojem su svi pripadnici nacije bili podvrgnuti vlasti jednog

Demokratska nacionalna država bila je zamišljena kao struktura trajne suradnje svih građana. Ta je suradnja utemeljena na geslima slobode, jednakosti i bratstva, na proglašenju općih prava čovjeka i građanina, na postupno sve općenitijem pravu glasa za izbor predstavnika u vodeća politička tijela, na solidarnosti državljana kao nacije. Nova je država, i vlast u njoj, legitimirana tim uključivanjem svih pripadnika nacije u krug legitimnih interesenata. A tek je iza toga pravno stabilizirana odgovarajućim ustavnim propisima. I u tom je slučaju redoslijed uspostavljanja nove političke vlasti bio isti kao i u drugim primjerima stvaranja trajnijeg društvenog poretka: faktička uspostava monopola sredstava fizičke sile, legitimiranje te sile rješenjima koja su interesno prihvatljiva za svakodobno mjerodavnu skupinu stanovništva, pa učvršćivanje nove strukture normama koje su postupno internalizirane u svijesti ljudi i habitualizirane u društvenoj sredini.³⁴

Gesla slobode, jednakosti i bratstva upućuju na vrijednosti koje nisu sve istosmjerne u odnosu na suradnju i sukob. Sloboda negira prisilu apsolutnog monarha i staleške države u ime pravednosti. Ali u isti mah daje nove snage sukobu oko prvenstva u gospodarskoj utakmici na slobodnom tržištu. Svakodobni pobjednici u tom sukobu nastoje dati trajnost svojoj pobjedi pomoću tradicionalne institucije vlasništva koja stabilizira razliku između bogatih i siromašnih, pa time i povod sukobima među njima. Jednakost nadopunjuje vrijednost slobode u tom smislu da obje znače uključivanje svih stanovnika države u skupinu jednako ovlaštenih građana, ali protuslovi slobodi u tom smislu da negira nejednakosti, pa i one proizašle iz slobodne poduzetničke djelatnosti na tržištu, u ime vrijednosti pravednosti. Pravednost, naime, po svojoj prirodi, dozvoljava samo one nejednakosti među ljudima koje idu u prilog slabijih, dakle upravo onih koji su izvukli kraći kraj u konkurentskom sukobu na tržištu ili na bilo koji drugi način došli u podređeni položaj (Rawls 1971.). Pristranost u korist slabijih još jače izražava revolucionarno geslo bratstva, koje solidarnost među ljudima pretvara u etički zahtjev. Protuslovlje između vrijednosti koje su bile polazište građanskih revolucija izvor su novih sukoba koji traju do današnjeg dana.

Demokratska nacionalna država zbližila je ljude, pojačala interakciju među njima i time automatski otvorila nove prostore suradnje i sukobljavanja. Proglašavanjem slobode, jednakosti i bratstva srušene su načelno sve pregrade između ranijih staleža, poništena je socijalna distanca koja je bila duboko ukorijenjena u svijesti lju-

³⁴ Durkheim je ukazao na to da u društvima "organske solidarnosti", dakle u modernoj državi, pravo dobiva novu ulogu: uspostavljanja ravnoteže između potencijalno sukobljenih aktera na tržištu, putem ugovora. Moglo bi se reći da se u pravnom poretku time vraća u prvi plan jedna njegova pradávná funkcija, uspostavljanje mira u društvu presuđivanjem sporova među članovima, dakle u neku ruku prva kombinacija suradnje i sukoba u istoj strukturi. U ustavnim porecima moderne demokratske države pravo se pojavljuje i u svojoj trećoj ulozi, kao stabilizator uključivanja određenih skupina stanovništva u krug legitimnih interesenata, uz istodobno isključivanje svih onih koji tim uključenim skupinama ne pripadaju. O tome više kasnije u vezi s pravnom državom.

di feudalnog društva, uključen je u krug ravnopravnih građana najveći dio stanovništva koji je u ranijem poretku bio isključen iz onih staleža koji su jedini činili «politički narod». Država postaje institucija koja počiva, načelno, na suradnji svih državljana, pa je zato opravdano od tog vremena i stanovništvo, pored teritorija i organizirane vlasti, smatrati dijelom države, naravno i opet samo na razini proglašenih principa. Time je legitimiran golemi krug novih interesa koji su ranije bili nelegitimni, otvoren je horizont novih očekivanja koja ranije nisu postojala, obećana je pravednost za sve unutar državnog područja – obećanje koje, uostalom, ni do danas država nije bila u stanju potpuno ispuniti, premda se kroz svoj razvitak tome postupno približavala. U budućće će se sve nejednakosti, sve neslobode do kojih u društvu dolazi osjećati mnogo akutnije kao nametanje, kao nejednakost, kao nepravednost, pa će stoga i izbijanje sukoba biti češće, sami sukobi žešći nego ranije. Predmet su tih sukoba pokušaji ponovne stratifikacije društva, u suprotnosti s obećanjima demokratskih prevrata.

Tu je, prije svega, usporedo s industrijskim preobražajem gospodarstva, sve općenitiji i sve oštrij sukob između vlasnika kapitala, sredstava za proizvodnju, i od njih ovisnih industrijskih radnika. Demokratska nacionalna država u tom sukobu ima dvojaku ulogu. S jedne strane, jamči svojim monopolom sile instituciju privatnog vlasništva na sredstva za proizvodnju. Kako industrijalizacija napreduje, ta su sredstva sve veće vrijednosti, pa stoga sve značajnija i s gledišta javnog interesa. U toj svojoj ulozi država pomaže, ma i neizravno, vlasnike kapitala u sukobu s vlasnicima radne snage. S druge strane, država tim istim svojim monopolom sile primjenjuje zakone koji štite radnike. Što demokracija više napreduje, što se više širi krug stanovnika s pravom glasa, to je jača mogućnost utjecaja mase radnika na odluke zakonodavnih tijela kroz radničke političke stranke, pa zaštitna uloga države u odnosu na radnike postaje stvarnija. Pored toga, situacija sukobljenosti između onih koji u državi vladaju i onih koji su toj vlasti podvrgnuti, koja je postala aktualna već u doba apsolutne monarhije, traje i u građanskoj demokratskoj državi, s novim mogućnostima eskaliranja i radikaliziranja.³⁵ Samo postojanje državne vlasti doživljava se često kao izvor nejednakosti, dakle kao suprotno zahtjevu pravednosti. A iskustvo proteklih građanskih revolucija upućuje na to da je u obrani pravednosti i sila legitimna.

Demokratska nacionalna država je država svih građana kao pripadnika nacionalne zajednice. Samim tim ona je potencijalno suprotstavljena drugim nacionalnim državama koje zastupaju nacionalne interese drugih nacija. Pod normalnim okolnostima, doduše, ta suprotstavljenost ne dopire do svijesti većine građana. Međutim, ljudi obuhvaćeni državom kao organizacijom, dakle državni aparat u najširem smislu, vrlo su svjesni tih interesnih opreka. Velik dio državnog aparata je, po svom djelokrugu i

zadacama koje su mu namijenjene, baš usmjeren na zaštitu suparničkih interesa svoje države u sukobu s drugim državama. A državna vojska u nacionalnoj državi može, pozivom na opću vojnu obvezu građana, mobilizirati velik dio stanovništva za međudržavne oružane obračune. Demokratska je država naslijedila državni aparat apsolutne monarhije, legitimirala ga uvjerljivije nacionalnom solidarnošću i znatno ga povećala. To daje međudržavnim obračunima još neusporedivo ozbiljniji karakter nego što su ga imali međusobni ratovi apsolutnih vladara s vlastitim profesionalnim oružanim formacijama. Sukob među nacionalnim državama, vođen sve razornijom tehnikom ratovanja kao masovni rat na temelju opće vojne obveze, drugi je temeljni oblik sukoba koji je obilježio razdoblje demokratskih nacionalnih država. Prvi pokušaji reguliranja odnosno ograničavanja i ublažavanja međunarodnih sukoba sastoje se u primjeni za građansko društvo tipične pravne institucije ugovora, kao jednog od izvora međunarodnog prava. Ali kako toj pravnoj regulaciji nije prethodilo uspostavljanje premoćnog centra nad-državne sile, već samo načelno legitimiranje načelima međunarodnog poretka, pravna se regulacija odnosa među nacionalnim državama međunarodnim pravom, u posljednjoj liniji, naime kad je sukob poprimio oblik međudržavnog rata, pokazala neučinkovitom.

Država tog razdoblja legitimirana je kao nacionalna država. Ali pojam nacije tu-maćen je na dvojak način: nacija kao ukupnost građana nacionalne države i nacija kao izvorna zajednica ljudi povezanih zajedničkim kulturnim atributima, u prvom redu jezikom i zajedničkom poviješću. U tom drugom smislu, nacija kao etnička zajednica nezavisna od državne organizacije, s jedne strane, legitimira nacionalnu državu, pa i potiče eventualni sukob s drugim državama gdje stanuju dijelovi vlastite etničke nacije kao «nacionalne manjine». Ali s druge strane, etnička nacija koja nije organizirana kao država teži prema tome da stvori vlastitu državu i u toj se težnji sukobljava sa svima koji tom nastojanju stoje na putu, u prvom redu s državama u kojima žive njezini pripadnici, a u kojima premoćni položaj pripada drugom etnosu. Takve su situacije osobito pooštrene kolonijalnom ekspanzijom u prvom redu europskih sila na drugim kontinentima i borbom koloniziranih da se oslobode svoje ovisnosti. Nacija, stoga, ne samo legitimira vlast demokratske nacionalne države, nego motivira i treći tip sukoba karakterističan za to razvojno razdoblje, sukob između etničkih nacija i država koje ih sprečavaju u njihovu državnom konstituiranju. Pitanje je, s druge strane, u kojoj je mjeri kolonijalna ekspanzija ublažila oštrinu društvenih sukoba u matičnoj zemlji, kako «izvozom» tih sukoba u kolonijalna osvajanja, tako ublažavanjem siromaštva u matičnoj zemlji pomoću dobiti od izrabljivanja kolonija.³⁶

Sukobi unutar demokratskih nacionalnih država – ne sukobi među državama – odvijaju se u okviru načelno generalizirane suradnje među građanima kao proglaše-

³⁶ Tako je, nesumnjivo, prisustvo «praznog prostora» na zapadu SAD-a, ublažilo socijalne sukobe u toj

nog načela funkcioniranja države. U toj je situaciji izvor vrlo značajne novosti društvenom strukturiranju, naime svjesnom stvaranju takvih konstrukcija u kojim je sukob kombiniran sa suradnjom. Budući da svaka interakcija može biti, načeln jednako vjerojatnim, ishodištem i suradnje i sukoba, u svakoj je interakciji, u stvar mogućnost suradnje spojena s mogućnošću sukoba. Sada je, međutim, ta kombinacija upotrebljavana svjesno, kako na području privrede, tako u oblasti politike. Građani se sukobljavaju kao takmaci na tržištu, ali tržište pretpostavlja poštivanje određeni temeljnih pravila, tj. suradnju. Građani se sukobljavaju u svojim političkim nazorima, kao i neposredno oko pitanja tko u danom razdoblju treba biti nositelj vlasti. A taj se sukob odvija preko političkih stranaka u višestranačkom sustavu, dakle prek stranaka koje su, razmjerno dobivenim glasovima, predstavljene u parlamentu gdje surađuju na donošenju državnih političkih odluka. Građani se sukobljavaju s drugima građanima o svojim pravima, ali se ti sukobi rješavaju u sudskim parnicama u kojim partične strane surađuju po pravilima sudskog postupka.

Snaga demokratske građanske države ponovno stavlja na dnevni red prava spoznaje o mogućnosti degeneracije oblika vlasti u svoje zloćudne varijante: monarhije u tiraniju, aristokracije u oligarhiju, demokracije u anarhiju. U prva dva oblika tiraniji i oligarhiji – državna vlast u neku ruku predaleko razvija svoju funkciju integracije, stvaranja čvrstog okvira za suradnju; taj je oblik sada postao previše krut da bi se mogao prilagoditi društvenim promjenama, ma i manjeg opsega, i zadovolji elementarne težnje prema pravедnosti. Treći oblik, anarhija, naprotiv, znači, da država ne ispunjava uopće zahtjev integracije. Rimski povjesničar Polibije je mislio da je rimska država riješila taj problem kombiniranjem monarhijskog načela – car – s aristokratskim – senat – i demokratskim – *comitia*. Slična je kombinacija ostvarena i suvremenoj demokratskoj državi između zakonodavne, izvršne i sudske vlasti. Sam što su politički mislioci građanskog razdoblja – Locke, Montesquieu – spoznali da taj efekt, koji je Polibije smatrao automatskom posljedicom kombinacije temeljni oblika vladanja, moguće osigurati samo svjesnom i promišljenom konstrukcijom ravnoteže između nositelja različitih funkcija vlasti, dakle primjenom načela diob vlasti u državi. Takva struktura u kojoj se vrhovni nositelji pojedinih državnih funkcija međusobno sukobljavaju, koče jedan drugog i svojim međusobnim nadzorom sprečavaju zloupotrebu vlasti, dok istovremeno nužno surađuju kao funkcionari iste države, je primjer ugrađivanja suradnje i sukoba u istu društvenu strukturu, i to na području političkih odnosa gdje je svaka ravnoteža, obzirom na blizinu monopoli fizičke sile, od početka labilna. Mnogobrojne su vrste i primjeri remećenja tako u postavljene ravnoteže između suradnje i sukoba.³⁷

Međutim, država kao institucionalno stabilizirana organizacijska struktura, postavlja granice do kojih je «suradničko sukobljavanje» na njezinom području moguće, a te su granice opstanak i integritet države kao takve. Preko te granice svaki je sukob nelegitiman i konfrontiran državnom silom. To vrijedi i za konkurentne sukobe na tržištu. Kad ih država ocijeni kao opasne za postojeći politički poredak, ona ih regulira, tj. ograničava i usmjerava snagom monopola sile koji stoji iza njezinih regulativnih odredbi. Premoćna fizička sila ostaje i dalje jedini nediskutabilni temelj svakog normativnog uređivanja.

3. Priroda i utjecaj pravne države

Sredstvo stabiliziranja određenih oblika interakcije među ljudima u društvenu strukturu je norma. Norma je, izvorno, predodžba o tome da je neko ponašanje zahtijevano a drugo zabranjeno. Kad takva predodžba prijeđe put internalizacije i habitualizacije, te se počne socijalizacijom prenositi na nove naraštaje, ona postaje očekivanje. Članovi društva u međusobnoj interakciji očekuju da će se svi sudionici ponašati u skladu s normama, a to smatraju i za sebe obvezatnim. Samim time norma postaje podlogom suradnje, jer interakciju koja postaje predvidivom u svom odvijanju u skladu s odgovarajućim očekivanjima sudionika u pogledu ponašanja koje je zahtijevano odnosno zabranjeno možemo ocijeniti kao suradnju bez obzira na to s kakvim je pozitivnim ili negativnim afektima povezana. S druge strane, sukobi nastaju tijekom takve suradnje neprestano zbog razočaranih očekivanja, tj. zbog kršenja normi. Budući da je proces internalizacije, habitualizacije i socijalizacije razmjerno dugotrajan, nastojalo se pronaći način kako bi norme brže stekle obvezatnost, a očekivanja koja se na njima temelje pouzdanost. Jedan od načina kako se to postiže je da se normativne zapovjedi i zabrane utemelje na autoritetu koji je već prije toga stabiliziran internalizacijom, habitualizacijom i socijalizacijom, a to je, tradicionalno, autoritet predaka, božanstava i drugih transcendentnih entiteta.³⁸ Drugi je način, aktualan od kad postoje države kao stabilizirani monopoli sredstava fizičke sile, da država sankcionira kršenja normi, bez obzira na to je li ih ona sama donijela ili je svojim institucionaliziranim autoritetom stala iza normi koje su potekle iz drugog izvora. Takve norme zovemo pravnim.³⁹ Kao svaka društvena struktura i pravo stabilizira interakciju u suradnju, ali može stabilizirati i prednosti koje je jedna strana stekla u sukobu u razmjerno trajno stanje.

³⁸ Imaju li ti transcendentni entiteti realnu podlogu, kao što tvrdi Durkheim (1912.) pretpostavljajući da iza njih, u stvari, stoji autoritet same društvene zajednice, ne utječe bitno na učinkovitost odgovarajućih

Pravnu normu primjenjuje vlast na podanike, koji su samim time usmjereni na suradnju u ostvarivanju normativnih zahtjeva, ali su istodobno isključeni od svakog raspolaganja predmetom pravne regulacije koje bi bilo u suprotnosti s normom.⁴ Demokratska je država, međutim, pošla donekle obratnim putem. Uključila je, načelno, sve stanovnike u krug slobodnih i jednakih građana. Dosljedno tome, i pravna norma uključuje sve građane, kao slobodne i jednake, u krug ovlaštenika, a s druge strane, obvezuje sve građane, pa i nositelje državne vlasti, na ponašanje u skladu s pravom. Taj preokret povlači za sobom niz implikacija:

- Pravna norma legitimira opće državno uređenje, koje je garantirano državnim monopolom sile. Prema tome, ono što je izvorno bilo naprosto faktičko stanje stvari: netko je raspolagao takvom silom kojoj se nitko nije mogao uspješno suprotstaviti, sada postaje pravno stanje. Država, u predodžbama građana, nije više puko nasilje, već je njezin aparat prisiljavanja postao oruđe održavanja pravnog poretka, dakle poretka u koji su, kao građani, svi uključeni. Ona sankcionira kršenje norme koje sve, pa i nju i njezine organe, obvezuju.
- Pravna norma garantira obvezatnost ugovora i drugih pravnih transakcija među građanima istim mehanizmom sankcioniranja svakog kršenja norme, mehanizmom koji je utemeljen i opet na njezinom monopolu fizičke sile. Na taj način pravna država jamči pravnu sigurnost, koja je glavni preduvjet suradnje građana i kolektivnih pravnih subjekata na državnom području i šire od njega.
- Pravna norma štiti, istim državnim sankcioniranjem kršenja prava, građane koji su demokratski politički poredak uključio u krug ravnopravnih ovlaštenika i ponovnog isključivanja. U tom pogledu, međutim, pravna norma ne ide do kraja, do potpunog uključivanja kako proizlazi iz načela demokratskih revolucija. Ona štiti političku jednakost građana, njihovo pravo izbora i ravnopravnog sudjelovanja u različitim manifestacijama političke jednakopravnosti. Isto tako štiti pravnu jednakost građana pred zakonom. Ali ne jamči, preko toga, ni ekonomsku ni društvenu jednakost građanima koji su u tom pogledu prepušteni tržišnim utakmicama i drugim procesima društvene diferencijacije. Postupno se ipak širi pravnom normom uvedene mjere koje i na tom području uvode neke kompenzacije za nesigurnost kojoj su građani prepušteni uslijed djelovanja tržišta društvene diferencijacije. O tome više u vezi sa socijalnom državom.
- Pravna norma usmjerava sukobe među građanima i među kolektivnim pravnim subjektima na put reguliranih sudskih postupaka u kojima je sukob-spor korišten

⁴⁰ Primjer su klasične institucije rimskog prava: obitelj, vlasništvo i civitet. Patrijarhalna je rimska obitelj

biniran sa suradnjom, izraženom u pridržavanju procesnih pravila. Iza tih pravila stoji, kao kod svake pravne norme u pravnoj državi, državni monopol sile.

- Pravna norma uvodi ograničenja i nositelja državnog monopola sile u njihovom odnosu s građanima i nadzor nad načinom kako oni upotrebljavaju državnu silu. Temelj su tih ograničenja i odgovarajućeg nadzora nad agentima države temeljnim državnim propisom zajamčena ljudska i građanska prava. A jamstvo njihovog poštivanja nije samo u sankcioniranju povreda tih prava, nego i u preventivnom djelovanju takvih institucija pravne države kao što su mjere političke kontrole građana nad nositeljima vlasti, opoziv, dioba vlasti i dr.

Demokratska je država pravna država.⁴¹ Pravna država znači državu u kojoj su ne samo građani, već i organi državne vlasti, uprave i sudstva vezani pravom, ali i državu u kojoj su unutarnji sukobi među građanima usmjereni na put rješavanja pravnim postupcima pred sudovima i analognim tijelima. Pravna država, kako je istakao već Durkheim (1893.), jamči svojom silom obvezatnost temeljne pravne institucije građanskog društva, ugovora, dakle suglasne izjave volje partnera, izjavljene u pravnom obliku, kojom oni sami sebe obvezuju i unaprijed prihvaćaju legitimnost državnim jamstvima sankcionirane odluke tijela za rješavanje sukoba u kojem se ugovorni partneri pojavljuju kao sukobljene strane. I opet, demokratska država i njezin pravni sustav javljaju se kao jamci suradnje odnosno suradnje kombinirane sa sukobom u obliku uredenih sudskih postupaka.

Ono što u načelno ravnopravnim sukobima interesa među građanima znači ugovor, to u društveno-političkim sukobima znači legitimiranje izborima. Kolektivno obvezatne političke odluke i zakone donosi tijelo koje je proizašlo iz slobodnih, općih i ravnopravnih izbora i koje se istim putem može mijenjati.

U tom je tijelu najjasnije sukob među političkim strankama kombiniran sa suradnjom tih istih stranaka u donošenju odluka i zakona.

Iako je pravna država, kao i svaki drugi element državnog uređenja, izvorno utemeljen na premoćnoj državnoj fizičkoj sili, pa je u tome i glavna prednost takvog aranžmana u usporedbi s dugotrajnijim procesima strukturne stabilizacije, i pravna država može steći relativnu trajnost i opet samo njezinim učvršćenjem kao institucije, dakle njezinom internalizacijom u svijesti građana, njezinom habitualizacijom u društvenoj sredini i njezinim pretvaranjem u jedino zamislivo i samorazumljivo stanje tijekom prenošenja iz pokoljenja u pokoljenje. To se jasno vidjelo u 20. stoljeću, kad su mnoge države od demokratskih postale autoritarne i totalitarne, a tom su se regresivnom razviku uspjele oduprijeti one demokratske države u kojima su obilježja pravne države bila dovoljno institucionalno stabilizirana.

Takva institucionalna stabilizacija, međutim, kao i u drugim primjerima, znači istodobno odgovarajući gubitak prilagodljivosti promjenama pravnog sustava u okolini koja se sve brže mijenja. Taj se gubitak nastoji nadoknaditi *pozitivizacijom* prava, tj. načelnom odredbom da ono tijelo koje je u demokratskoj državi ovlašteno donositi pravne propise može te propise i mijenjati, odnosno zamijeniti ih novim pravnim normama, a da ta mogućnost nije ograničena nekim propisanim minimumom vremena u kojem norma treba ostati na snazi prije nego što se može promijeniti. Takve na prvi pogled međusobno oprečne načine regulacije kao što je institucionalna stabilizacija pravne države s jedne strane, a pozitivizacija prava s druge moguće su tek kad je državni sustav dosegao dovoljnu veličinu i stupanj složenosti, da i pojmovno oprečna rješenja mogu u njemu istodobno postojati.

Koji je odnos na taj način stabiliziranih ali u isti mah neprestano promjenljivih pravnih normi s pojmovima *pravednosti* i *pravičnosti*? U početnim fazama razvitka država i pravnih poredaka, pravednost, u prvom redu s gledišta nositelja državne vlasti ali i njihovih podanika koji su taj poredak usvojili, znači naprosto jednako postupanje s jednakima. To vrijedi za nositelje pravno povlaštenih položaja u poretku međusobno kao i za međusobne odnose isključenih. Ali vrijedi i za odnose ovlaštenika s isključenima, ne dovodeći u pitanje samu temeljnu činjenicu pravne ovlaštenosti jednih i pravne isključenosti drugih.¹² U isti mah, međutim, pojam pravednosti i pravičnosti seže preko granica pozitivnog pravnog poretka. U pojmovno određene pravednosti ulaze i moralne norme, a u pojam pravičnosti i procjena prikladnosti pojedine norme - pravne, moralne i druge - u primjeni na pojedinu konkretnu situaciju. Konačno, u okviru širih procesa društvenog mijenjanja, zahtjev pravednosti može biti izraz težnji da se promijene osnovni društveni odnosi tako da se dosadašnji slojevi isključenih uključe u krug legitimnih interesenata. Dakle, u najvažnijim društvenim sukobima pravednost i pravičnost mogu biti u isti mah argumenti sukobljenih strana i uvjeti buduće suradnje u pravednijem poretku.

Kad razmišljamo o budućnosti pravne države, prvo je pitanje, koji su uvjeti nastajanja i funkcioniranja jednog trans-nacionalnog pravnog poretka? Jedan bi mogući put bio ponavljanje procesa nastajanja i učvršćivanja državnih pravnih sustava. To znači, stvaranja svjetskog središta monopola fizičke sile koji bi jamčio pravnu obvezatnost odgovarajućih normi u svjetskim razmjerima, bilo da te norme već postoje u sklopu današnjeg međunarodnog prava, bilo da se u buduće donesu po postupcima čija bi legitimnost bila dovoljno široko prihvaćena. Kako smo navikli da legitimnu monopolizaciju sile povezujemo s postojećim nacionalnim državama, teško nam je

zamisliti globalni monopol sile koji bi bio dovoljno neutralan s gledišta nacionalnih interesa, kulturnih obilježja i idejnih uvjerenja, da bi mogao steći legitimnost u svijesti dovoljnog dijela svjetskog stanovništva i tako postati autentični pravni poredak koji treba silu, u pravilu, samo kao pozadinu, a normalno djeluje svojom normativnom uvjerljivošću. Drugi je mogući put, da mreža današnjeg međunarodnog prava postane sve gušća, normativni zahtjevi i zabrane koji iz njega proizlaze sve opravdaniji u očima adresata, pa, prema tome, očekivanja na temelju normi sve pouzdanija. S vremenom bi onda iz takvog globalnog pravnog poretka izrasle odgovarajuće institucije koje bi, s jedne strane, jamčile legitimnost svjetskog pravnog sustava, a s druge omogućile njegovu svakodnevnu pravednu i pravičnu primjenu u konkretnim slučajevima.⁴³ Problem bi bio u tome, što bi takva dugoročna stabilizacija svjetskog pravnog poretka bez izravnog oslanjanja na silu nužno poprimila obilježja institucionalizacije koja je kao struktura teže promjenjiva i slabije prilagodljiva promjenama koje se u društvenoj okolini sustava odvijaju sve brže. Vjerojatno bi neka kombinacija prve i druge metode pružala najviše nade u pronalaženje puta pravne države u budućnost.

4. Razvitak demokratske socijalne države

Demokratska se građanska država razvija u okolini koja u razmjerno kratkom vremenu postaje opet značajno složenija. Agrarna se društva pretvaraju u industrijska, rastu gradovi i postotak stanovništva koje u njima stanuje. U industrijskom i urbanom društvu, od druge polovice 19. gotovo do kraja 20. stoljeća, gustoća interakcije među ljudima raste za čitav red veličine. U industrijskom pogonu velik broj ljudi radi zajednički kroz čitav radni dan. U gradovima znatno je veći broj ljudi u neusporedivo užem dodiru nego ranije kad su bili raspršeni u seoskim naseljima. Kroz to se suradnja među ljudima širi i produbljuje, a sukobi koji izviru još iz općeg uključivanja ljudi kao građana i kao autonomnih pojedinaca u krug legitimnih interesenata demokratskim reformama i revolucijama postaju općenitiji i oštiri.

Novе društvene strukture, stvorene u demokratskoj nacionalnoj državi, strukture u kojima je suradnja kombinirana sa sukobom u svakodnevnom funkcioniranju, u prvom redu tržište i višestranačje, izložene su novim pritiscima i novim izazovima, te se ravnoteža između suradnje i sukoba koja je svojstvena tim strukturama, pokazuje sve više labilnom. Tržišna industrijska privreda unutar država i preko državnih

⁴³ Hans Kelsen već je 1920. ("Das Problem der Souveränität und die Theorie des Völkerrechts: Beitrag zu einer reinen Rechtslehre") predlagao svjetski pravni sustav koji bi bio polazište za nastajanje "svjetske i univerzalne države" organizirane kao "univerzalna zajednica iznad pojedinih država, koja bi ih sve u sebi ubuhvatila" (str.319).

Analogno s razvojem nacionalnih država, i u nastajanju svjetske države zamisliva je alternativa

granica je nestabilni proces i izaziva periodičke ekonomske krize. Suradnja i sukob kombinirani u instituciji tržišta, od početka nisu u ravnoteži. Sukob je u tržišnoj konkurenciji izvorno prisutan, a suradnja, izražena u pravilima tržišne utakmice, ovisi o naknadno razvijenim mehanizmima i o njihovoj učinkovitosti u sankcioniranju kršenja i u sprečavanju nastajanja monopola najjačih među sukobljenim konkurentima.⁴¹ Gradovi, kao koncentracija mnogo ljudi na užem prostoru, su mjesto nastajanja suvremenih masovnih političkih stranaka, koje sukobima u društvu daju trajni i organizirani oblik. Izvorni je interes stranaka osvojiti političku vlast i isključiti svoje takmace od nje; težnja koja može narušiti ravnotežu između političkog sukobljavanja suradnje u upravljanju državom.

Nova situacija stvara jak pritisak na državu da se diferencira, da stvori nove kanale komunikacije s okolinom kako bi bila u stanju odgovoriti na nove impulse i izazove i održavati ravnotežu između suradnje i sukoba u političkim i ekonomskim strukturama društva. U demokratskim preobrazbama diferencira se najprije vrh države. Umjesto jedinstvenog vrha apsolutističke monarhije stvara se zakonodavno tijelo od izabranih narodnih predstavnika, izvršna vlast u rukama vlade, sudska funkcija koju obavlja sistem sudova. To je prvi puta da su u samoj jezgri državnog sustava uvedene konstrukcije koje svjesno kombiniraju suradnju i sukob. U daljnjem razvitku raste diferencira se osobito državna uprava, u sklopu izvršne vlasti. Vojske rastu s porastom stanovništva i generalizacijom vojne obveze, u okolini gdje se, u svjetskim razmjerima, gotovo neprestano ratuje.

Međutim, država se diferencira i uslijed novih potreba suradnje. Industrijsko urbano društvo stvara nove situacije i s njima nove potrebe. Urbanizacija temeljito mijenja položaj ljudi i naselja. Od problema svakodnevnog života, kao što je primjerice, pitka voda ili otpad, koje u agrarnom društvu rješava svako kućanstvo za sebe, do naglog povećanja potražnje energije za mnoge namjene ili novih mogućnost prometa i komuniciranja, u gustim gradskim naseljima sve to postaje zadaća organizacija. I to po pravilu javnih organizacija gradske i središnje državne uprave, jer te djelatnosti pretpostavljaju krupne početne investicije. Za takve investicije najčešće nema ponude na tržištu, jer njihov opseg prelazi akumulacijsku moć tadašnjih privatnih investitora. Osim toga, otvoriti mogućnost poduzetnicima da iskoriste svoj «prirodni» monopol u većini takvih pothvata da bi ostvarili izvanrednu dobit ne čini se prihvatljivim s gledišta javnog interesa. Gradovi nameću probleme javnog zdravlja. Industrija zahtijeva pismenost svojih radnika. Bezobzirnost tržišne konkurencije proizvodi širok krug gubitnika, a njihovo se zbrinjavanje ne može više rješavati u okviru proširene obitelji na seljačkom posjedu. Javni sustav socijalne zaštite i pomoć je jedina alternativa. Ovdje je, naime, izgled na dobit previše nesigurna da bi privuk

la tržišnu ponudu. A i prepuštanje ljudske nevolje odnosno elementarnih društvenih potreba profitnom iskorištavanju doživljava se u europskim zemljama kao izrazito nemoralno. Sve ove nove djelatnosti i odgovarajuće organizacije u sklopu uprave, središnje i lokalne, stvaraju novu domenu u državnom sustavu, domenu *javnih službi*.

Tržišna privreda, koja u sebi kombinira suradnju i sukob – tržišna utakmica po tržišnim pravilima – pokazuje se, kako je rečeno, nestabilnom kombinacijom. Konkurentski sukob u svakom trenutku prijeti razbijanjem suradničkog okvira tržišnih pravila i dovodenjem u pitanje samog funkcioniranja cjelokupnog gospodarstva. Tržišna utakmica proizvodi posljedice koje nitko od takmičara nije namjeravao, a koje mogu ugroziti ne samo njih nego i ekonomiju u nacionalnim i internacionalnim razmjerima. Na primjer, sukob na tržištu stimulira svakog proizvođača da do najveće mjere poveća svoju proizvodnju i proizvodnost kako bi suzio prostor na kojem se kreću njegovi takmaci. A takav postupak velike mase konkurenata može dovesti do tzv. krize hiperprodukcije, kad ponuda u toj mjeri premašuje potražnju, da je tržište ne može apsorbirati. Ukratko, ravnoteža između sukoba i suradnje na tržištu toliko je labilna, da postupanje tržišnih subjekata može odvesti kako u stagnaciju, tako u kaos. Tako da je nužna nadopuna tržišnog mehanizma i jačanje one strane koja predstavlja suradnju u njemu. Još od vremena merkantilizma ta je zadaća pala na državu. U industrijskoj privredi krize su uzele takvog maha i njihove su posljedice bile tako razorne, da je postupno dozrijevala suglasnost o potrebi odgovarajuće intervencije države. Na području gospodarstva, a zatim i na drugim područjima, država intervenira svojom *regulacijom*, tako da jača elemente propisanog reda, elemente suradnje nasuprot suprotnome polu, sukobu koji proizlazi iz slobodnog i ujedno samozainteresiranog djelovanja ljudi.

Demokratska je revolucija obećala jednakost i bratstvo. Ta obećanja stoje pred demokratskom državom kao nedosegnuti cilj. Javno mišljenje postaje svjesno ovog neispunjenog obećanja osobito onda kad svjetski ratovi silom prilika dovode sve u jednaki položaj pred žrtvama, gubicima, razaranjima i osobnim tragedijama. Ako smo svi bili jednaki u nevolji, je li pošteno vratiti se na neublaženu nejednakost kad je nevolja prošla? To je razmišljanje, u biti, bila polazna točka u razvijanju ideje minimalne *socijalne sigurnosti*. I pored apokaliptičnih jahača kuge, gladi, rata i smrti, svi smo izloženi – i to u gradskom industrijskom društvu u većoj mjeri nego ranije – nekim događajima koji značajno ograničavaju našu sposobnost da se sami o sebi brinemo: bolest, starost, invaliditet, gubitak hranitelja, pa u tržišnom svijetu sve više i nezaposlenost. Ako bratstvo među ljudima uopće treba da dobije neko konkretno značenje, ono znači da svoje sugrađane ne smijemo prepustiti nezaštićene općim rizicima ljudskog postojanja. Minimalna ekonomska sigurnost za sve postaje program čije ostvarenje ovisi o proizvodnosti ljudskog rada, od stupnja blagostanja koji je postigla pojedina ljudska zajednica, ali je kao zahtjev moralno neporeciva.

Sve te promjene države u industrijskom i urbanom društvu – javne službe, regulacija, minimalna socijalna sigurnost – koje sve zajedno, u stvari, čine *socijalnu državu*, nisu samo normalni proces diferencijacije kroz koji prolazi svaka organizacija pod pritiskom složenosti svoje okoline, osobito kad i okolina postaje složenija, kao što je industrijsko i gradsko društvo složenije od agrarnog i seoskog. Promjene o kojima je riječ znače, pored diferencijacije, i mijenjanje države u odnosu suradnje i sukoba. Moderna je država povijesno nastala u sukobu i kao instrument sukobljavanja. Novi oblici i nove zadaće države industrijskog razdoblja, naprotiv, svi jačaju suradnju: javne službe ne ovise o državnoj sili, one zadovoljavaju stvarno postojeće potrebe i tako postaju materijalni temelj suradnje među građanima; regulacijski mehanizmi jačaju stranu suradnje u tržišnoj privredi kao kombinaciji sukoba i suradnje; socijalna sigurnost znači korak bliže ispunjavanju demokratskog obećanja jednakosti i bratstva, daje stvarnu podlogu suradnji među svim građanima jednako zaštićenima od općih neizvjesnosti života. Ali država time nije prestala biti instrument sukoba, i to sve razornijeg sukoba među državama.

Navedene promjene u državi industrijskog razdoblja – pojava javnih službi, državna regulacija privrednih procesa i uvođenje socijalne sigurnosti, kao i širenje državne sile – znače diferencijaciju države kao organizacije. A diferencijacija zahtijeva, kao svoju nužnu nadopunu, *integraciju*. I tu se pojavljuje problem koji proizlazi iz opreke između države kao instrumenta obrane sigurnosti silom i obavljanja djelatnosti za građane u javnom interesu. Država kao instrument sukobljavanja integrirana je vlašću, upravo političkom kontrolom monopola legitimne fizičke sile. Naprotiv, država kao organizator javnih službi i kao nositelj socijalne preraspodjele nije ovisna o sili, pa integracija socijalne države istim mehanizmom središnje sile nije za nju prirodno rješenje.¹⁵ Metoda integracije silom kontroliranom iz jednog središta razvila je, kroz povijest, odgovarajući organizacijski oblik: piramidu nadređenosti i podređenosti, koja po svojoj prirodi piramide zahtijeva vrh, tj. jednog konačnog arbitra i donositelja odluka. U apsolutnoj monarhiji to je bio vladar. Vidjeli smo da su demokratske promjene jedinstveni vrh piramide državne vlasti zamijenile mnogim tijelima i funkcionarima u suradnji jedan s drugim i u međusobnom sukobu. To se pokazalo kao dalekosežna politička inovacija, ali je dovelo u pitanje samo načelo dosadašnje konstrukcije državnog sustava. Ta se konstrukcija nastojala zadržati u okviru izvršne vlasti, ako već ne vrijedi za zakonodavnu i sudsku, i sačuvati hijerarhijsku piramidu pod šefom egzekutive. Ali izvršna je vlast i sama često podijeljena između šefa države i predsjednika vlade, predsjednik vlade ovisan je u određenoj mjeri o vladi kao kolegijalnom tijelu. Čitav mehanizam nije u stanju djelovati brzo i elastično, kako

bi to odgovaralo logici hijerarhijskog odlučivanja. Podrediti državnu upravu vladi na čelu s predsjednikom znači, s jedne strane, stvarno umanjiti ulogu drugih nositelja državne vlasti, a s druge, staviti na čelo aparata koji treba djelovati po racionalnim načelima stvarne učinkovitosti tijelo ili čovjeka koji su po svojoj funkciji vezani logikom stranačko-političke oportuniteti.

Funkcioniranje hijerarhije kao metode integracije ovisi o dva uvjeta: nadređenost mora završiti u jasnom hijerarhijskom vrhu i mora odgovarati prema vrhu sve potpunijem raspolaganju potrebnim informacijama. Nijedan od ta dva uvjeta nije potpuno zadovoljen u današnjoj državi. Vrh je države diferenciran u više vrhovnih funkcija, a potrebno je znanje sve više raspršeno diljem sustava bez obzira na hijerarhiju. Stvaranje dijelova državnog aparata koji u svom funkcioniranju uopće ne ovise o državnoj sili i tu silu u pravilu za svoju djelatnost ne trebaju, dovode u sumnju hijerarhiju u izvršnoj grani. U organizacijama, ne samo državnim organizacijama, težište integracije prelazi od međusobnih odnosa na radu koji su bili hijerarhijski utvrđeni na integraciju metodama rada odnosno znanjem na kojem se te metode temelje, a koje je nezavisno od organizacijske nadređenosti i podređenosti. Taj načelni preokret nije u organizaciji ni do danas potpuno ostvaren, premda se sve suvremene reforme orijentiraju u tom smjeru, jer je otpor od ranije uhodanog načina organiziranja, hijerarhije, neobično žilav i uporan. To vrijedi osobito za državnu izvršnu funkciju koja je navikla na vladara kao šefa egzekutive i na monopol sile kao nediskutabilnu pozadinu njegovog autoriteta.⁴⁶ Isto tako, državni je aparat sve manje u stanju ispuniti drugi uvjet funkcioniranja hijerarhije, naime međusobno poklapanje hijerarhijskih stupnjeva i znanja odnosno informacija kojima članovi organizacije na tim hijerarhijskim položajima raspolazu i moraju raspolagati da bi mogli svoj posao obavljati kako treba. S ekspanzijom uprave u javne službe, stvaranjem regulacijskih mehanizama, nastajanjem sistema socijalnog osiguranja itd. rad se uprave sve više specijalizira i postaje tehnički sve zahtjevniji; sve se više znanja i informacija traži, ne na vrhu hijerarhijske piramide, već kod onih, po pravilu nižih hijerarhijskih stupnjeva na kojima se ti poslovi neposredno obavljaju. Ako uprava i dalje ostaje na hijerarhiji i nastoji je učvrstiti pravnim vezanjem upravnog djelovanja i onda kad to vezanje nije u interesu zaštite prava građana, nego treba samo učvrstiti hijerarhijsku podređenost i nadređenost, ona time ubrzava proces birokratskog umrtvljenja, koje i onako vrebava svaku veliku organizaciju, i bitno smanjuje prilagodljivost sistema promjenama u njegovoj okolini i uopće njegovu učinkovitost.

Problem demokratske socijalne države u industrijskom razdoblju razvitka ljudskih društava je dublji od pitanja njezine organizacijske integracije i njezina učinkovitog funkcioniranja. Demokratska je država izgrađena na načelu suradnje time što

⁴⁶ Hijerarhija po svojoj konstrukcijskoj logici zahtijeva jedinstveni vrh. I ako takvog vrha nema ona će ga nastojati stvoriti na kakvim načinom. Na tome se temelji i ranije spomenuti "željezni zakon

je ranija isključivanja koja su obilježje raslojenih staleških društava zamijenila uključivanjem sviju podjednako u status građana. Demokratska je nacionalna država učvrstila suradnju uključivši sve građane u solidarnost nacije. U isti mah, ta je suradnja postala glavni izvor sukoba koji prate demokratsku nacionalnu državu od njezinih početaka. Obećanje jednakosti sviju pretvorilo je sve nejednakosti koje stvarnost života nameće u teško podnošljive nepravde. A solidarnost nacije obilježilo je sve pripadnike drugih nacija kao takmace i potencijalne neprijatelje. Glavni sukobi koji su potresali 20. stoljeće, a osobito tridesetogodišnji rat tog stoljeća (1914.-1945.)⁴⁷ potekli su iz ta dva izvora. Iz polazne predodžbe o apsolutnoj vrijednosti vlastite nacije u opreci prema svim drugima i iz želje da se nepravda nejednakosti ispravi revolucionarnim nasiljem te demokratsko obećanje jednakosti pretvori u stvarnost. U oba slučaja cilj opravdava sva sredstva primijenjena u njegovom ostvarivanju, uključivši i žrtvovanje stečevina demokracije: izbornosti i opozivosti vlastodržaca te političke kontrole nad njima. Takvi su se *autoritarni* i *totalitarni* režimi pojavili, istina, mahom u zemljama gdje demokratska načela i institucije još nisu bili dovoljno učvršćeni u svijesti ljudi i u navikama društvene interakcije, pa i tamo gdje još uopće nisu bili uvedeni. Totalitarne države spajaju jedinstveni princip solidarnosti s jedinstvenom hijerarhijskom integracijom državnog sustava s jednim vrhom. Jedinstvena podloga solidarnosti, kojoj treba podrediti sve druge lojalnosti koje u društvu postoje, je ili pripadnost nacionalnoj zajednici do posljednje konzekvence, tj. do rata kao jedinog mogućeg odnosa s drugim državama i nacionalnim zajednicama, ili pripadnost radničkom pokretu koji upotrebljava državu da bi razvlastio kapitaliste i organizirao cjelokupnu proizvodnju u okviru državnog plana. Posebno je interesantno razmotriti totalitarne države, koje su se pojavile tijekom 20. stoljeća, još jednom s gledišta suradnje i sukoba. Totalitarne države apsolutiziraju naciju ili klasu kao svojevrzne zajednice. Unutar tih zajednica suradnja je jedini prihvatljivi odnos, i to suradnja do posljednjih konzekvenci, do žrtvovanja pojedinca u korist zajednice. A izvan zajednice sukob je sadržaj života i pojedinca i zajednice. Svi su ljudi ili prijatelji ili neprijatelji; *tertium non datur*.⁴⁸

Katastrofalni ishod totalitarnih režima pokrenuo je novo preispitivanje uloge svake države, a ne samo totalitarne, u društvu, i doveo je osobito do uspoređivanja prednosti i nedostataka socijalne države. Regulativni utjecaj socijalne države služi u prvom redu jačanju pola suradnje u kombinaciji suradnje i sukoba koji predstavlja in-

⁴⁷ Tridesetogodišnji rat 17. stoljeća (1618.-1648.) slično je nikao iz suradnje i naglašene solidarnosti unutar svake od kršćanskih religija koje su razdvajale minorne razlike u vjerskom nauku - svi su se temeljili na Bibliji. Apsolutizacija suradnje, inzistiranje na svim pojedinostima vjerske doktrine kao pretpostavke za puni identitet vjernika, i ovdje je odvela u sukob.

⁴⁸ Njemački pravnik i politolog Carl Schmitt (1943.) koji je tu opreku teorijski formulirao, definira u prvom izdanju svoje studije neprijatelje kao druge države i njihove pripadnike s kojima se dana država nalazi u sukobu. U drugom izdanju, međutim, Schmitt proširuje pojam neprijatelja i na one koji, iako

stitucija tržišta. Labilnost tržišne ravnoteže može biti poremećena u dva smjera: tako da prevlada sukob nad suradnjom u bezobzirnoj konkurenciji i eksploataciji, ali i obratno, tako da prevlada suradnja nad sukobom, na primjer uslijed pojave privrednih monopola i oligopola ili uslijed previše detaljne kontrole države nad privredom, što može odvesti u stagnaciju. I ovdje može koristiti regulativna intervencija države, ali u obratnom smjeru: država može spriječiti stvaranje monopola i oligopola odgovarajućim pravnim mjerama, a može se i suzdržati od pretjeranog nadzora odnosno može postojeći režim kontrole olabaviti privatizacijom, deregulacijom i sličnim mjerama. Pri tome dolazi, kao reakcija na prethodno jako izraženu državnu intervenciju, do zastupanja ekstremnih suprotnih orijentacija, do zagovaranja potpune slobode djelovanja tržišnih zakonitosti, pa stoga i načelno oslobađanje aktera na tržištu od odgovornosti za društvene posljedice njihova djelovanja.⁴⁹

I bez obzira na ekstremne pojave i mišljenja, čitavo iskustvo s državom industrijskog razdoblja upućuje na zaključak, da je suradnja i sukob istodobno ugrađen u društvene odnose kao i u strukturu države, da je ravnoteža između suradnje i sukoba labilna i da je održavanje te ravnoteže kudikamo složeniji i teži zadatak, nego što je puko postizavanje učinkovitosti državnog aparata.

I sada država ostaje institucija, ali se institucionalna stabilizacija premjestila na općenitiju razinu. Institucionalno su učvršćeni okviri državnog sustava – temeljna prava čovjeka i građanina, višestranački parlament, izbornost i opozivost svih državnih funkcionara, dioba vlasti, zakonitost itd. – ali se njegov konkretni sadržaj – nositelji pojedinih funkcija, programi, pravne norme – mogu mijenjati na predviđeni način. Ta je promjena dovela do mnogih značajnih novosti u ulozi države, pa i do novih problema. Tako se postavlja i pitanje granica pozitivizacije prava. Ako su temeljna ljudska i građanska prava načelno nepovrediva, onda za njih ne vrijedi pozitivizacija prava, jer ni demokratsko zakonodavno tijelo ne može donijeti propise kojima bi se ta temeljna prava narušavala. O tome se problemu nastojalo povesti računa na taj način da su temeljna ljudske i građanska prava unijeta u ustav, dakle u propis koji se ne može mijenjati u redovnom zakonodavnom postupku. Međutim, postoje i postupci za mijenjanje ustava. Na kraju dolazimo do zaključka da baš osnovni aksiomi demokratskog političkog sistema ne mogu biti učinkovito zajamčeni normama tog istog sistema. Oni u krajnjoj liniji ovise o njihovoj internalizaciji i habitualizaciji izvan pravnog sustava, kao moralnih normi koje obvezuju na određenoj razini civiliziranosti i ostaju u svom djelovanju ovisne o toj razini i o vanjskim uvjetima pod kojima se ona može održati. Drugim riječima, efektivna obvezatnost i poštivanje ljudskih i građanskih prava ovisi o mjeri u kojoj je opća suradnja, obećana demokratskim gesli-

⁴⁹ "... oslobađanje od odgovornosti za posljedice djelovanja povećat će na dugi rok (posredno) dobrobit

ma slobode, jednakosti i bratstva, ostvarena, odnosno u kojoj je mjeri uspjelo suradnju kombinirati s novim sukobima koje su ta ista revolucionarna gesla otvorila baš time što su sve građane i njihove interese uključili u krug legitimnosti, načelne društvene prihvaćenosti.

5. Suvremene promjene društvenih okvira države

U drugoj polovici 20. stoljeća dosegla je demokratska nacionalna i socijalna država vrhunac svog utjecaja, kako na društvo unutar njezinih granica, tako kao suvereni i načelno jednakopravni akter u međunarodnim odnosima. U isto vrijeme, međutim, počele su daljnje značajne promjene u svjetskim razmjerima koje će ponovno bitno promijeniti društvenu okolinu države i, po svojim krajnjim posljedicama, smanjiti njezin relativni utjecaj. Te se promjene mogu svesti na tri zajednička nazivnika: širenje *interakcije* u svjetskim razmjerima, širenje *znanja* kao temelja proizvodnje i proizvodnosti ljudskog rada, te širenje *organizacija* kao univerzalnog oblika suradnje ljudi u ostvarivanju svojih svakodobnih ciljeva.

- a) Sve je više međudjelovanja ljudi i lokalno i širom svijeta uslijed sve gušće naseljenosti Zemlje, sve lakšeg i sve bržeg komuniciranja bez obzira na udaljenost i sve očiglednijeg i sve sudbonosnijeg suočavanja s problemima koje nijedna od postojećih država ne može rješavati sama za sebe.
- Prema današnjim demografskim projekcijama, stanovništvo svijeta trebalo bi doseći 9 milijardi oko 2070. godine. Na širenje interakcije, međutim, ne utječe samo povećanje prosječnog broja ljudi na jedinicu površine, koje proizlazi iz povećanja ukupnog broja stanovnika, već u prvom redu širenje urbanizacije, povećanje dijela svjetskog stanovništva koji stanuje u gradovima. Taj dio već danas prelazi jednu polovicu, a seljenje se ljudi u gradove ubrzava. U gradovima su ljudi bliži jedni drugima i ovisniji od zajedničkih djelatnosti za pokrivanje specifičnih potreba uvjetovanih prirodom gradskog naselja. Pored urbanizacije, gustoću međusobnih dodira povećavaju seobe, migracije, pokretane velikim razlikama u šansama, u životnom standardu, u sigurnosti i sredenosti između raznih dijelova svijeta,⁵⁰ kao i u obratnom smjeru kao tokovi visoko kvalificirane radne snage iz razvijenih u manje razvijena područja.

⁵⁰

"Kroz nekoliko desetljeća, kao dio procesa modernizacije, bilo je masovne seobe iz seoskih područja u metropolitanska središta unutar pojedine zemlje i diljem svijeta. Međunarodne seobe radne snage povećale su se tek posljednjih godina, ne samo s juga prema sjeveru kao legalni i ilegalni privremeni radnici ili doseljenici, već i s juga prema jugu ... Međutim i te masovne seobe radnika su beznačajne po broju i po motivima koji ih pokreću, u usporedbi s onima koji su prisilno napustili svoje domove i zemlje zbog gladi i rata. I površni pogled oko svijeta od Centralne Amerike do Centralne Afrike i od

Značajne tehnološke novosti u mikroelektronici i telematici omogućile su neposrednu i trenutačnu međusobnu komunikaciju diljem svijeta u svim oblicima. Ta mogućnost značajno povećava stvarnu frekvenciju interakcije kako unutar pojedine složenije strukture: poduzeća, državnog aparata, ne-državne organizacije, tako među ljudima uopće. U isti mah, elektroničko komuniciranje vodi prema preobrazbi mnogih radnih procesa, prema njihovoj kompjuterizaciji, automatizaciji, robotizaciji, pa time mijenja ulogu ljudi u njima i njihove međusobne odnose na radu.

Pored tradicionalnih velikih nedaća, s kojima ljudi teško izlaze na kraj, kao što su izvorna oskudica, bolesti, elementarne nepogode i ratovi, javlja se prijetnja dubljih i trajnijih promjena uvjeta života na zemlji koje su posljedica postojanja i djelovanja ljudi. To su problemi koji proizlaze iz ograničenosti odnosno iscrpljenosti za život važnih prirodnih izvora, kao što su nastanjiva odnosno obradiva zemlja, pitka voda, čist zrak, ili fosilna goriva, biljne i životinjske vrste itd. Ali to su i tradicionalne ugroze kuge, gladi i rata, koje su pokazale sposobnost da se pojavljuju u novim oblicima, a kojima se možemo suprotstaviti samo razumnim zajedničkim djelovanjem preko svih državnih i drugih granica.

Širenje interakcije znači širenje suradnje i istodobno sve više povoda za sukob. no zahtijeva više regulacije, više sistemski usklađenog djelovanja u sve raznovrsnijim ve složenijim strukturama. Istodobno pretpostavlja više pripremljenosti da se no- no sa sve češćim i potencijalno sve žešćim sukobima, a da oni ne prekinu neophod- i suradnju.

Širenje znanja dosiže takvu brzinu da predstavlja kvalitativni skok u evoluciji ljudske svijesti. Mijenja se naša predodžba o svijetu i doseg naših mogućnosti da u tom svijetu voljom djelujemo.

Znanje ljudi je jedinstveno, ne da se podijeliti ni ograničiti geografskim međama. Ono samo po sebi utemeljuje načelno jedinstvo čovječanstva, pa tako i opet potiče i produbljuje interakciju, a s njome suradnju i sukob. Uspjeh u znanosti proističe podjednako iz suradnje znanstvenika kao i iz njihovog međusobnog sukoba o tome koje je, zapravo, stanje stvari.

Napredovanje u znanju može služiti podjednako konstruktivnim i destruktivnim svrhama. Ono povećava proizvodnost ljudskog rada, produžuje ljudski vijek, pomaže u rješavanju problema s kojima život ljude svakodnevno suočava. Ali ono u isto vrijeme smanjuje broj radnih mjesta, ukida sigurnost zaposlenja,

stvari, stalno i određeno mjesto življenja, upravo izvjesna nepokretnost, pojavljuje se kao najpreča potreba» (Hardt i Negri 2000., 155). Postojeća središta vlasti i ona koja nova nastaju u svijetu «ne znaju, zapravo, kako nadzirati te putove seobe i mogu samo prijetiti kažnjavanjem onima koji se tim putovima kreću, čak i onda kad su te seobe neophodne za samu kapitalističku proizvodnju» (ibid. 398).

diferencira radnu snagu i time otežava zajedničku obranu radničkih interesa. Znanost također usavršava sredstva kojima ljudi mogu svoje međusobne sukobe pretvoriti u razorne katastrofe za sve.

Porast ukupne količine provjerenog znanja utemeljuje autoritet znanosti u društvu kao samostalni izvor legitimiteta i posebni razlog opravdanosti zajedničkih društvenih odluka. Pored sukladnosti sa svakodobno prihvaćenim temeljnim vrijednostima, pored slobodnog i vidljivog pristajanja onih na koje se te odluke odnose, utemeljenost na rezultatima znanosti postaje sve više ravnopravni uvjet doživljavanja opravdanosti takvih odluka u svijesti sviji u svakoga. To, ipak, ne znači da je znanje odnosno racionalno mišljenje istisnulo sve druge sastavnice ljudske svijesti, pa i da je umanjilo njihovu važnost. Ima, baš obratno, situacija u kojima emocije i afekti ljudi pokreću njihovo djelovanje u smjeru suprotnom od onog koji bi zahtijevala elementarna razumnost.

Organizacije su društvene strukture svjesno usmjerene na suradnju, pa i suradnju u sukobu, uz odgovarajuće metode da se izađe na kraj sa sukobom, kako sukob ne bi bitno poremetio pa i spriječio suradnju, i to kako sukob unutar organizacije, gdje neprestana interakcija u suradnji proizvodi istovremeno sukob, tako sukob organizacije s akterima u njezinoj okolini. Širenje organizacija znači kako povećavanje njihova broja i opsega, tako rast njihova stvarnog utjecaja u okolini. U krajnjoj liniji time se i opet širi interakcija kao jednako vjerojatno ishodište suradnje i sukoba. Organizacije se šire, pod normalnim okolnostima, kroz proces diferencijacije-integracije. To znači da organizacija povećava raznovrsnost svoje strukture, povećava broj kanala komunikacije kojima može adekvatno odgovoriti na impulse iz okoline, ali samo pod uvjetom da je u stanju svoju povećanu raznovrsnost povezati, integrirati u jednu cjelinu i kao cjelina funkcionirati. Taj proces, međutim, nije jednakomjeran. Katkada dolazi do skokova u složenosti organizacijske strukture, tako da valja mijenjati temeljno načelo na kojem je organizacija integrirana. Značajni primjeri takvog širenja organizacija i dalekosežnih posljedica koje to širenje za sobom povlači jesu:

Stvaranje transnacionalnih privrednih korporacija koje djeluju preko granica pojedine države na svjetskom tržištu. Te organizacije su samostalni nositelji velike ekonomske moći. Načinom svog novčanog poslovanja preko svjetskih burzi unose značajan nemir i rizik u svjetsko gospodarstvo. Svojom moći i nestabilnošću koju stvaraju bitno utječu na ekonomsku politiku nacionalnih gospodarstava i u najvećim državama, ali na način koji nije potpuno predvidiv ni za njih ni za one koje njihov utjecaj pogađa. One postaju nositelji gospodarskog razvitka u mnogim zemljama time što usmjeravaju investicije u pothvate u tim zemljama, ali mogu biti u isti mah uzročnici ozbiljnih poteškoća u tim istim zemljama naglim pov-

veću dobit. Takvo stanje pojačava potrebu za odgovarajućim regulativnim zahvatima u svjetskim razmjerima.⁵¹

- Ekspanzija u prvom redu vojne moći SAD-a i sistema saveza koje SAD predvodi. Ta je ekspanzija ograničila djelotvornost monopola sile u svim ostalim državama koje ne mogu ni tehnološki ni ekonomski pratiti vojni razvitak SAD-a, pa mu se stoga i ne mogu u oružanom sukobu suprotstaviti s izgledom na uspjeh. Takva hegemonija, kao i svaka druga, ne traje vječno, već zbog toga što potiče, što dalje to više, sukobe, što izaziva negacije. Ali dok traje, ona obilježava opću situaciju država u svijetu i otvara jednu od sudbonosnih dilema za njihovu budućnost, o kojoj će za čas biti riječ.
- Ekspanzija kriminalnih mreža na svijetu i njihovu isprepletenost kako s gospodarskim organizacijama i procesima, tako s državnim aparatima i političkim djelovanjem. Organizacije koje djeluju izvan zakona i postavljenih pravila postaju ekonomski sve moćnije, a uslijed sve lakšeg komuniciranja sve se djelotvornije međusobno povezuju u svjetskim razmjerima. Ne samo da one velik dio svoje nezakonito stečene dobiti ulažu u normalnu privredu, nego se također na mnogo mjesta izravno povezuju bilo s odgovarajućim zakonitim privrednim organizacijama, bilo s državnim aparatima mnogih država na koje djeluju ucjenama, podmićivanjem i ilegalnom finansijskom i političkom podrškom. U nekim dijelovima svijeta kriminalne su organizacije prožele privredu i državu u toj mjeri da je teško pouzdano utvrditi granicu između kriminalnog i ne-kriminalnog djelovanja. A svojim međusobnim povezivanjem postaju ozbiljan činitelj i na svjetskoj sceni.

Sve navedene promjene znače nove oblike suradnje i nove načine sukobljavanja. Predvidjeti te nove strukture možemo samo u onoj mjeri u kojoj se nastavljaju na postojeće. Ali i kod njih moramo računati s iznenađenjima. Dok su one pojave koje nisu proizašle iz onoga što već imamo pred očima, naprosto nepredvidive. Nikakav smjer razvitka u budućnosti nije zajamčen. Svaka od gore navedenih promjena – širenje interakcije, širenje znanja i širenje organizacija – otvara dileme i upućuje na raskršća. Kojim će smjerom krenuti razvitak na tim prijelomnim točkama nije moguće pouzdano predvidjeti. Uzmimo iz prve skupine primjer ekološke problematike. Hoće li čovječanstvo biti u stanju na vrijeme disciplinirati svoje «potrebe» ili će se na takve mjere odlučiti prekasno, tj. kad trajna oštećenja okoliša definitivno dovedu u pitanje sposobnost Zemlje da održava život? Ili, iz druge skupine primjer upotrebljivosti znanja za stvaranje i za rušenje. Hoćemo li na vrijeme naći oblike da zauzdamo ekstremne rušilačke mogućnosti suvremene ratne tehnologije? Ili, primjer iz treće skupine: Hoće li vojnu premoć SAD-a zamijeniti povratak na stanje «ravnoteže straha»,

kad jedna ili više drugih sila uspiju razviti potencijalno jednako razorno oružje? Ili će je zamijeniti neka svjetska struktura koja uspostavlja ravnotežu između današnjih centara moći i kombinira suradnju sa sukobom u istom odnosu ili djelovanju? Sva ta raskršća budućnosti ostaju otvorena.

6. Posljedice društvenih promjena za državu

U potanjam ispitivanju promjena koje opisani razvitak zahtijeva od države, moramo poći od onog stanja u kojem se države danas nalaze, od onih oblika suradnje koje su omogućile i onih sukoba u kojima su igrale određenu ulogu. Moderna je država nastala u sukobu između feudalaca pobjedom jednoga od njih koji je stabilizirao stečenu prednost u političkoj strukturi apsolutne monarhije s institucijom *suverenosti*. Moderna je država, zatim, bitno proširila područje suradnje među ljudima kad je kao demokratska nacionalna država, proglasila načela slobode, jednakosti i bratstva time uključila interese svakoga građanina u krug društvene priznatosti, te je time osigurala *legitimitet* države kao jamca proglašenog uključivanja građana unutar državnog teritorija. Time je otvorila put sve razornijim sukobima među državama sukobima koji su doživljeni kao međunacionalni. Moderna je država, konačno, u daljnjem koraku svog razvitka kao *socijalna* država u industrijskom i urbaniziranom društvu, nastojala dati stvarni sadržaj nacionalnoj suradnji i solidarnosti mjerama preraspodjele dohotka, organiziranjem javnih službi, reguliranjem gospodarske djelatnosti i pružanjem elementarne socijalne sigurnosti. Ali je, s druge strane, u svojim totalitarnim oblicima, apsolutizirala sukob i presjekla put svim traženjima alternativnih rješenja. Ni obećanja suradnje ni fronte sukobljavanja koje je moderna država donijela u nasljedstvo ljudskom društvu nisu ni danas prestali biti aktualni. Ali će se ubuduće odvijati pod značajno promijenjenim uvjetima. Već na prvi se pogled iz tih promjena nameću neke implikacije koje mijenjaju današnji položaj države u društvu, koje utječu na sredstva i metode kojima je ona do sada nastojala ostvarivati svoje svrhe i koje prema tome, predstavljaju polazište za razmatranje pitanja o njezinoj budućoj ulozi i konstrukciji.

Razmotrit ćemo te promjene istim redom kako su nastajala konstitutivna obilježja moderne države: suverenost, legitimitet, socijalnost.

a) Suverenost

Gotovo sve suvremene države postupno gube suverenost, tj. neograničenu vlast unutar državnih granica i nezavisnost u međunarodnim odnosima utemeljenu na monopolu fizičke sile svake države, tako da u svakom međudržavnom sukobu u konačnoj liniji presuđuje rat. Geopolitička situacija na svijetu sa SAD kao jedinom supersilom, koja raspolaže monopolom presudne koncentracije sredstava razaranja

sa svjetskim vojnim savezima koje SAD koordinira znači *de facto* bitno ograničavanje suvereniteta svih drugih država. Bitno je kod toga da presudna sredstva sile, koja se temelje na sve složenijoj i sve skupljij tehnologiji naprosto nisu dostupna svim državama. Time je faktički stavljeno van snage načelo međunarodnog prava o suverenoj jednakosti svih država i omogućena intervencija svjetskog središta vojne moći bilo gdje na svijetu. Pa i na području pojedine države u njezinim tzv. unutarnjim odnosima, kad zbivanja na tom području, po ocjeni sile koje interveniraju, dovode u pitanje neke temeljne vrijednosti proglašene aktima međunarodne zajednice. Ili bez takvog opravdanja, dok god je sila takvog središta zaista bez premca.

Osim toga, i nezavisno od sadašnje vojne premoći SAD, ratovi vođeni nuklearnim oružjem postali su potencijalno tako razorni da prestaju biti racionalno sredstvo politike u globalnoj utakmici država. Destruktivne mogućnosti otvorene napredovanjem znanosti tako su ozbiljne da kontrola tih mogućnosti i ograničavanje nespутane djelatnosti nacionalnih država u međusobnom sukobu postaje životno pitanje čovječanstva. To se može postići samo sistematskom suradnjom među državama, ali otvara sukobe s onim državama koje se ne pridržavaju odgovarajućih sporazuma i formalnih međunarodnih ugovora. U isti mah nastaju novi oblici oružanog sukobljavanja koj nastoje zaobići činjenicu koncentracije premoćne vojne sile na jednome mjestu. To su tzv. ratovi niskog intenziteta koji se vode tradicionalnim oružjem i traju dok ih svjetsko središte sile trpi. Ili terorizam, tj. upotreba raspoloživih sredstava razaranja, bez ikakvog ograničenja i obzira, kao načina borbe onih snaga koje ne raspolažu odgovarajućom silom da bi se sa svojim protivnicima mogle suočiti u izravnom ratnom sukobu.

Suverenost država utemeljenu na sili dovode u pitanje i svjetske kriminalne mreže. Kriminalne su organizacije bile tradicionalno podcjenjivane kao marginalno devijantno ponašanje. Danas, kao globalne kriminalne mreže, njihova je moć tako narasla da postaju ravnopravni takmac državnoj sili mnogih malih i srednjih država. Širenje i međusobno povezivanje kriminalnih mreža, kao i njihove veze s gospodarskim organizacijama i s državama svagdje na svijetu otvara s vremenom sve teža pitanja njihova suzbijanja i, uopće, razgraničenja legitimnih djelatnosti od kriminalnog miljea. Tome doprinosi i pojava terorizma. Vrlo je teško razgraničiti, na način koji svi prihvaćaju, terorizam, s jedne strane od legitimne političke borbe, a s druge od kriminalnih postupaka.⁵²

⁵² Neki autori tretiraju terorizam, međunarodni kriminal zajedno s nekim poslovnim pothvatima kao istovrsne djelatnosti, pa govore o «preventivnoj akciji u kampanjama protiv korporacijskih poslovnih skupina ili 'mafija', osobito onih koje su povezane s trgovinom drogama. ... Premda nadzor nad 'etničkim teroristima' i 'mafijama droge' možda predstavljaju središte širokog raspona policijskog nadzora sa strane imperijalne vlasti, ta je aktivnost ipak normalna, tj. pripada sistemu.» (Hardt i Negri 2000., 37).

b) Legitimnost

Prvi je temelj legitimiteta države nakon demokratskih reformi i revolucija samo obećanje demokracije. Svi su građani kao ovlaštenici, birači, primarno uključeni u politički proces. Svi su nositelji državne vlasti načelno izborni i opozivi, dakle privremeni. Osiguran je nadzor nad nositeljima vlasti s gledišta univerzalnih ljudskih prava, zakonitosti njihova postupanja i vladavine prava. Drugo, demokratska je nacionalna država legitimirana nacionalnom solidarnošću svojih građana. Oba su temelja dovoljno ukorijenjena u svijesti građana razvijenih zemalja, prihvaćena kao društvene obvezatna i socijalizacijom pretvorena u normalnu stvarnost, da možemo računati s njihovom institucionalnom čvrstoćom i otporom promjenama. Ipak treba zadržati na umu, da promjene koje se odvijaju u današnjem društvu dovode u pitanje oba ta temelja legitimnosti države, premda svaki od njih na svoj specifični način.

Nacionalna se solidarnost mora suočiti s masovnom seobom ljudi odnosno s brzim rastom komuniciranja među njima bez obzira na prostorne i kulturne granice. Znanost je jedinstvena u svjetskim razmjerima. Širenje uloge znanja u ljudskim djelatnostima i načelno jedinstvo svjetske znanosti naglašava jedinstvo svijeta, pa time i sa svoje strane doprinosi klimi povezivanja i suradnje bez obzira na državne granice. Vjerojatno će to pridonijeti kako povezivanju djelatnosti država preko granica svake pojedine od njih, tako stvaranju međunarodnih i svjetskih organizacija međudržavnog i ne-državnog značaja.

Sve češći međusobni transnacionalni kontakti i veze ne moraju sami po sebi umanjiti osjećaj nacionalne pripadnosti, ali ga čine manje relevantnim za način kako je uređena suradnja diljem svijeta. Pojava globalnih problema zahtijeva transnacionalnu suradnju na njihovom rješavanju. Sve brža globalizacija privrede, osobito svjetskih financijskih transakcija, usmjerava pažnju na transnacionalnu razinu. A osobito legitimiranje međudržavnih ratnih obračuna kao međunacionalnih, bilo je izvor tolikih i tako teških sukoba, da legitimiranje države nacijom treba kad-tad ponovno promisliti.

Drugačije stoji s demokracijom kao temeljem legitimnosti države i kao s uspješnom kombinacijom suradnje i sukoba na području politike. Malo je vjerojatno da bi se većina ljudi, pošto je njihovo društvo doseglo tu razinu političke civilizacije, htjelo odreći stečevina demokracije, opozive i nadzirane političke vlasti ovisne o građanima i vezane pravom. Problem je u tome da demokracija ovisi o prostornim razmjerima i da smo je u tim razmjerima navikli promatrati. Demokracija u lokalnim razmjerima, gdje ju je tehnički najlakše ostvariti, nema dovoljno dalekosežnih sadržaja, osobito u odnosu na raspolaganje fizičkom silom, da bi je građani doživljavali kao presudni utjecaj na presudna pitanja. Naprotiv, odluke na svjetskoj, pa i na kontinental-

I pa i danas, na razini nacionalne države, glavni je prigovor uvjerljivosti demokracije da su političke stranke razvlastile građane i pretvorile demokratsku političku utakmicu u uglavnom medijsko nadmetanje stranačkih aparata. Taj bi prigovor bio, očigledno, još mnogo opravdaniji kad je riječ o legitimiranju svjetskih središta.

Autoritet znanja vjerojatno će i unutar država s vremenom sve više imati prvenstvo pred autoritetom sile i hijerarhije. To i opet znači temeljito mijenjanje ne samo odnosa države i građana, već i načela integracije čitave državne strukture. Suradnje unutar te strukture kao i između nje i građana dobiva novu racionalnu podlogu, al sukobi koje ta suradnja izaziva nisu ništa manje česti ni manje razorni zbog toga što se ne mogu racionalno obrazložiti.

c) Socijalna država

Država industrijskog i urbanog društva pojačala je element suradnje u društvu preko onog što je u tom pogledu učinila demokratska nacionalna država svojim općim uključivanjem građana u krug ravnopravnih političkih ovlaštenika. Ona je, kao socijalna država, suradnju građana učinila realnijom time što je uspostavila mrežu javnih službi, što je regulirala određene autonomne društvene procese, osobito u privredi i što je osigurala minimum materijalne sigurnosti za sve zaposlene kroz instituciju javnog socijalnog osiguranja, pa zatim u nekim primjerima i za sve državljane kroz institucije opće dobrobiti.

Promjene koje su suvremeni društveni procesi izazvali u društvenim okvirima države – globalizacija, veća gustoća, značajnija uloga znanja, jačanje i širenje organizacija – odrazile su se i na karakteristikama socijalne države. Neke su se od ranijih tendencija, npr. širenje javnih službi, nastavile, neke su oslabile, npr. uloga vojske u većini država, a pojavile su se i nove težnje.

Javne službe postaju sve važnije kako se stanovništvo svijeta seli u gradove, a gradovi se pretvaraju u megalopolise i velika kontinuirano urbanizirana područja. Ujedno se otvaraju mnoge nove varijante organiziranja i financiranja tih djelatnosti. Raznovrsni tipovi tržišnih organizacija, nedržavne organizacije s ciljevima ostvarivanja javnog interesa, autonomni sustavi javnih službi postupno izdvojeni iz državne uprave. Državna je uprava samo jedna od mogućnosti. Izbor između tih mogućnosti ovisi o tome kako se, u danoj situaciji može postići najbolja ravnoteža između javnog interesa na jednakosti i socijalnoj zaštiti pojedinaca od tržišnog izrabljivanja, s jedne strane i učinkovitog obavljanja službe s druge.

Ekološka problematika zahtijeva povezanu aktivnost ljudi, pa i država, a to znači i nove sustave javnih službi bez obzira na postojeće granice. U djelokrugu se države pojavljuje nova skupina djelatnosti – pored sigurnosti, financiranja, gospodarskih tehničkih, društvenih, komunalnih i informacijskih javnih službi – a to su službe koje se trebaju baviti sve težim problemima okoliša. I na tom području međusobno po-

vezivanje država postaje uvjet uspješnosti. Ali i bez obzira na ekološke probleme, sve se veći broj javnih službi organizacijski povezuje transnacionalno, da i ne spominjemo službe prometa i veza kod kojih je transnacionalnost od početka vladajući *modus operandi*. Razmišlja se o mogućnosti financiranja takvih javnih službi iz svjetskih fondova odnosno iz poreza koji bi se ubirali na globalnoj razini. Kod nove svjetske suradnje u transnacionalnim javnim službama treba uvijek računati i s odgovarajućim sukobima s onima koji su zainteresirani na privatnoj eksploataciji odgovarajućih mogućnosti.

Nova je uloga države kao generalizirane javne službe da svojim mjerama nastoji poboljšati položaj zemlje i njezine privrede u svjetskoj konkurenciji. Ta je uloga vrlo udaljena od njene prvotne uloge suverenog arbitra. Ona dovodi državu u ovisnost od svjetskih ekonomskih procesa i događaja na koje ne može utjecati, te time umanjuje prostor kojim država raspolaze za samostalno i suvereno donošenje kolektivno obveznih odluka i na područjima koja nisu prvenstveno politička.

Širenje interakcije uslijed povećanja gustoće stanovništva zemlje znači da će se metode *reguliranja* društvenih, u prvom redu privrednih djelatnosti koje je država primjenjivala na svom području pomicati od izravnog zapovijedanja i zabranjivanja na neizravni utjecaj stvaranjem situacija koje djeluju na autonomno odlučivanje ljudi. Povećanje gustoće, naime, samo po sebi, a osobito detaljnija društvena dioba rada koju veća gustoća za sobom povlači (Durkheim 1893.), čini ljude međusobno ovisnijima, smanjuje prostor na kojem oni mogu donositi odluke bez obzira na druge, dakle stvara situacije neke vrste prethodne reguliranosti. Na tu se situaciju lakše nadograđuju državne mjere koje postavljaju skretnice autonomnog odlučivanja pojedinaca i njihovih organizacija tako da se neke odluke pokazuju korisnijima a neke manje korisnima, s gledišta interesa samih donositelja odluka. S druge strane, veća gustoća povećava i vjerojatnost međusobnih sukoba. Ona zaoštava problem socijalne pravednosti, time što povećava broj onih koji su u međusobnoj utakmici lošije prošli.

Širenje transnacionalnih korporacija i njihova sve veća moć čini aktualnijim problem državne regulacije njihova djelovanja. Na slobodnom svjetskom tržištu njihova međusobna konkurencija stvara nestabilnosti opasne za uravnoteženi gospodarski razvoj svake zemlje. A globalni doseg njihova djelovanja povećava mogućnosti eksploatacije kako radne snage tako potrošača. Njihov transnacionalni karakter unaprijed umanjuje mogućnost regulativnog utjecaja teritorijalno ograničenih država na njih, a međunarodne institucije stvorene da bi preuzele zadaće transnacionalne regulacije nisu do sada pokazale ni sposobnosti ni volje da se s njima suoče.

Mogućnost države, pa i čitavog društva, da osigura minimum *socijalne sigurnosti* svojih građana ovisi u prvom redu o proizvodnosti rada u privredi na njezinom teritoriju i o položaju te privrede u svjetskoj utakmici. Ali ovisi i o solidarnosti i o volji da se preraspodjelom postigne stanje u kojem tradicionalna socijalna država prelazi

Globalizacija u tom pogledu nameće problem polazne nejednakosti u današnjem svijetu. Transnacionalno poduzetništvo povlači za sobom i problem svjetske radne snage.⁵³ S jedne strane, jeftina, a to znači i većim dijelom socijalno neosigurana radna snaga privlači kapital i investitore, pa time ubrzava privredni razvitak dotične zemlje u cjelini, te se katkada upotrebljava kao argument za tvrdnju da siromaštvo radnika koristi općem napretku. S druge strane, globalna konkurencija i prijetnja nezaposlenosti poništava dosadašnje prednosti radnika u bogatim zemljama. I oni će morati smanjiti svoja očekivanja i pristati na niži životni standard, kako bi izbjegli seljenje pogona u manje razvijene zemlje odnosno da bi se održali u konkurenciji s manje zahtjevnim doseljenicima.

Konačno, informatička i komunikacijska revolucija djeluje i na državni aparat u cjelini. Širenje interakcije uslijed lakšeg, bržeg i češćeg komuniciranja, omogućenog znanstvenim i tehnološkim napretkom na području mikroelektronike i telematike mijenja uvjete djelovanja države u njezinoj okolini kao i unutarnje metode rada njezina aparata. Kako se upravljanje velikim dijelom sastoji od obrade i prenošenja informacija, primjena kompjutera i automatizacija pojedinih upravnih operacija utječe na broj i kvalifikacionu strukturu ljudi koji rade u državnom aparatu, na njihove međusobne odnose, na tendencije u razvitku čitave strukture. Informacijska je revolucija primjer dvostrukog djelovanja svake prave novosti u društvu. Ona proširuje suradnju za čitav red veličine, ali istodobno omogućuje trenutačno reagiranje u sukobu i time olakšava njegovo eskaliranje.

Promjene u položaju i ulozi države izazvane transformacijama njezine društvene okoline vrlo su dalekosežne. Primjeri koje smo ovdje naveli odnose se samo na one posljedice koje su već danas vidljive. A budući da je preobrazba svijeta i naše slike o njemu, posljedica kako napredovanja znanosti i tehnologije tako novih rizika koje to napredovanje stvara – proces koji će se vjerojatno nastaviti i intenzivirati u budućnosti – moramo računati i s produbljivanjem njegova utjecaja na državu.

Pri tome ne valja zaboraviti da sve ono što možemo utvrditi o promjenama u ulozi i o budućem funkcioniranju države pretpostavlja da su u svakoj od presudnih dilema – nuklearni sukobi, ekološke prijetnje itd. – nađeni povoljni ishodi, tj. takvi koji ne dovode u pitanje nastavljanje razvitka ljudske vrste. Tek pod tim uvjetom možemo smisleno razmatrati pitanje, kako će promjene u društvenoj okolini – širenje interakcije, znanja i organizacija – u buduću djelovati na promjene u položaju države, na njezinu unutarnju strukturu i na pojavljivanje eventualnih alternativnih oblika u kojima bi se obavljali svakodobno aktualni poslovi i rješavali životni problemi života ljudi na Zemlji.

⁵³ «Emancipacija rada za nadnicu značila je ulazak velike mase radnika u disciplinski režim suvremene kapitalističke proizvodnje...» (Hardt i Negri 2000., 252). Što je vrijedilo nekoć za pojedine zemlje na putu industrijskog razvitka, vrijedi danas za čitav svijet.

Prvo je, i najradikalnije, pitanje ima li država u današnjem obliku koji je nastao kroz povijesni razvitak, uopće budućnost? Javljaju se razmišljanja, kao već nekoliko puta ranije u povijesti ideja, o nestanku države kakvu poznamo i o njezinom zamjenjivanju većim brojem specijaliziranih društvenih struktura od koji bi svaka preuzela neku od funkcija koje danas obavlja država.⁵⁴ Osobit je poticaj tim razmišljanjima dala «ideologija svjetskog tržišta».⁵⁵ Nakon napuštanja etatističke privrede, usporedo s raspadom Sovjetskog saveza, gotovo u svim zemljama gdje je bila uvedena, uzele su maha ekstremne predodžbe o tome kako bi tržište, kao autonoman proces samoorganizacije svjetskog gospodarstva, moglo djelovati najbolje bez ikakvog miješanja ne-ekonomskih čimbenika, pa ni države, u ekonomski sustav.

Promjene u položaju države u društvu bitno će utjecati na perspektivu njezina razvitka u budućnosti. Bilo bi, međutim, preuranjeno iz toga izvući zaključak da je država struktura kao takva povijesno na odlasku, pa da bi već trebalo početi razmišljati o posve novim konstrukcijama koje bi došle na njezino mjesto. Protiv takvih očekivanja govori niz razloga:

- Prije svega, država je institucionalno stabilizirana društvena struktura. To znači da su njezini normativni parametri internalizirani u svijesti pojedinca. Većina ljudi doživljava državu, bez obzira kako ocjenjuju upravo vladajuće državno uređenje ili stranku koja je na vlasti, kao pojavu koja odgovara njihovim vlastitim predodžbama o tome kako bi trebao biti organiziran politički sektor u društvu. Zatim, država kao institucija prošla je kroz proces habitualizacije, ona je prihvaćena u društvenoj sredini, tako da se pojedinci koji državu načelno ne prihvaćaju izlažu ne samo normativnoj osudi nego i sumnji u njihovu sposobnost normalnog zaključivanja. Konačno, predodžbe o državi prenose se socijalizacijom na sljedeće naraštaje, tako da je s vremenom svi prihvaćaju gotovo kao prirodnu pojavu na koju ljudi mogu samo u ograničenoj mjeri utjecati. Takvo stanje daje svakoj instituciji, pa tako i državi, izvanrednu trajnost, otpornost prema promjenama, sposobnost homeostaze, tj. vraćanja na prethodno stanje nakon poremećaja. Problem je i do sada bio u tome, kao smanjiti ovu prekomjernu institucionalnu stabilizaciju države, kako je otvoriti neophodnim promjenama i

⁵⁴ «Epoha državnosti približava se svom kraju. O tome ne treba dalje gubiti riječi. Država kao model političkog jedinstva, država kao nositelj najneobičnijeg (des erstaunlichsten) od svih monopola, naine monopola donošenja političkih odluka, taj uzorni proizvod europskog oblikovanja i zapadnog, racionalizma sada silazi s prijestolja»

(Carl Schmitt 1963., 10; cit kod Steiger 2002., 331). Ironija je u tome da je to onaj isti Carl Schmitt koji je, kao pravni ideolog nacionalsocijalizma, prihvaćao državu u njezinom najekstremnijem, totalitarnom obliku.

⁵⁵ «Ideologija svjetskog tržišta bila je uvijek glavni protiv-institucionalni diskurs. ... Kako se svjetsko tržište danas sve potpunije ostvaruje, ono teži prema tome da dekonstruirati granice nacionalnih država» (Hardt i Negri 2000., 150).

prilagodabama u okolini koja se i sama sve brže mijenja. Dekoncentracija i decentralizacija, djelomično osamostaljivanje pojedinih dijelova državnog sustava, samouprava, pozitivizacija prava i druge mjere imale su i u prošlosti cilj da državu učine elastičnijom, i kraj prihvaćanja njezine institucionalne usidrenosti i trajnosti. Međutim, i bez obzira na tu iznimnu stabilnost koja obilježava državu, kao i druge institucije u ljudskom društvu, ima funkcija koje se čine neophodnima, a teško je vidjeti tko bi ih obavljao ako ne država. To je, prije svega i najopćenitije, funkcija donošenja kolektivno obvezatnih odluka (Luhmann 1997.). Ako i prihvatimo da neke od tih odluka mogu proizaći iz u neku ruku automatiziranih mehanizama društvene interakcije, poput tržišta, očigledno je da bez donošenja kolektivno obvezatnih odluka ne bismo bili u stanju izaći na kraj s problemima s kojima smo suočeni, možda u prvom redu baš s problemima koje otvara tržište. Država je specijalizirana za donošenje kolektivno obvezatnih odluka i obavlja tu funkciju specifičnom kombinacijom potrebne sile, neophodne informiranosti i legitimiranosti pristankom onih na koje se njezine odluke odnose. Odluke transnacionalnih organizacija svake ruke, u prvom redu UN i njihovih specijaliziranih agencija, doživljavaju se danas još pretežno, ili kao oligarhijsko nametanje volje velikih sila kroz Vijeće sigurnosti, ili naprosto kao birokratska proizvoljnost organizacija koje, u stvari, ne odgovaraju nikome.. A lokalne se odluke tiču, ipak, samo lokalnih poslova.

Donošenje kolektivno obvezatnih odluka u vezi je s još jednom funkcijom današnje države, za koju nije lako vidjeti alternativu, a to je osiguranje *demokratskog pristanka* građana na takve odluke, demokratskog odlučivanja građana o nositeljima iznimno osjetljivih dužnosti i o normativnim okvirima njihova djelovanja. Kraj dosegnutog stupnja razvitka svijesti ljudi, demokracija je stečevina od koje ne želimo odstupiti. Alternativa je povratak u neciviliziranost. Demokratska je država svojim obećanjima slobode, jednakosti i bratstva uključila vrlo velik broj interesa u krug legitimnosti. Ta obećanja nisu ni do danas nigdje do kraja ispunjena, pa ostaju aktualna kao vrijednosni programi, legitimacijski sadržaji i motivi za političku akciju. Danas se ne vidi ni načelno alternativa za državu kao strukturu kroz koju se mogu ostvarivati prvotna obećanja kao i buduća dostignuća demokratskog uključivanja. Za sada lokalne jedinice nemaju u svom djelokrugu dovoljno važne poslove da bi njihovo demokratsko uređenje imalo odgovarajuću težinu u svijesti građana, a organizacije koje funkcioniraju na razini svijeta suviše su daleko da bi njihova neizravna legitimiranost demokratskim izborima imala potrebnu uvjerljivost.

U virovima globalizacije, svjetskog tržišta, znanstvenog i tehnološkog neprestanog revolucioniranja, novih tipova sukoba svake ruke, država je zapravo još uvijek jedini akciono sposobni zastupnik *javnog interesa*, jedina struktura od koje možemo

očekivati zaštitu slabijih u svjetskom kovitlanju snaga i ambicija i koja je u stanju promišljenom politikom poboljšati šanse vlastitog stanovništva u svjetskoj utakmici. To vrijedi i za zastupanje općeg interesa nasuprot autonomnim funkcionalnim sustavima, osobito prema sustavu gospodarstva s njegovom primarnom orijentacijom na ostvarivanje dobiti.

- Država je, od samih početaka industrijskog i urbanog društva, imala i tu funkciju da pokreće, vodi i održava djelatnosti koje su u općem interesu, a nisu takve prirode da bi izazvale interes i motivirale poduzetnike na tržištu. Bilo zbog toga što zahtijevaju sredstva koja po svom opsegu prelaze moć akumulacije privatnih poduzetnika – npr. veliki infrastrukturni zahvati, sistemi prometa i komunikacija -, bilo stoga što ne obećaju dobit ili bar ne toliku dobit koja bi djelatnost učinila isplativom privatnim investitorima, bilo radi toga što je profitna orijentacija privrednih organizacija u suprotnosti sa temeljnom svrhom koju bi djelatnost trebala ostvarivati (npr. privatno osiguranje). S ekspanzijom transnacionalnih privrednih korporacija vjerojatno otpada prvi razlog, nedovoljna sposobnost akumuliranja, ali preostaje drugi i treći. Vjerojatno će i ubuduće biti djelatnosti, možda i sve više djelatnosti, obzirom na ekološku problematiku, koje su u javnom interesu neophodne, a nisu u stanju privući aktere na tržištu izgledom na profit.

Ako se svi argumenti koji govore u prilog trajanju države i u budućnosti razmotre zajedno s onima koji ukazuju na korjenite promjene njezine uloge, dobivamo sliku države koja i dalje obavlja funkcije za koje se svi slažu da su neophodne, a ne vide se za njih, i to u svakoj pojedinoj konkretnoj državi, alternativni nositelji. To znači, posve općenito da državama ostaju funkcije ostvarivanja demokratske uključenosti građana, preraspodjele društvenog dohotka u korist ekonomski slabijih i održavanja pravnog poretka gdje god je u tu svrhu potreban oslonac na jaču koncentraciju, i ako više ne na monopol, fizičke sile.⁵⁶

Preko toga, dakle nezavisno od njezinih konkretnih funkcija kao organizacije postavlja se pitanje, je li država neophodni nositelj integracije sve više diferenciranog društva u cjelinu? Mnogi poriču tu potrebu, bilo pozivom na karakter suvremenog društva kao sustava u kojem se funkcionalni pod-sustavi povezuju u cjelinu tzv. skupljanjem i međusobnom samo-organizacijom (Luhmann 1997., 618-619; Stichweil 1988.), bilo ukazujući na proces individualizacije, sve jačeg naglaska na autonomnos pojedinca, koji je suočen s društvom kao svojom okolinom i mora računati s rizicima koje složenost okoline proizvodi, te odnose s okolinom uskladiti svojim vlastitim

⁵⁶ Tako, na primjer, T. H. Marshall (1992.) razlikuje tri bitna aspekta funkcioniranja države kao lame

djelovanjem (Beck i Sopp 1997., Beck 1983.). Drugi, naprotiv, ističu da integracija društva u zajednicu, održavanje pravnog okvira društvenog poretka, rješavanje sporova među interesnim skupinama, opće legitimiranje funkcionalno diferenciranih sustava, pa ni ugrađivanje pojedinačnih doživljaja u cjelinu smislenog životnog puta nisu automatski procesi, već traže posebnu opću društvenu strukturu, a to je oduvijek bilo država (Schwinn 2001., 211-232).⁵⁷

Ako navedene promjene i različita mišljenja uzmemo u obzir dobivamo, posve općenito, sliku države koja, jednim dijelom, nastavlja svoje dosadašnje funkcije i zadaće, s nešto promijenjenim težištem. Ali ima i novih zadaća koje zahtijevaju nove strukture. Mogli bismo govoriti o funkcionalnoj preobrazbi države i njezina aparata. Sredstva fizičkog prisiljavanja i tzv. vrhovničke funkcije države igrat će u buduću vjerojatno razmjerno manje istaknutu ulogu, a javne službe, regulacijski zadaci i osiguranje socijalne pravednosti veću. Ipak, država i dalje raspolaze i mora raspolagati određeni aparatom sile, samo što taj aparat neće više moći neograničeno upotrebljavati u međudržavnim sukobima, nego više u ulozi neke vrste zaštitarske organizacije za obavljanje policijskih zadaća i za sudjelovanje u transnacionalnim vojnim operacijama u okviru postojećih organizacijskih oblika međunarodne zajednice. Potreba za regulativnim intervencijama, kraj nestabilnosti svjetskog tržišta i svjetskih finansijskih operacija, potreba za javnim službama, kraj ubrzavanja procesa urbanizacije, potreba za promicanjem socijalne pravednosti, kraj rastuće nejednakosti u ekonomskim mogućnostima i u životnom standardu vjerojatno će biti sve veća. To, s druge strane, ne znači da sve te funkcije moraju biti vezane uz državu u njezinu dosadašnjem obliku. Državni upravni aparat se i do sada kretao od strogo objedinjene državne uprave prema decentraliziranim oblicima javnog upravljanja, prema posebnim sustavima različitog stupnja međusobne povezanosti i integracije. I u buduću će biti stvar ocjene koje se djelatnosti mogu djelotvornije organizirati kao na dobit usmjeren pothvati, a kod kojih bi ta profitna orijentacija bila u suprotnosti s njihovom svrhom. Mnoge od tradicionalnih funkcija države bit će povjerene strukturama različitog stupnja autonomnosti i povezane s drugim strukturama s istom funkcijom više nego s nekim središtima vlasti.

Mijenja se i unutarnji izgled države kao društvene strukture. Vjerojatno će u buduću biti manje naglašena hijerarhija, ljestvica podređenosti i nadređenosti u intigriranju države kao organizacije, a više sudjelovanje u zajedničkim izvorima informacija, koordinativna uloga stručnog znanja u oblicima kao što su timovi, projektni skupine i sl. Država niti odumire, niti postaje podređena regionalna instancija neke svjetske države, ali gubi ono središnje mjesto i presudnu ulogu koju je imala nacio

nalna država u sudbini dotičnih zemalja i etničkih skupina. Postaje jedna od organizacija u društvu s odgovarajućim krugom zadaća i odgovarajućim sredstvima kojom joj potrebna da bi te zadaće mogla uspješno obavljati. Otvorenim ostaje pitanje legitimiranja djelatnosti države, osobito donošenja kolektivno obvezatnih odluka strane državnih organa, izravnim ili neizravnim sudjelovanjem svijeta na koje se odluke odnose, dakle pitanje budućnosti demokracije. Stečevine demokracije bit će su, ne samo za legitimiranje državne vlasti, već u prvom redu kao načelno uključivanje svijeta u krug legitimiteta interesa, dakle kao jamstvo pravednosti, a zatim i više kao mehanizam koji je u stanju spriječiti neprestane i neizbježne procese koncentracije moći i utjecaja, oligarhizaciju u svim njezinim oblicima, koji su se do sada pokazali kao glavni rizik organiziranog suživota ljudi.

Te su stečevine bitne i za novi kompleks globalnog upravljanja koji nastaje i razvija se usporedo s daljnjim postojanjem i djelovanjem promijenjenih i donekle reduciranih država. Institucionalna učvršćenost države i njezina otpornost promjenama otežava stabilizaciju novih transnacionalnih oblika. Dok je država kao sustav normi stabilizirana u svijesti pojedinaca i habitualizirana u dotičnoj društvenoj sredini, teško postići takvo isto učvršćenje transnacionalnih normativnih struktura. Pored te raznolikost svijeta tako je velika, da je teško vjerovati kako bi na razini svijeta moglo ubrzo nastati veza afektivne solidarnosti kakvu je predstavljala nacija u odnosu na državu.³⁶ Strukturiranje političke sfere u svjetskim razmjerima ovisi najprije od toga koja će od neposredno vidljivih opcija u bližjoj budućnosti prevladati: stabilizacija vojno-tehničke premoći SAD, povratak na stanje «ravnoteže straha» ako neka država ili zemlja ili zemlje zadobije adekvatni nuklearni kapacitet, postupno učvršćenje autoriteta UN kao pravnog puta do okvira globalnog upravljanja, ili novu samoorganizaciju globalnih struktura polazeći od danas često kaotičnih odnosa između država i ljudi na svijetu.

Ove alternative u nastajanju političkih okvira svjetskih struktura upravljaju međutim, ne postoje u praznom prostoru. Svijet je već ispunjen priličnim brojem transnacionalnih struktura, od UN kao strukture suradnje, preko transnacionalnih privrednih korporacija kao kombinacije suradnje i sukoba, do svjetskih kriminalnih mreža kao tipične strukture sukoba. Nove će strukture najvjerojatnije nadovezati na postojeće. Pri tome će njihovo polazište biti, kao kod svake društvene strukture, bitno pretežno informacijsko (znanje), bilo pretežno normativno, a najčešće i jedno i drugo.

³⁶ Hardt i Negri (2000., 103) ističu da je «mnogštvo» (multitude) – izraz koji označava veliku raznolikost

Od informacijskog polazišta razvija se primarni sustav znanosti, velikim dijelom sustav obrazovanja, sustavi komunikacija, od knjižnica do Interneta, osnovni sustavi primjene znanja na svim područjima, od ratovanja do liječenja, i sustav medija. Oko normativnih se predodžbi grade svi transnacionalni centri za donošenje kolektivno obvezatnih odluka,⁵⁹ vrijednosni i moralni sustavi na svim područjima, sustavi pravosuđa i arbitriranja u sporovima, te uopće sve institucije kao normativne društvene strukture *par excellence*, a i sve svjetske organizacije u onom dijelu u kojem njihova kohezija i usmjerenost njihove djelatnosti ovise o normama. U tim strukturama sukobi nastaju, s jedne strane, oko činjenica, oko istinitosti informacija, a s druge oko vrijednosti, oko primjerenosti postupaka nekom aksiološkom kriteriju. Sukobi oko vrijednosti imaju, općenito, veći potencijal eskalacije nego sukobi o činjenicama.

Konkretno, nove globalne strukture nastat će nadograđivanjem na postojeće međunarodne organizacije i na transnacionalno povezane dijelove današnjih nacionalnih sustava političkog odlučivanja i javnog upravljanja. Pri tome su moguće dvije alternativne razvojne linije: povezivanja i učvršćivanje postojećih elemenata državne vlasti u novu piramidu svjetske vlasti ili nastajanje mreže globalnog upravljanja koja nema jednog središta odlučivanja nego funkcionira na načelu međuovisnosti u labilnoj ravnoteži između postojećih interesa i umreženih organizacija. Prva bi se alternativa mogla afirmirati, recimo, ustaljivanjem vojne premoći SAD-a i njegovim povezivanjem s najutjecajnijim transnacionalnim gospodarskim organizacijama i medijskim sustavima sa sjedištem na američkom teritoriju. Za drugu bi alternativu mogući primjer bila Europska unija, ako se ne pretvori u novu super-državu, nego ostane otvorena asocijacija. Za prvu je pretpostavka takva koncentracija moći – vojne, financijske, medijske – kojoj nema na svijetu ni približno ravne,⁶⁰ a za drugu visok stupanj prilagodljivosti promjenama i sposobnost kombinirati sukobe s mrežom suradnje. To ujedno znači da bi glavni rizik prve alternative, piramide svjetske vlasti, bila, pored birokratske skleroze njezinih struktura, akumulacija destruktivne energije u potisnutim sukobima. A glavna opasnost za drugu, mrežu globalnog upravljanja, gubitak ravnoteže sve do raspada sustava.

Opreka između piramide vlasti i mreže upravljanja pokazuje samo krajnje točke u rasponu mogućih struktura. Vjerojatne su svakovrsne kombinacije, prijelazna rješenja i, osobito brzi tempo eksperimentiranja i mijenjanja. Za svaku od tih mogućih transnacionalnih struktura postavlja se pitanje njihova odnosa prema ljudima u svi-

⁵⁹ "... pojam prava kako ga određuje Povelja UN također upućuje na novi pozitivni izvor pravne proizvodnje u globalnim razmjerima, novo središte normativne produkcije koje bi moglo odigrati suverenu pravnu ulogu. UN djeluje kao spojnica u razvitku od međunarodnih prema globalnim pravnim strukturama." (Hardt i Negri 2000., 4).

⁶⁰ Hardt i Negri (2000., 345) sažimaju potrebnu koncentraciju moći u njezinim tipičnim sredstvima: «bomba, novac, eter».

jetu, pitanje njihove legitimnosti ili, najopćenitije, pitanje demokracije. U svjetskim razmjerima suradnja je za sada vrlo selektivna, a sukob potencijalno univerzalan. Kad razmišljamo o budućoj organizaciji svijeta, temeljna je činjenica različitost u usporedivom položaju njegovih dijelova. Prije svega razlike u kapacitetu djelovanja. Od visoke razvijenosti znanosti i njezine primjene, složenosti društvenih odnosa, od osiguranog standarda pokrivanja materijalnih potreba, od države koja je demokratski ograničena i uvjetovana pristankom građana, do nesigurnosti elementarnog preživljavanja, gole borbe za opstanak vlastitim fizičkim radom, s minimalnom ulogom znanja, u jednostavnim segmentiranim društvima gdje je svako integriranje u širu zajednicu utopijska želja, a država, ukoliko postoji, znači jedino stabilizaciju prednosti u životnim šansama za malu skupinu vlastodržaca na račun goleme većine od vlasti isključenih. I između tih ekstrema ima bezbroj prijelaza i «tranzicija». Do izvjesne mjere takve suprotnosti postoje i unutar pojedine zemlje, ali puni raspon pruža tek svijet kao cjelina. To znači da budućnost svijeta ne polazi od neke nulte točke za sve jednake, od nekog rawlsovskog «vela neznanja», nego od očiglednih i svima poznatih ekstremnih nejednakosti. Nejednakost jest i bit će sve više uzrok sukoba diljem svijeta, i to sukoba iz raznih povoda, racionaliziranih na sve moguće načine. Nejednakost ne samo da ne pruža svima jednake mogućnosti u sadašnjosti, nego je teško vidjeti kako bi se ona mogla bitno smanjiti i u doglednoj budućnosti.

U toj se situaciji suradnja u svijetu nužno odvija pod uvjetima koje su postavili oni koji su uspjeli za sebe izboriti i stabilizirati vodeći položaj. A takva suradnja nejednakih nosi u sebi korijen sukoba. Većina svjetskog stanovništva, čim prijeđe prag ispod kojeg uopće nije svjesna cjeline svijeta, tendira prema tome da krajnju nejednakost u šansama shvati kao nepravednost, pa stoga kao već prisutni fundamentalni sukob.

Što bi, kraj takve sukobljenosti, mogla značiti demokracija u odnosu na svjetske strukture upravljanja? Prije svega, *demos*, kao skupina politički uključenih građana, uopće ne postoji u svjetskim razmjerima, a teško je vidjeti kako bi, kraj postojećih razlika i potencijalne suprotstavljenosti, mogla i nastati. Prema tome, svaka demokratska legitimacija svjetskih političkih struktura koja bi se mogla osigurati prijenosom demokratske legitimnosti od postojećih država odnosi se i opet samo na onaj dio svijeta gdje su demokratske ideje i praksa solidno učvršćene u svijesti građana i u postojećem društvenom habitusu državnog sustava. A to i opet znači samo povlašćenu manjinu svjetskog stanovništva. Isto vrijedi i za sva ona shvaćanja koja nastoje proširiti pojmovno određenje demokracije od biranja predstavnika u predstavnička tijela na različite oblike odgovornosti vlasti, povjerenja u vlast, pripisivanja određenim funkcionarima posljedica njihovog djelovanja, polaganje računa organa vlasti, kao i na nove oblike izravnog sudjelovanja građana u djelovanju vlasti, te na stvaranje političke klime uvjeravanja umjesto prisiljavanja (Keohane 2001., 3). Svi ti oblici, još

više nego sami izborni postupci, ostaju ograničeni na visoko razvijenu manjinu svjetskog stanovništva. Konačno, ideje koje su bile prisutne od početaka socijalne države, da se temelj legitimnosti države počinje pomicati od demokracije na davanje i usluge koje država pruža, bile su od početka opasne zablude, kako pokazuje iskustvo totalitarnih država. Bez stabiliziranog demokratskog poretka nema jamstva da bi se moglo osigurati političko napredovanje odnosno spriječiti nazadovanje u barbarizam.

Budućnost, ako je shvatimo kao nastavak dosadašnjih težnji ljudi i društvenih procesa, vodi prema sve gušćoj suradnji širom svijeta, ali suradnji pod uvjetima ne jednakosti kako unutar pojedine zemlje, tako i još više u čitavom svijetu. Idejna podloga koja bi legitimirala nove strukture globalnog upravljanja, u onom smislu u kojem je ideja demokracije legitimirala nacionalnu državu, još nije na vidiku. Te se strukture, stoga, danas obrazlažu njihovom praktičnom korisnošću. To, kao što znamo iz povijesnog iskustva, nije dovoljno za institucionalnu stabilizaciju takvih struktura. Ali takve se stabilizacija i onako ne čini ni poželjnom ni uopće mogućom, obzirom na sve veću brzinu mijenjanja uvjeta pod kojima živimo, od ubrzanog napredovanja znanja do sve problematičnije ekološke bespomoćnosti. U toj su situaciji mogući razni scenariji. Na primjer, novo znanje omogućuje takav rast sredstava za pokrivanje temeljnih životnih potreba da se prijetnja kuge i gladi može otkloniti od svih ljudi na svijetu. Pod uvjetom da se prijetnja rata dobije pod nadzor odgovarajućih globalnih struktura regulacije. S tim da se u isto vrijeme mogu zaoštriti problemi iscrpljivanje prirodnih izvora ili promjene klime do te mjere da stvore svijest o zajedničkoj sudbini i neophodnom zajedničkom djelovanju svih ljudi na planetu. To bi onda moglo biti polazište za svjetsko zajedništvo, za povratak na ideju demokracije u novom obliku i s novim tehnikama.

Ali podjednako su mogući i mnogi drugi ishodi. Na primjer, da se svi pred prvom ozbiljnom krizom povuku na pozicije tradicionalne državnosti, kao jedine strukture u povijesti ljudske vrste do sada koja je uspjela zajedničko djelovanje ljudi na širem prostoru legitimirati bar načelnim uključivanjem sviju u krug jednakopravnih ovlaštenika. Ipak ne valja zaboraviti da će u svim zamislivim smjerovima budućeg razvitka, kako države tako post-državnih struktura, biti i dalje usporedno prisutni suradnja i sukob, najvjerojatnije sve češće kombinirani jedna s drugom u istim društvenim strukturama.

V

Prijelazom od države na upravu, kao društvenu strukturu na kojoj želimo provjeriti plauzibilnost modela «interakcija-suradnja-sukob», nismo radikalno preusmjerili naše promatranje. Javna uprava, a o njoj se ovdje u prvom redu i radi, nastala je kao državna uprava. A o državnoj upravi već je bilo riječi i u prethodnom poglavlju po-

svećenom državi. Međutim, za razliku od države, kod koje su suradnja i sukob c gledno istodobno prisutni, uprava je nastala primarno kao struktura suradnje. Upr va u najopćenitijem smislu – i državna, i privatna, i društvena – znači usmjerava l ljudi na suradnju u ostvarivanju ciljeva. Ciljevi uprave, u društvenom smislu, mo dakako, biti i sukob, npr. vojska, i suradnja, npr. bolnica. Ali promatrani iznutra, s g dišta samog upravnog sustava ili pojedine upravne grane, prevladavaju, ba namjerama upravnih organizatora, ciljevi suradnje. Odnosi koji se uspostavljaju u tar upravnog sustava znače u prvom redu suradnju, jer se bez suradnje ciljevi n mogli ostvarivati. Ali suradnja implicira interakciju, a iz interakcije izvire i sukob. N je cilj u ovom poglavlju istražiti u kojoj mjeri i u kojem obliku se pojavljuju suko: unutar upravnog sustava, i to iz svih okolnosti koje su i inače izvor sukoba, od nes šice, preko prvenstva, do iritacije (III/2). Tako da će se upravne organizacije o koji je već bilo riječi, kao bitnim dijelovima državnog aparata, ovdje opet pojaviti, ali k dijelovi mreže koja ne slijedi uvijek – što dalje to manje – logiku države kao mor pola fizičke sile u društvu.

Prema tome, u razvitku državne odnosno javne uprave, razmotrit ćemo najpr upravo taj razvojni proces: kako se uprava mijenjala uslijed mijenjanja težišta društvenim ciljevima države kojoj je uprava služila (1). Zatim, kako su se transformi unutarnji odnosi u upravnom sustavu u međudjelovanju suradnje i sukoba (Konačno, pokušat ćemo prikazati ukratko kako su se ti izvanredno složeni i pro slovni procesi odrazili u idejama o upravi (3).

1. Državna odnosno javna uprava u povijesnom razvitku

Državna je uprava od početka bila jedno od definicijskih obilježja moderne drža Nastala je kao organizacija, tj. kao oblik trajnije suradnje, ali je istodobno bila inst ment vladara u sukobu s njegovim feudalnim takmacima.

Uprava, međutim, od početka nije identična s državom. Razlika između držav uprave je u metodama njihove integracije. Država kao sustav političke vlasti je društ na struktura tipa institucije. To znači da su njezini temeljni odnosi vladanji podložništva posebno stabilizirani u procesu institucionalizacije. Taj proces obuhv: internalizaciju u svijesti ljudi, ljudi doživljavaju te odnose kao «prirodne», kao izi svojih vlastitih uvjerenja o tome kako bi politička dimenzija društvenosti trebala l uređena. Zatim obuhvaća habitualizaciju u društvenoj sredini, tj. ljudi smatraju da svi trebali prihvatiti postojeće političke odnose kao prirodne i da oni koji to ne čine neki način vrijeđaju interese i uvjerenja svojih sugrađana. Takva se uvjerenja prek na nove naraštaje u procesu socijalizacije, tako da ti naraštaji ulaze u svijet koji je v dovršen i pripremljen, svijet koji ne treba dovoditi u pitanje.

Upravni sustav, naprotiv, ma kako i sam bio otporan na promjene, ma ka

vraćanju na nj nakon poremećaja, ne podnosi stupanj stabilizacije koji je svojstven instituciji. Institucionalna nepokretnost dovela bi u pitanje glavne uvjete njegova funkcioniranja, tj. sposobnost da se prilagodi svijetu u kojem djeluje. Upravni se sustav sastoji iz društvenih struktura drugog tipa, iz organizacija, tj. skupina na racionalne ciljeve usmjerenih ljudi, koji su između sebe uspostavili odnose svrsishodne s gledišta ostvarivanja postavljenih ciljeva, raspolazu potrebnim sredstvima i vladaju za ostvarivanje tih ciljeva podесnim metodama rada.

Dok je državna vlast nastojala postići svoje učvršćenje kao institucija, državna je uprava ostala organizacija usmjerena na ostvarivanje ciljeva i tako načelno spremna na prilagođavanje promjenama vanjskih uvjeta ostvarivanja tih ciljeva. Za organizaciju dovoljna je racionalna orijentacija sudionika na ostvarivanje određenih ciljeva ili na poštivanje određenih odnosa među ljudima na radu. Institucionalna stabilizacija neke društvene strukture načelno otežava njezino mijenjanje, jer navedene komponente institucionalizacije *implicite* polaze od pretpostavke da su odgovarajuće vrijednosti i predodžbe trajne bez obzira na protek vremena. To vrijedi i za instituciju prava. Tako da je u modernoj državi postalo neophodno napustiti institucionalni karakter pravnih normi i zamijeniti ga pojmom pozitivnog prava, kao skupa normi koje su donijete u legitimnom zakonodavnom postupku, ali se u tom istom postupku mogu neograničeno mijenjati (v. IV/3). Političko vodstvo države, oslonjeno na monopol sredstava fizičke sile, sklono je precenjivanju ostvarivosti svojih ciljeva, njegov upravni aparat, naprotiv, smatra i politiku «umijećem mogućeg», tj. ograničenu realnim uvjetima ostvarivosti.

Ova opreka između institucionalne stabilnosti i upravne prilagodljivosti vrijedi podjednako za apsolutističku i za demokratsku državu, ali za svaku na svoj način.

a) Upravni sustav apsolutističke monarhije

Već u apsolutističkoj monarhiji državna se organizacija, tj. u prvom redu baš državna uprava, odvaja se od vladareve osobe, s kojom je isprva bila identična.⁶¹ Državna se uprava diferencira na upravne grane, od kojih je svaka imala specifičnu zadaću u sukobu između vladara i onih feudalaca koji su u borbi s njime izvukli kraći kraj. Prva od tih grana bila je *vojska*, profesionalna, od četa feudalnih podložnika kojima je raspolagao svaki feudalni velikaš različita organizacija. Postojanje takve vojske bila je prva pretpostavka za nastajanje apsolutne monarhije. Stoga je prirodno da je monarh nastojao zadržati neposrednu osobnu kontrolu nad vojskom i onda kad se ostatak državne uprave odvojio od njegove osobe i počeo funkcionirati kao samo-

⁶¹ Poznata rečenica francuskog kralja Louisa XIV. "Država, to sam ja" nastala je, navodno, podmetanjem njegovih dvorjana koji su na taj način ironički komentirali njegovo ponašanje neprimjereno činjenici, da država baš nije više bila on, nego posebna, od osobe kralja odvojena organizacija.

stalni sustav.⁶² Ma kako rudimentarna bila državna uprava u prvo doba apsolutističke monarhije, bila je i u tim počecima posebni i bar djelomično autokefalni sustav pod krunskim vijećem, kancelarom ili prvim ministrom. I uza svu feudalnu vjernost i dvorjansku ovisnost tih velikodostojnika od vladara, taj je ipak smatrao mudrijim zadržati vojsku pod svojim neposrednim zapovjedništvom. U prvi je mah opasnost od protuakcije feudalaca, koji su izgubili bitku s monarhom, ali su mislili da nisu izgubili rat, bila i te kako realna.⁶³ Apsolutistička je monarhija nikla iz sukoba i živjela sa sukobom, kako unutarnjim s velikašima, koji nisu prestali sebe smatrati staleški ravnima vladaru, tako vanjskim s drugim monarhijama. U svim sukobima vojska je ostala glavni instrument. Kako se vojska tehnički i organizacijski usavršavala, ratovi su postajali sve razorniji, kako je pokazao, osobito, Tridesetogodišnji rat (1618.-1648.) između katoličkih i protestantskih država u Europi, premda je usvojeno načelo *cuius regio illius religio*, po kojem je vjersko opredjeljenje vladara bilo obvezatno za sve njegove podanike, takve sukobe, zapravo, trebalo spriječiti.

Sukobi su bili u toj mjeri u središtu pažnje apsolutnih monarhija, da je i proces diferencijacije državne uprave slijedio raznovrsnost sukoba, u prvom redu njihovu podjelu na vanjske i unutarnje. Vanjska je sigurnost države bila u djelokrugu ministarstva rata, za oružane sukobe, i ministarstva vanjskih poslova, za pregovaračke odnose s drugim državama. Unutarnja je sigurnost bila na sličan način podijeljena između djelokruga ministarstva policije (unutarnjih poslova), za čuvanje poretka silom, i ministarstva pravosuđa, za preusmjeravanje unutarnjih sukoba u državom regulirane parnice. A ministarstvo financija, za pribavljanje, pomoću državne sile, potrebnih novaca za državu, jednake je starosti s ostalim «vrhovničkim» resorima i s njima zajedno čini izvornu skupinu pet upravnih grana države kao suverene snage u sukobima.⁶⁴

To ne znači da i u to prvo vrijeme nije bilo i drugih središnjih upravnih tijela čije je djelovanje trebalo pridonijeti ostvarivanju svrha jednog od temeljnih pet resora državne vlasti. Na primjer, ministarstvo građevina, za izgradnju cesta, luka i utvrda

⁶² Ta se tradicija zadržala do danas, tako da i suvremeni ustavi izabranim šefovima država daju funkciju «vrhovnog zapovjednika oružanih snaga» i onda kad su političke odluke o ratu i miru u rukama drugih državnih organa. Pitanje je, u kojoj mjeri ova tradicija služi ujedno aktualnoj svrsi učvršćivanja diobe vlasti.

⁶³ Kako realna pokazuju savjeti koje su autoriteti katedralnih znanosti davali tadašnjim vladarima, da dadu savniti sa zemljom sve velikaške utvrde kako ne bi mogle poslužiti kao polazišta za vojnu protuakciju (Sonnenfels, 1767.).

⁶⁴ Ta je skupina od pet resora ostala gotovo čitava državne uprave do duboko u 19. stoljeće, dakle i nakon uspostavljanja demokratskih nacionalnih država. To je jedna od ranih manifestacija prirode upravnih sustava, njihove neobične snage homeostaze, otpornosti prema promjenama, vraćanja na ranije oblike, svojstva s kojim su se morali suočiti i mnogi kasniji reformatori državne uprave, a bez

za vojsku odnosno reprezentativnih državnih zgrada. Ili, ministarstva koja su trebala unaprijediti pojedine grane privrede – poljoprivredu, trgovinu, pomorski promet – kako bi, u skladu s tadašnjom merkantilističkom ekonomskom teorijom, izvori državnih prihoda potekli obilnije. Ili, ministarstvo za odnose s vladajućom religijskom organizacijom (bogoštovlje), kako bi se osigurala njihova podrška monarhijskoj vlasti transcendentnom legitimacijom.

Lokalna je uprava u doba apsolutističke monarhije bila mreža ispostava središnje uprave bez ikakve samostalnosti, osim one koja je proizlazila, *via facti*, iz teritorijalne udaljenosti tih ispostava od središta. Lokalna uprava koja je postojala izvan te mreže, na vlastelinstvima i, osobito, u gradovima, nije bila državna uprava, pa ni samouprava koja bi se na ovaj ili onaj način uklapala u državni sustav, već naprosto faktičko djelovanje lokalnih moćnika ili skupina stanovnika u gradovima. I to i onda kad je takvo lokalno upravljanje proizlazilo iz povlastica koje je pojedinim naseljima dao sam vladar odnosno kad je imalo sankciju središnjih urbarskih propisa. Uprava na vlastelinstvima trebala je, s jedne strane, učvrstiti, a s druge regulirati vlast vlastele nad kmetovima. A uprava u gradovima bila je izraz suradnje građana u zadovoljavanju tzv. komunalnih potreba, ali i defenzivno oružje u njihovim sukobima s feudalnom okolinom.

I pored snažnog opiranja upravnog sustava promjenama, uprava je, kao cjelina, ipak bila razmjerno dinamičniji dio državnog sustava.

b) Upravni sustav demokratske nacionalne i socijalne države

Problem odnosa institucije i organizacije u državnom sustavu mijenja se prijelazom od apsolutističke monarhije na demokratsku nacionalnu državu. Demokratska država počiva ne pretpostavci da se i nositelji državne vlasti mogu mijenjati, po svom personalnom sastavu i po svojim temeljnim orijentacijama, u postupku izbora od strane državljana, dakle postupku u kojem je sukob različitih političkih opredjeljenja i interesa kombiniran sa suradnjom po izbornim pravilima i suradnjom u izabranim parlamentima. U skladu s tim načelima, u prvi će se mah i svi položaji u državnoj upravi smatrati politički promjenljivima, usporedo s promjenom izabranih predstavnika. I to se tada smatralo jediniim postupkom koji je u skladu s demokracijom.⁶⁵

Demokratska je država značajno proširila područje suradnje u društvu time što je građane aktivno uključila u politički sustav. I za upravni sustav demokratske građanske države karakteristično je značajno načelno povećanje polja suradnje, ali – kao što smo vidjeli u analizi države – na drugi način. Industrijsko i urbano društvo 19. i 20.

oljeća postavlja pred državnu upravu nove zahtjeve. Državna uprava nije više sam instrument vlasti, oružje monarha u unutarnjim i vanjskim sukobima, nego se sve shvaća kao proizvođač dobara i usluga kojima se zadovoljavaju interesi građana. Djelatnosti koje proizvode ta dobra i usluge nazivaju se javnim službama. Tako se sustav državne uprave sada sastoji iz tradicionalnih resora – vojska, diplomacija, policija, pravosuđe, financije – koje služe održavanju vlasti u sukobima, ali i iz nizovanih službi – privredne, tehničke, komunalne, informacijske, ekološke, obrazovne, zdravstvene, socijalne – službe – koje ostvaruju suradnju u širem društvenom smislu među državama koja te službe organizira i vodi i građana koji se njima koriste. Podanici vlasti sada su postali građani, tj. legitimni izvor izabrane političke vlasti. Ali i više od toga. Njihovi su svakodnevni životni interesi uključeni u krug legitimnosti i državna uprava na njihovom ostvarivanju putem javnih službi. Pored svoje uloge podanika, kombinirane sa, na prvi pogled protuslovnom, ulogom građana kao izvora svakodnevne legitimne vlasti, stanovnici državnog teritorija pojavljuju se i u svojoj trećoj ulozi – vlasnika javnih službi.

Ekonomski okviri suradnje u građanskom društvu određeni su pravilima tržišne privrede i utakmicom među privrednim subjektima. U toj utakmici, međutim, dolazi do nepravilnosti koje ni rana ekonomska teorija, a još manje građanska politička ideologija nisu predviđjele. Dolazi do ekonomskih kriza koje proizvode nerazmjerno veliki broj gubitnika u tržišnoj utakmici, tako da prijeti zastoj cjelokupnog procesa privredivanja. Demokratska država preuzima ulogu regulatora koja svojim mjerama nastoji spriječiti izbijanje privrednih kriza odnosno ublažiti posljedice tržišne utakmice. Regulacijskim mjerama uvodi se nadzor države nad nekim kritičkim privrednim djelatnostima – npr. burze, banke, osiguravajuća društva –, zatim se državna fiskalna i politika, financijski instrumenti, emisija novca i dr. primjenjuje radi djelovanja na tržišne odnose, kao što je i cjelokupna državna ekonomska politika usmjerena na stimuliranje privrednog razvitka i na održavanje ravnoteže između suradnje i sukoba na tržištu. Pri tome se postavlja pitanje, ne ograničava li se državnom regulacijom sloboda privredne utakmice, iako je ta sloboda bila zajamčena u okviru općeg demokratskog načela slobode? Regulacijske mjere znaju katkada prerasti u preuzimanje i pojedinih privrednih djelatnosti u državne ruke. Pa dolazi i do podržavljenja cjelokupne privrede i njezina organiziranja kao državne djelatnosti. Pokazalo se da je tržišna privreda oblik suradnje, izražene u pravilima tržišta, i kombinirane sa sukobom između utakmicom na tržištu. U toj kombinaciji, ako je prepuštena sama sebi, razmišlja se kako dolazi do prevladavanja konfliktne komponente koja onda oduzima podlogu za primjenu pravila tržišne suradnje, pa sukob može poprimiti kaotične forme. Po-

ljanje ravnoteže može sastojati u jačanju suradnje – gore navedenim regulativnim mjerama ili mjerama pomoći gubitnicima u tržišnoj utakmici – ili u oživljavanju konkurentskog sukoba – mjerama koje sprečavaju nastajanje monopola ili oligopola u pojedinim privrednim granama, mjerama privatizacije podržavljenih privrednih aktivnosti ili naprosto stimuliranjem konkurencije. U oba slučaja mjere ne smiju dovesti u pitanje tržišnu privredu kao kombinaciju suradnje i sukoba, već trebaju samo neutralizirati nesavršenosti tržišnog mehanizma tako da podupru suradnju ili potaknu utakmicu, ali ne do te mjere da ili umrtve privredni razvitak, ili izgube kontrolu nad sukobom na tržištu. Djelatnost regulacije postaje sve složenija s porastom opsega proizvodnosti same privrede, pa stoga zahtijeva kao nositelje upravne organizacije odgovarajućeg stupnja složenosti.

Demokratsko obećanje opće suradnje uključivanjem sviju u krug legitimnih interesa ostalo je nepotpuno ostvareno u industrijskom društvu osobito zbog odnosa na tržištu radne snage. Tu je ravnoteža suradnje i sukoba od početka narušena uslijed neravnopravnih polaznih položaja radnika koji nude svoju radnu snagu vlasnika sredstava za proizvodnju. Kod prvih, ponuda gotovo uvijek nadmašuje potražnju, dok je kod drugih po pravilu obratno, ponuda sredstava je manja nego potražnja za njima. Stoga, praktički, uvjete razmjene diktiraju vlasnici sredstava za proizvodnju, a ponudaci radne snage su unaprijed utvrđeni gubitnici. Ta se neravnoteža tek donekle mogla ispraviti sindikalnom organizacijom radnika i uvođenjem prakse kolektivnih ugovora. Daljnji neophodni korak bila je i opet intervencija države, ali ne samo regulacijom radnih odnosa, nego novom skupinom širih mjera koje štite slabiju stranu, radnike, državnom preraspodjelom dohotka, jamčenjem minimalne socijalne sigurnosti od općih životnih rizika: bolesti, starosti, invalidnosti, gubitka hranitelja, nezaposlenosti. Time se suradnja ostvaruje na širem društvenom planu i tako stvara ravnotežu u temeljnom sukobu industrijskog društva, sukobu između kapitalista i radnika koji ni pojedinačno ni organizirani u sindikate ne mogu dobiti. I tu se može, s druge strane, postaviti pitanje ne ugrožavaju li mjere preraspodjele i sve skuplja socijalna sigurnost ravnotežu na tržištu rada u suprotnom smjeru u smjeru suradnje, a na štetu sukoba, konkurencije, koji je potreban kako bi tržište funkcioniralo. Kontroverza oko tog pitanja ostaje za sada otvorena.

S gledišta državne uprave, socijalna država zahtijeva novo strmo povećavanje odgovarajućeg upravnog aparata socijalnog osiguranja, zdravstva, socijalne zaštite radne i obiteljske politike, pojavljivanje struka i metoda rada koje su za državnu upravu nove. Baš se time otvara pitanje, je li neophodno da socijalna sigurnost ostane zadaća države, ili bi se na tom polju mogli pokrenuti i odgovarajući nedržavni oblici organizacije? Budući da se radi o jednom od temeljnih interesnih sukoba u industrijskom društvu, sukobu između kapitalista i radnika, i najvažnijem strukturnom rješenju u tom društvu, naime o kombiniranju suradnje i sukoba u tržišnoj privredi, samo

onaj organ u društvu kojem je povjereno donošenje kolektivno obvezatnih odluka, a to je država, može donositi i odluke o preraspodjeli društvenog dohotka. Prepustiti takve odluke privatnim osiguravajućim organizacijama koje posluju na tržištu s dominantnim ciljem postići maksimalnu dobit znači pomiješati osnovne ciljeve, u neku ruku povjeriti vuku da čuva ovce. S druge strane, socijalna država sa svojim golemim aparatom izložena je opasnosti birokratske skleroze, a sama preraspodjela može pod određenim uvjetima djelovati destimulativno na tržišnu privredu, može umrtviti njezinu razvojnu dinamiku. I u tom pogledu kontroverza ostaje otvorena.

Demokratska država uključuje sve stanovnike načelno u kategoriju državljana, članova države kao institucije. Time se mijenja i uloga koju su dotadani oblici lokalnog upravljanja imali u odnosu na društvo i na državnu upravu. Upravljanje u općinama nije više stvar vlastelina, niti upravljanje u gradovima isključivo stvar obrane i međusobne suradnje građana. Lokalna uprava postaje dio državnog sustava upravljanja u širem smislu, dakle jedan od oblika generalizirane suradnje na državnom području. Time je uvučena i u sukobe koji su tom sustavu svojstveni. To su sukobi između interesa središnje državne vlasti i interesa lokalnih jedinica, općina i gradova, gdje se oni odvajaju od težnji centra ili im se i suprotstavljaju. U međusobnim odnosima unutar tog šire shvaćenog državnog aparata razlikuju se, u najgrubljim crtama, tri vrste zadaća: zadaće centralne uprave koje valja obavljati na licu mjesta, dakle u lokalnim jedinicama; zadaće lokalnog upravljanja koje izviru iz posebnih lokalnih interesa i potreba, kao što su, primjerice, komunalni poslovi, i lokalni sastavni dijelovi centralnih poslova koji su s lokalnih ispostava centralne uprave prenijeti na lokalne jedinice koje ih obavljaju «u prenesenom djelokrugu». Odnos između centralnih i lokalnih organa uprave je ono područje gdje je kombinacija između suradnje i sukoba opet jasno unijeta u sam državni upravni sustav. Lokalne jedinice teže prema potvrđivanju i širenju svojih od centra neovisnih samoupravnih prava. A središnjoj je upravi prvenstveno pred očima potreba integracije cjelokupnog državnog sistema, pa su sklone promatrati lokalne jedinice prvenstveno kao instrumente centralnog upravljanja. Ta se kombinacija suradnje i sukoba između središnjih i mjesnih upravnih organizacija pojavljuje i na političkoj razini kao protivnost lokalnih i centralnih političkih interesa, koji su u isto vrijeme vezani odnosima međusobne suradnje. U toj političkoj dimenziji ona je, u neku ruku, dio mehanizma diobe vlasti po okomitom liniji. I ukazuje na jedan od problema u konstruiranju aparata moderne države, na problem odvajanja političke od upravne sfere. To se odvajanje smatra poželjnim radi razlika u metodama i kriterijima koji se primjenjuju na jednom i na drugom području. Ali se, s druge strane, protivi nužnoj povezanosti i jedinstvenosti cjelokupne državne strukture. Suočeni smo s pitanjem koje je svojstveno svim onim društvenim strukturama koje u sebi utjelovljuju u isti mah suradnju i sukob. U takvim je strukturama optimalna sredina, a ne krajnosti, ali je sredina, tj. ravnoteža, uvijek

nestabilna. Kombinacija suradnje i sukoba vodi do boljih rješenja samo kad su kombinirani u istom odnosu, gdje se međusobno ograničuju i ublažuju, a da time ne gube dinamičnost koju prenose na društvo. Njihova prisutnost u raznim dimenzijama, pri tome prenaglašavanje jednog ili drugog vode, prema dosadašnjem iskustvu, i negativnih posljedica.

2. Upravni sustav – unutarnji odnosi

Državna se uprava od demokratske preobrazbe države na ovamo povećala ravno tisuću puta. U najvećim i najrazvijenijim državama ona je narasla od tisuća na milijune službenika, a njezini su se troškovi popeli od milijuna na milijarde novca. U pojedinim organizacijama uprava je postala organizacijski sustav, tj. društvena struktura s najmanje dvije razine. I organizacija i organizacijski sustav diferenciraju se i mora biti integrirani u cjelinu koja funkcionira. Samo što su u organizaciji uvjeti integracije stroži. Integrira se svaki pojedini član organizacije u cjelinu svoje organizacijske uloge. Na razini organizacijskog sustava, naprotiv, integracija ne zahvaća pojedince, nego pojedine organizacije kao sastavnice sustava i uspostavlja među organizacijama same one veze koje su relevantne za funkcioniranje cjeline sustava.

U svakoj je organizaciji interakcija intenzivna. Organizacija je i stvorena zbog toga da bi se osigurala trajna interakcija među njezinim članovima u ostvarivanju postavljenih ciljeva. U organizacijskom sustavu tome pridolazi interakcija na razini sustava koja praktički i opet znači interakciju među pojedincima, premda ovi sada veliki dijelom djeluju kao predstavnici organizacija u sustavu. Čitava ta količina interakcije znači odgovarajuće povećanje broja prilika i za suradnju i za sukob. Međutim, organizacije po svom nastanku i po svom dosadašnjem razvitku nisu strukture koje bile konstruirane svjesno radi kombiniranja suradnje i sukoba. One su u cijelosti namijenjene baš suradnji, a sukob u njima smatra se devijacijom, abnormalnom pojavom, koju valja i unaprijed spriječiti i naknadno liječiti.

Stoga se problematika unutarnjih odnosa u upravnom sustavu pojavljuje najprije kao skup mjera da se djelovanje u njemu orijentira isključivo na suradnju, a sukob isključi u samim svojim korijenima (a). Međutim, takvo je nastojanje, ma kako se razvijenim metodama služilo, osuđeno na neuspjeh. Sukob se pojavljuje unutar uprave organizacije i unutar upravnog sustava usporedo sa suradnjom. Pitanje je kako na činjenicu reagiraju oni koji konstruiraju organizacije i koji u njima rade (b). Konačno jesu li na vidiku neki novi načini, da se u upravi potreba suradnje i težnje prema sukobu dovedu u međusobnu ravnotežu (c).

a) Uprava kao instrument suradnje – planirana jednostranost

Težnja da se razviju oblici ljudske interakcije koji bi bili, jednostrano, orijentirani na suradnju, a sukob isključili ili sveli na najmanju mjeru dovela je tijekom vremena

do usavršavanja čitavog niza strukturnih inovacija. To su: sama organizacija kao društvena struktura posebnog tipa, zatim ovisnost organizacija državne uprave i političkih tijela u državnom sustavu, pa razne metode koje doprinose tome da se čine novi državne uprave mire s ovisnošću.

U prvom su redu baš same organizacije ono područje gdje se mogu naći i u njihovom razvitku pratiti metode koje su ljudi usavršavali kroz svu povijest društava na svim područjima ljudskog djelovanja, kako bi osigurali suradnju bez sukoba. Organizacija je takva društvena struktura u kojoj skupina ljudi ostvaruje određeni cilj uspostavivši između sebe trajne odnose u radu, i primjenjujući unaprijed utvrđene metode rada. Svaka od ovih odrednica i sve tri zajedno, pretpostavlja se, u stanju osigurati suradnju među članovima organizacije i spriječiti sukob među njima.

- Zajednički cilj koji su članovi prihvatili, odnosno koji su bili navedeni prihvatiti čini nelegitimnim svako djelovanje, pa tako i sukobljavanje, koje bi moglo dovesti u pitanje ostvarivanje tog prihvaćenog cilja. To je pretpostavka zaista i odgovarala stanju svijesti kod jednostavnih pothvata s razmjerno malim brojem suradnika i ne osobito zahtjevnim sadržajima, znanja i vještine. Osobito kad je riječ o neposredno preživljavanje nasuprot premoćnoj prirodi i nepredvidivim rizicima ljudskog sukobljavanja. Ali znala je vrijediti i kasnije, kad bi fanatizmi uverenja i afekti solidarnosti proizveli sličan visoki pritisak, kao nekad bespomoćno pred nepredvidivom okolinom.
- Međutim, kad organizacije postanu složenije, njihovi ciljevi mnogostrukije, promjenjivije, suradnici brojniji a informacijske pretpostavke zahtjevnije težište integracije prelazi s cilja na odnose. Ciljevi se organizacije množe i mijenjaju, organizacija i pored toga funkcionira neprekidno, pod uvjetom da svi suradnici poštuju uspostavljene međusobne odnose na radu. Međusobni su odnosi određeni hijerarhijom kao odnosom nadređenosti i podređenosti položaja u organizaciji i, sljedećim toga, ljudi koji su na te položaje razvrstani. Hijerarhijski odnosi dodjeljuju svakom članu njegovo mjesto u mreži ovisnosti. Svaki sukob doveo u pitanje to mjesto, pa i čitavu mrežu, te je time definiran kao nedopustiv. Hijerarhija je legitimirana prihvaćanjem položaja samim potpisivanjem izvornog ugovora o radu sa strane suradnika. Tim prihvaćanjem suradnik je prihvatio i norme kojima je regulirana podređenost i nadređenost na ljestvici položaja kakretanje od jednog položaja na drugi. Hijerarhija je dodatno legitimirana razlikama u znanju, obrazovanju i raspolaganju informacijama potrebnima za rad pojedinom položaju. U tradicionalnim organizacijama raspolaganje znanjem i informacijama raste od dna prema vrhu hijerarhijske piramide.
- U daljnjem koraku razvitka, međutim, pretpostavke znanja i informiranosti

cije. Težište integracije tada ponovno prelazi, ovaj puta od odnosa na metode rada. Utvrditi metode rada znači dati postupcima koji su kognitivno spoznati kao svrsishodni dodatnu normativnu obvezatnost, pa je time i sukob o kognitivnim sadržajima – je li utvrđena metoda zaista svrsishodna – na neki način premješten izvan neposrednog funkcioniranja organizacije, u domenu znanstvenog istraživanja, razmišljanja o inovacijama, ispitivanja metodom pokušaja i pogrešaka, čiji rezultati moraju tek dobiti svoju normativnu potvrdu, pa da bi mogli biti metoda koja se u organizaciji normalno primjenjuje.

Sve ove definicijske značajke organizacije mogu djelovati na članove istodobno. Ali, kao što smo upravo vidjeli, tijekom razvitka organizacija prema sve većem stupnju složenosti težište integracije prelazi od jedne odrednice na drugu. U jednostavnim organizacijama dovoljan je zajednički cilj da osigura suradnju i u najmanju ruku odgodi sukob. U složenijim i dinamičnijim organizacijama, kad su ciljevi mnogostruk i češće se mijenjaju, težište prelazi na hijerarhijske odnose. Dok članovi poštuju pravilo međusobne podređenosti i nadređenosti, organizacija može ostvarivati različite ciljeve koje su postavili članovi na vodećim položajima. A ovi su i pozvani da sukobe među podređenima rješavaju svojim obvezatnim arbitriranjem. Konačno, najsloženije organizacije oslanjaju se na obvezatne metode rada da discipliniraju članove na suradnju, pozivom na objektivni karakter znanja na kojem se te metode temelje, dok i ciljevi i međusobni odnosi na radu u takvim organizacijama mogu slobodnije varirati.

Organizacije državne uprave vezane su uz državni *monopol legitimne upotrebe fizičke sile*. Taj monopol djeluje dodatno i unutar organizacije tako da učvršćuje autoritet normativno propisanih ciljeva, odnosa i metoda i predstavlja konačno jamstvo uvjerljivosti prijetnji represije svakog sukobljavanja koje se kreće izvan granica legitimnih povoda i postupaka. Državno političko vodstvo kontrolira i sve tokove sredstava u upravnim sustavu, pa i na taj način osigurava disciplinu pojedinaca i organizacija u sustavu. Političko vodstvo, također, postavlja i smjenjuje vodeće funkcionare u upravnom sustavu. Političko vodstvo, nadalje, utvrđuje, bar okvirno, program rada upravnih organizacija svojom zakonodavnom djelatnošću i svojim političkim odlukama. Političko vodstvo, konačno, nadzire upravni sustav i raspolaže s niz sredstava da svoje nadzorne nalaze potkrijepi sankcijama.

Dok je unutarnja kohezija upravnog sustava u toj mjeri ovisna od odluka koje se donose u političkoj sferi, svako odvajanje politike od uprave može biti samo relativno. Ono je poželjno iz načelnih razloga, u prvom redu za to da bi se sukobi unutar državnog sistema izlučili iz uprave i koncentrirali na razini političkih tijela i postupaka, koja su baš svjesno konstruirani sa svrhom da sukobe kombiniraju sa suradnjom. To je srž prednosti koje pruža demokratsko uređenje države. Time bi se u isti mah uprava trebala rasteretiti od sukoba i usmjeriti na suradnju. Međutim, budući da je u

upravi koja je isključivo državna, upravni sustav u svim gore nabrojenim točkama ovisan od političke sfere, odvajanje uprave od politike je znatno otežano. To stvara dvije vrste rizika za normalno funkcioniranje države i uprave. U jednostavnijim i siromašnijim sredinama političko vodstvo unosi u upravu kriterij političke podobnosti ako ne i sistemske političke patronaže i klijentelizma, na štetu zakonitosti i stručnosti. Kraj bogatije i razvijenije državne uprave, naprotiv, javlja se opasnost da uprava, uslijed svojih weberovskih prednosti stručnosti i informiranosti, *de facto* preuzme donošenje političkih odluka, dovede politička tijela i funkcionare u ovisnost od sebe sve do patoloških oblika birokratske vlasti. To podrazumijeva i mogućnost da se prav politički sukobi interesa premjeste na upravnu razinu, da se počnu rješavati kao upravska pitanja unutar upravnog sustava, a interesentima oduzme mogućnost da se za svoje interese legitimno bore u političkom procesu.

U obje navedene dimenzije, u pokušaju neutralizacije sukoba samom konstrukcijom organizacija i u nastojanju da se sukobi izluče iz upravnog sustava i koncentriraju na političkoj razini, značajna uloga pripada upravnom *osoblju*. Postavlja se pitanje na koji način upravni sustav može pomiriti upravno osoblje s položajem osobne ovisnosti u koji ih stavlja hijerarhijska podređenost? U državnoj upravi to je, tradicionalno, asocijacija uprave s državnom vlašću. Kraj razmjernog malobrojnosti državnog aparata, većina njegovih članova može s nekim opravdanjem gledati na svoj položaj kao na sudjelovanje u vršenju vlasti nad podanicima. Takvo gledanje daje im osjećaj osobne moći i i miri ih s njihovom hijerarhijskom ovisnošću unutar elite vlasti.⁶⁶ Ne posredno s time povezana je i mogućnost da upravno osoblje sudjeluje u društveno uzdignutom položaju državnih službenika, osobito u zemljama gdje takav uzdignuti položaj stvarno postoji.⁶⁷ Najčešće su ipak beneficije koje vežu upravno osoblje u upravni sustav materijalno-novčane, od pukog ali osiguranog preživljavanja, do značajno boljeg standarda od ostatka stanovništva.⁶⁸ Kako se uprava razvijala prema sve većoj profesionalnosti i kako su se diferencirale struke angažirane u njezinu radu motivaciji članova upravnog aparata pridodao je i motiv rada u slobodno odabranom zvanju i zanimanju kao načinu izražavanja vlastite osobnosti. Ovamo spada, konačno i šarenilo normativnih struktura koje su nastale uspoređujući s radom u upravi, normu lojalnosti, vjernosti, dužnosti, solidarnosti, svi oni sadržaji svijesti koji su samopoštovanje pojedinca vezali uz ponašanje u skladu s načelima unutar-upravne suradnje.

⁶⁶ "Kinski car ili egipatski sultan mogli su goniti svoje nesretne podanike kao tupu stoku. Ali svoj mameluke i svoje pretorijanske bande morali su voditi kao ljude, naime putem njihova mišljenja". Ova misao David-a Hume-a upućuje na mogućnost da se postigne identifikacija osoblja državne uprave s državnom vlašću.

⁶⁷ Na uzdignuti društveni položaj uprave ukazuje osobito Max Weber, jer je takvo društveno štovanje

Posebna važnost u tom kontekstu pripada skupini ključnog vodećeg osoblja. Ti je osoblje svojim obrazovanjem pripremljeno na poštivanje normativnih okvira uprave, i to kako pravnih propisa tako etičkog kodeksa službe, a ujedno na poštivanje činjeničnih temelja upravne uspješnosti. Ono je u stanju, u najboljim slučajevima spriječiti presizanja političara u upravu ukazivanjem kako na norme tako na činjenice o kojima političari nisu u jednakoj mjeri informirani. To vrijedi, naravno, samo pod pretpostavkom da je u odnosu na skupinu ključnog osoblja uspjelo provesti razgraničenje upravne od političke sfere. Da se, s jedne strane, u ključno upravno osoblje ne prokrijumčare klijenti političkih stranaka, a s druge, da vodeći upravni službenici sami ne razviju političke ambicije, pa stanu svoj položaj u upravi smatrati odskočnom daskom za političku karijeru. Ako je te dječje bolesti svakog upravno-političkog sustava uspjelo preboljeti, onda je ključno upravno osoblje dobar primjer, najprije načina kako prevladati sukob tako da se žrtvovanje dijela vlastite neovisnosti – žrtva koju, zapravo, traži svaka suradnja – otkupi prednostima položaja i šansama karijere

b) Reagirane na sukobe u upravi – od negacije do toleriranja

I pored svih tih mjera i konstrukcija, sukobi se u upravi, kao i u svim drugim oblicima interakcije, pojavljuju usporedno i jednako često kao suradnja, dapače posebno na onim mjestima gdje zahvaćaju mjere poduzete radi osiguranja suradnje: u hijerarhijskoj podređenosti i nadređenosti, u financijskoj ovisnosti, u sustavu osoblja, u ovisnosti od državnog monopola sile, kao i uopće u prostoru gdje se dodiruju politika i uprava. Prva je reakcija upravnog sustava da takve sukobe naprosto negira odnosno da ih proglasi nesporazumima koji proizlaze iz neshvaćanja vlastitog interesa sukobljenih.¹⁹ Sukobima se, zatim, odriče legitimnost pozivom na opće etičke propise ili na specifičnu etiku službe u upravi, pomoću ideologija koje suradnju na ostvarivanju ciljeva sustava proglašavaju vrhovnom vrijednošću, ukazivanjem na racionalne imperative učinkovitosti koju sukobi dovode u pitanje. Tome valja nadodati i instituciju ugovora koji su članovi uprave sklopili pri stupanju u službu, tako da se njihovi kasniji sukobi mogu osuditi i zbog obveza suradnje koje su sami preuzeli slobodnom izjavom volje. Prema sukobima koji nisu legitimni, legitimno je primijeniti represiju. Službenički propisi, disciplinske mjere, negativne reakcije okoline u okviru konvencija ponašanja, pa sve do kaznene represije trebaju onemogućiti sukobe ili bar smanjiti njihovu učestalost, zadržati ih na razini rijetkih, abnormalnih pojava. S druge strane, sama hijerarhija u organizaciji pomaže izolirati sukobe koji se ipak pojavljuju na uža područja. Hijerarhija stvara socijalnu distancu među hijerarhijskim stupnjevima

ma, te time dodatno ograničava sukobe u prvom redu na one članove koji pripada istom ili približno istom hijerarhijskom stupnju. Istoj svrsi, izoliranja sukoba i njihovog ograničavanja na uži prostor služi, pored svojih posve tehničkih prednosti, i tradicionalno razlikovanje na linijske i stožerne organizacijske jedinice. Jedna je od važnih metoda izlaženja na kraj sa sukobima njihovo preusmjeravanje u legitimno natjecanje za napredovanje u više položaje po hijerarhijskoj ljestvici.

Sukobi koji su svakodnevna stvarnost svake organizacije, pa tako i upravne, a koje se negiraju, sprečavaju, kažnjavaju, osuđuju, – proizvode napetosti i anomalije, d funkcionisanosti s gledišta normalnog djelovanja organizacije, i to na tri razine. U svijetu ljudi koji u organizaciji rade nastaje dvostruka slika: s jedne strane, organizacija kakva navodno jest, skladna suradnja gdje se rijetki sukobi brzo i pravedno rješavaju, s druge, organizacija kakva se stvarno doživljava, gdje su sukobi, trvenja i odgovorjuci manevri za poboljšanje vlastitog položaja u unutar-organizacijskim zadjevicima jednako česti kao obavljanje postavljenih zadaća. Posljedica je takve dvostruke slike da kod mnogih članova organizacije nastaje osjećaj da tu nešto nije u redu, da nešto taji, da udžbenici i izjave pretpostavljenih ne daju sliku uprave kakva stvarno jest. Takav osjećaj može uroditi cinizmom, smanjiti volju za rad, a u težim slučajevima dovesti i do aktivnog negativnog stava prema čitavom sustavu.

Na razini organizacije navedena dvostruka slika rađa i dvostrukom strukturo: pored formalne organizacije pojavljuje se neformalna, naime stvarno uspostavljene kontakti među članovima organizacije, bez obzira na propisane hijerarhijske odnose. U neformalnoj se organizaciji baš prvenstveno vodi računa o stvarnosti unutar-organizacijskih sukoba, o nesigurnosti koju ti sukobi stvaraju, i nastoji se pronaći utočište i bliskost koju formalna organizacija ne pruža.⁷⁰ Konačno, na razini društva i ulogu uprave u njemu, nepriznati a stvarni sukobi u upravnim organizacijama doprinose birokratskom ukrućivanju struktura, jer se sukobi prikrivaju formalnim postupcima i propisima. U posljednjoj liniji i korupcija znači sukob interesa u kojem je nelegitimni pojedinačni interes nadvladao legitimni opći.

Očigledno je da istodobna prisutnost suradnje i sukoba u organizacijama zahtijeva drugačiji pristup od onog koji je dosada bio uobičajen. Umjesto jednostranog naglašavanja suradnje, treba početi od istodobne prisutnosti suradnje i sukoba. Ali da bi teoreorijentacija mogla dovesti do teorijski uvjerljivih i praktički upotrebljivih rezultata, moraju biti ispunjeni određeni uvjeti odnosno mora biti dosegnut određeni stupanj u općem razvitku kako organizacija tako njihove društvene okoline. Organiz

⁷⁰ Satrički kritičari upravne organizacije naprosto generaliziraju neformalnu stranu organizacijske

cije se razvijaju tako da njihovo funkcioniranje ovisi sve više od znanja i informacija. Na taj je način složenost organizacija, koja se dosada mjerila raznovrsnošću radnih mjesta i brojem uspostavljenih odnosa među njima, dobila novu dimenziju, dimenziju znanja i informacija. Dok je složenost mjerena radnim mjestima i njihovim vezama ograničena posve fizički potrebnim prostorom i sredstvima, složenost znanja i informacija mnogo je neovisnija od fizičkih uvjeta; ona može postojati u glavama ljudi, a da ne zaprema prostor na organigramu neke organizacije. Što je organizacija više diferencirana, osobito po dimenziji znanja i informacija, to je i većina svakodnevnih sukoba u njoj više lokalizirana unutar pojedine struke, jedinice, projekta, pa ju je tako i lakše ugraditi u normalno funkcioniranje. Razvitak društvene okoline organizacije možemo razumjeti kao napredovanje u civiliziranosti, u smislu koji tom pojmu daje N. Elias (1976.), gdje obuhvaća kako materijalno bogatstvo i tehnološki kapacitet, tako ugrađenost određenih vrijednosti u svijest dovoljnog broja ljudi da bi se to odrazilo u općoj klimi koja vlada u danom društvu u određeno vrijeme. Ta klima uključuje veći stupanj tolerancije razlika pa i podnošenja sukoba, a da oni ne eskaliraju u duboke rascjep, u emocionalne intenzifikacije i eksplozivne obračune. Značajnu ulogu kako u razvitku organizacija, tako u preobrazbi uvjeta u okolini igra sve veća brzina kojom se te promjene odvijaju. Znanje i tehnološke mogućnosti udvostručuju se u sve kraćim vremenskim razmacima. Pritisak na organizacije da se tim promjenama prilagode sve je veći, tako da raste i napetost u njima koju izazivaju neprestane inovacije. U takvoj se atmosferi i sukobi lakše ugrađuju u opći dinamizam organizacijske transformacije; u neku ruku, sve je manje vremena da bi se razvili tradicionalni unutar-organizacijski ratovi.

c) Perspektive razvitka odnosa u upravi – kombinacija suradnje i sukoba

Budućnost je, načelno, otvorena. Možemo jedino pokušati pravce dosadašnjeg razvitka upravnih sustava, i – donekle – njihove društvene okoline, produžiti u budućnost i tako doći do neke vrste uvjetne prognoze: Kad bi se razvitak javne uprave nastavio u budućnosti u istom smjeru u kojem se kretao do sada, vjerojatno bi se pojavile sljedeće nove strukture i procesi, odnosno bolje, sljedeće alternativne mogućnosti nastajanja novih struktura i procesa.

Da najprije sažeto ponovimo kako ta perspektiva izgleda kad je u pitanju država. Promjene temeljnih ideja na kojima počiva struktura države najčešće su bile djelo ideoloških pokreta koji i nasilje smatraju mogućim instrumentom za ostvarivanje svojih namjera: obaranja starog poretka i ustoličenje novog. Apsolutistička je monarhija nastala u nasilnom sukobu monarha s vodećim slojevima feudalnog reda. Građanska demokratska država isto tako u nasilnom sukobu građanskog «trećeg» staleža s monarhom i s feudalnim staležima. Totalitarne su države nikle iz revolucija i nasilnih državnih udara, a propale u ratovima, vrućim ili hladnim, do kojih je došlo zbog nji-

hove načelne ekspanzivnosti. Pod uvjetima globalizacije, povećavanja društvene gustoće i gustoće komuniciranja među ljudima, ubrzanog rasta znanja i ekspanzije organizacija svih vrsta (gore pod IV – 4), suverenost država se ograničava, dok se pred njih postavljaju novi problemi koji zahtijevaju suradnju: reguliranje transnacionalnih djelatnosti i organizacija, ekološki problemi, problemi svjetskih kriminalnih mreža. U isti mah eventualni sukobi među državama prijete katastrofalnim posljedicama za ljudski rod uopće (gore pod IV – 5). To znači da rat prestaje biti «nastavak politike drugim sredstvima» (Clausewitz), da tradicionalna metoda «rješavanja» unutar-državnih sukoba njihovim premještanjem na međudržavnu razinu nije više praktički primjenjiva. Te promjene vode prema izmjeni oblika sukobljavanja, ali ne i do smanjenja ukupnog konfliktnog potencijala među ljudima na svijetu. Interakcija širom svijeta postaje sve gušća i sve češća, a to znači više suradnje i više sukoba, dok države gube svoju nekadanju neporecivu slobodu djelovanja silom kako unutar svojih granica tako na međunarodnoj sceni.

U upravnoj djelatnosti sve je više takvih zadaća koje ne trebaju državni monopol sile da bi se redovito odvijale, a zatim i takvih koje pretpostavljaju trajno surađivanje bez obzira na državne granice. Za obavljanje takvih zadaća, koje su u svom nastanku spadale u djelokrug državne uprave, sve se više razvijaju alternativni oblici organiziranja, kao i kombinacije državnih i nedržavnih djelatnosti. Državna se uprava pretvara u javnu upravu.

U povijesnoj perspektivi, gledajući unatrag, uprava pokazuje znatno više kontinuiteta nego država čiji je dio. Državna se uprava po pravilu mijenja postupno, pomicanjem težišta s jednog problema odnosno stava na drugi, kako to zahtijevaju okolnosti u njezinoj okolini, a da raniji problem i njemu prilagođene metode nisu nestali sa scene.⁷¹ U upravnom je sustavu neposredno vidljiv kontinuitet, rast sustava, njegova diferencijacija, profesionalizacija njegova osoblja. A eventualni diskontinuiteti, pojavljivanje zaista novoga u upravi, mogu se ustanoviti tek naknadno, i to nakon proteka dovoljnog vremena i konačnog ustaljivanja novih oblika. Revolucionarne preobrazbe uprave, bar prema našem dosadašnjem iskustvu, dovele su samo do poremećaja u njezinu funkcioniranju i završile povratkom na ranije stanje, ali obično na nižoj razini kvalitete.

I buduće promjene u upravi morat će se osloniti na upravu kakva je danas, budućnost izvire iz prošlosti. Na primjer: težište u radu uprave pomiče se od djelatnosti koje služe ostvarivanju i održavanju vlasti prema poslovima koji služe zadovoljavanju potreba građana, prema javnim službama u najopćenitijem smislu riječi. To

⁷¹ U tom je, jedino relativnom, smislu opravdana uzrečica njemačkog pravnika Otta Meyera da "ustavno pravo prolazi, a upravno pravo ostaje" (*Verrfassungsrecht vergeht, Verwaltungsrecht besteht*). Možda bi više odgovaralo istini, reći da su političke promjene, izražene u novim ustavnim odredbama,

će se kretanje, vjerojatno, nastaviti i u budućnosti. Javne su se službe, zapravo, pojavile u državnoj upravi, ne tek pobjedom demokratskog uređenja, nego već kad su monarhijski apsolutizmi postali prosvijećeni, zahtijevajući da se monarh brine i za dobrobit svojih podanika, a ne samo za uspostavljanje «mira i sigurnosti». Puni legitimitet dobivaju ipak tek u demokratskoj nacionalnoj državi, a pravi skok u opsegu i važnosti doživljavaju u urbanom i industrijskom društvu. Dok su upravni resori koji služe održavanju i potvrđivanju državne vlasti – vojska, diplomacija, policija, pravosuđe, financije, – usmjereni prvenstveno na sukobe, unutar zemlje ili među državama, javne službe znače afirmaciju suradnje u odnosu između države i građana. Javne će se službe, predvidivo, i dalje širiti, pretvarati u velike funkcionalno diferencirane sustave u društvu.⁷² Znanje i informacije igrat će sve veću ulogu u njima, pa će i sukobi unutar njih sve češće biti sukobi o činjenicama i njihovom tumačenju. Ti veliki funkcionalni sistemi sve će češće biti nezavisni od države, pa i gotovo s njome uspoređeni. Sustavi obrazovanja, zdravstva, pravni sustav i njegove pravosudne institucije, sustav znanosti, gospodarski sustav bit će organizirani i funkcionirati će svaki po svakome od njih svojstvenim načelima. Baš kao i država, koja je sustav specijaliziran za donošenje kolektivno obvezatnih odluka, s tim da će tradicionalne djelatnosti obrane i vanjskih poslova igrati u njemu sve manju ulogu.

Svaki će od tih sustava, po logici svog funkcioniranja, prelaziti granice današnjih država i ispreplitati se u transnacionalne mreže. Takve će mreže nastati, s jedne strane, množenjem i širenjem međunarodnih organizacija, državnih i nedržavnih, kakve danas poznajemo, a s druge iz dijelova današnjih unutar-državnih upravnih sustava koji će postajati sve nezavisniji od svojih država i sve uže međusobno povezani kako bi se mogli suočiti s problemima koji se i danas više ne mogu lokalizirati unutar državnih granica. To vrijedi i za izvorne funkcije države vezane uz premoćnu silu, koje će biti povezane u svjetske policijske sisteme odnosno pretvoriti se u kontingente međunarodnih interventnih i mirovnih snaga. Posebni oblik vrhovničkih funkcija države, regulacija onih djelatnosti u društvu od kojih osobito ovisi dobrobit građana, u prvom redu regulacija gospodarskih djelatnosti, bit će i dalje u punoj mjeri prisutna, pa možda i važnija nego što je bila do sada. A regulacija zahtijeva autoritet kojima je tradicionalno samo država raspolagala, baš zbog toga što je raspolagala dovoljnim kapacitetom prisiljavanja. Jedino možemo očekivati, da će država ubuduće obavljati regulativnu funkciju ne jedino u osloncu na silu odnosno na prijetnju silom, nego u sve većoj mjeri neizravnim načinom, stvaranjem situacija koje motiviraju pojedince da se zbog vlastitog interesa ponašaju u skladu s ciljevima koje regulacija želi postići.

Ili, drugi primjer, glavni zahtjevi koji se upućuju upravnom sustavu postupno se mijenjaju od jamčenja mira i sigurnosti, na osiguranje zakonitosti, pa na postizavanje optimalne učinkovitosti u radu. Ovo premještanje naglasaka ni po jednoj od navedenih dviju dimenzija ne znači da zadaće ili ciljevi koji su ranije bili važni sada prestaju ili nestaju. Oni su i dalje prisutni, raniji će se poslovi i u buduće obavljati, raniji kriteriji i sada primjenjivati. U promjenama, niti je državna vlast ostala bez instrumenata sile, niti je zahtjev vladavine prava u upravi postao neaktualan. Problemi *učinkovitosti* upravnih organizacija u ostvarivanju postavljenih ciljeva spominju se razmjerno češće nego prije. Pomicanje je relativno, i to kako u tom smislu da ranije zadaće i ciljevi i dalje traju, tako u tom da su promjene težišta reverzibilne, da se pažnja, kraj određenih okolnosti, može vratiti na ranija težišta. I u budućnosti možemo očekivati nastavljivanje navedenih tendencija. Jedino u odnosu na pomak od zakonitosti na učinkovitost uprave, treba još više nego u odnosu na razvitak od vlasti prema službi, naglasiti da se radi o pomaku pažnje, a ne o zamjenjivanju jednog kriterija drugim. Zakonitost uprave, tj. vezanje njezine djelatnosti za pravne propise i zaštita građana od samovolje upravnih organizacija i djelatnika ostaje prvorazredni uvjet demokratskog upravljanja i ne može se nijednog trenutka zapostaviti u korist bilo kojeg drugog cilja. Osobito u zemljama koje su relativno zaostale u razvitku, osiguranje zakonitosti uprave, u smislu poštenja i pravičnosti njezina postupanja, ostaje najvažniji cilj; u takvim situacijama svaka je težnja prema učinkovitosti isprazna nada, jer je učinkovita uprava, koja je u isti mah u stanju postupati prema građanima proizvoljno i koja je korumpirana, manje poželjna od neučinkovite. Koncentracija pažnje na učinkovitost uprave, koja se danas u razvijenim zemljama pojavljuje pod imenom «novog javnog menadžmenta», posljedica je porasta opsega djelatnosti javne uprave, kako po broju zaposlenih tako, i još više, prema udjelu sredstava koja te službe troše u nacionalnom dohotku razvijenih zemalja. Važno je da se u tim skupim, i sve skupljim, djelatnostima postupa pažnjom dobrog gospodara, u idealnom slučaju pažnjom koju privatni poduzetnik posvećuje svojim gospodarskim interesima.

Zato i «novi javni menadžment» nastoji što više približiti metode rada u javnoj upravi metodama koje se primjenjuju u tržišnom gospodarstvu. Tradicionalni stav djelatnika državne uprave, koji čekaju da problemi dođu pred njih u obliku spisa, treba zamijeniti aktivističkim stavom upravljača u poduzećima orijentiranih na optimalno ostvarivanje ciljeva i na neposredno rješavanje problema koji se u tom ostvarivanju pojavljuju aktivnom intervencijom iz vlastiti inicijative. Stoga treba ciljeve jasno i razumljivo unaprijed odrediti, gdje god je moguće izraziti ih kvantitativno. Sredstva se pojedinoj organizaciji javne uprave dodjeljuju razmjerno s postavljenim ciljevima i zadaćama, s mnogo jačim naglaskom na štedljivost, a nagrade upravljača ovise o mjeri, po količini i kakvoći, u kojoj su postavljeni ciljevi u pojedinom odsječku

znatno veću samostalnost nego što su je imali u strogoj hijerarhijskoj vezanosti državne uprave. To znači da i odgovarajuće organizacije i organizacijske jedinice u sistemu moraju biti neovisnije u svojoj operativnoj djelatnosti nego što su to bile jedinice državne uprave, a vezane uz nadzor samo obzirom na mjeru i način ostvarivanja ciljeva odnosno rezultata. To zahtijeva dalekosežnu decentralizaciju državnog upravnog sustava, odnosno blaže kriterije integracije jedinica u cjelinu sustava, i upotrebu novih načina organiziranja i novih metoda rada, usporedivih s onima koja se primjenjuju u poduzećima. Kao što su ugovori između nadzornih ministarstava i operativnih upravnih organizacija; radne skupine, timovi, projekti i drugi oblici ravnopravne suradnje orijentirane na cilj; veća elastičnost u zapošljavanju i prekidanju radnog odnosa; obavješćavanje javnosti o vlastitom radu; veću koheziju radnih skupina, pa stoga i veća uloga povjerenja u odnosu prema ulozi formalnog nadzora (Hood 1990.; Adler 2001.).

U okviru tih kretanja i novi pristup unutar-upravnim problemima strukturiranja i djelovanja, a da se pri tome podjednako uzimaju u obzir i suradnja i sukob, poprima jasnije oblike. Veća samostalnost operativnih jedinica javne uprave od središnjih nadzornih organa, veća neovisnost pojedinih djelatnika u ravnopravnijim oblicima surađivanja, kao što su timovi i projekti, uopće labavljenje cjeline sustava i blaži kriteriji integracije, koje dozvoljava prijelaz od integracije međusobnim odnosima podređenosti i nadređenosti na integraciju metodama rada utemeljenima na znanju, smanjit će količinu potrebne interakcije između organizacija i pojedinih djelatnika, a povećati interakciju unutar organizacija odnosno jedinica. Time će se smanjiti i ukupna količina suradnje i sukoba koja iz interakcije proizlazi na među-organizacijskoj razini, a povećati unutar pojedinih organizacija i jedinica. Međutim, sve veća uloga znanja i informacija u djelovanju organizacija javne uprave znala bi bar dio tih sukoba usmjeriti na raznimolajenja o činjenicama i njihovu tumačenju. Slabljenje negativnih asocijacija s kojima je danas povezan sukob može se očekivati baš od širenja onih vrsta suprotstavljanja koja se odnose na objektivno ustanovljiva činjenična pitanja. Sukob je i svako raznimolajenje o tome što je, u stvari, točno, što je istina a što iluzija, što je pravo stanje stvari, a što iskrivljavanje tog stanja, ma čime ono bilo motivirano. I ako i takvi sukobi mogu biti povod emocionalnih eskalacija i pravih neprijateljstava, u načelu mi takve sukobe smatramo konstruktivnima, a u znanosti i jednim putem napredovanja.

Pored toga, jednostrana usmjerenost na suradnju u organiziranoj djelatnosti treba ustupiti mjesto kombinaciji. Kao što su suradnja i sukob kombinirani u svim važnijim političkim institucijama demokratske države – u višestranačju, u parlamentu, u diobi vlasti – tako treba stvoriti odgovarajuće kombinacije i na području uprave. Uvjeti djelovanja javne uprave, istina, posve su drugačiji od uvjeta funkcioniranja političkih tijela. Ali kombinirati suradnju s takmičarskim sukobom sigurno je moguće i u upravi.

Oblici kao što je stvaranje mreža u kojima njihove organizacijske sastavnice surađuju, a u isti se mah međusobno sukobljavaju u reguliranoj utakmici; ili projekti u kojima pojedinci, radne skupine i timovi surađuju, ali se istodobno sukobljavaju oko najboljeg načina da se stigne do nekog cilja, samo su primjeri novog načina rada, gdje se za sukob nastoji stvoriti mjesto usporedo sa suradnjom. Kako se čimbenici koji utječu na upravu u gore navedenom smjeru budu produbljivali, tako će se odgovarajući oblici strukturiranja ljudskog djelovanja razvijati i širiti.

Projekcija sadašnjih tendencija u razvitku javne uprave u budućnost, dakle, daje sliku mnogobrojnih funkcionalno diferenciranih sustava djelovanja koji su međusobno povezani tek u toj mjeri u kojoj ovise o kolektivno obvezatnim odlukama, donesenima u demokratskim pristankom građana legitimiranim političkim tijelima, uključivši i odluke o preraspodjeli društvenih sredstava. Isto su tako funkcionalno diferencirani sustavi podvrgnuti regulaciji i odgovarajućem nadzoru od strane organizacija posredno legitimiranih odlukama političkih tijela. Otvoreno ostaje pitanje u kojoj će mjeri funkcionalno diferencirani sustavi – javne sigurnosti, pravosuđa, prosvjete, zdravstva, znanosti, medija, prometa, energetike, komunikacija, informiranja, upravljanja gradovima itd. – djelovati po načelima tržišta, na temelju posebnih ugovora ili pod režimom organizacija od javnog interesa. Isto je tako otvoreno pitanje na kojim će sve teritorijalnim razinama biti ti funkcionalno diferencirani sustavi integrirani, od neposrednih odnosa s korisnicima na lokalnoj razini, preko regionalne, državne i kontinentalne do globalne razine, već kako to bude zahtijevala logika njihova djelovanja i struktura njihova financiranja. Isto vrijedi, u krajnjoj liniji, i za tijela koja donose kolektivno obvezatne odluke i za mehanizme koji, u skladu s tim odlukama, reguliraju djelovanje funkcionalno diferenciranih sustava. I pored jakih razloga za razmjernu trajnost uloge države na tom području, kako smo to gore opisali, i ovdje će s vremenom sama logika situacije morati dovesti do optimalnog rasporeda odlučivanja i regulacije kako obzirom na teritorijalnu razinu tako obzirom na funkcionalnu sistemsku pripadnost.

Takav sustav javne uprave djelovat će i ubuduće u okviru širih društvenih odnosa, bez obzira da li pod društvom razumijemo zajednice na području današnjih nacionalnih država ili prihvatimo stav (Luhmann 1997.) da danas postoji samo jedne svjetsko ljudsko društvo. U globalnim razmjerima interakcija postaje neprestano sve gušća, pa se stoga i prilike za suradnju i broj sukoba stalno povećava. Osim toga, povećava se i nejednakost u svjetskim razmjerima, pa stoga sukobi imaju opće racionalno-hvatište, borbu za smanjenje nejednakosti, za pravednije odnose u svijetu. To stanje obilježava, vidjeli smo, političke odnose u državama i odnose među državama. Ali ono vrijedi i za odnose unutar upravnog sustava i među tim sustavima. Dok je suradnja razmjerno predviđiva u svojim oblicima i efektima, sukob, pa i sukob u upravi, ostaje nepredvidiv kako po svom odvijanju tako po mogućim ishodima. Sukoblja-

vanje je ljudsko ponašanje «osjetljivo ovisno o polaznim uvjetima» – kako je to for mulirano u teoriji kaosa – i stoga načelno nepredvidivo. Sve ako bismo i pretpostavil – za što danas nema dovoljno uvjerljivih razloga – da će se nepravda u ljudskim odno sima postupno smanjivati i da će se težište sukoba s vremenom premještati od razliki u vrijednosnim orijentacijama na razliku u razumijevanju činjenica, još uvijek ne bis mo znali predvidjeti kad će ma koji sukob eskalirati do razine na kojoj izmiče racio nalnoj kontroli. U tome je bitna granica našeg predviđanja budućnosti.

3. Ideje o upravi u povijesnom rasponu

Državna je uprava bila predmet pažnje klasika društvenih znanosti, dok je da nas područje izučavanja sve većeg broja specijaliziranih istraživača u sve više dife renciranim domenama upravnih, pravnih, političkih i ekonomskih znanosti. U vre menskom rasponu od oko 150 godina diferencirala se i mijenjala uprava, a uspored no s time širilo se znanje o upravi, teorijske strukture stvorene u cilju tumačenja up rave i njezina razvitka postajale su sve složenije. U okviru ovog rada usporedit ćemo dva pisca na početku ovog razvitka: Hegela i Marxa⁷³ s dvojicom predstavnika da našnjeg razmišljanja o toj problematici: – Christopher Hood i Gareth Morgan – kao primjer i ilustraciju vrlo velikog broja suvremenih autora odnosno njihovih gledišta o upravi kao suradnji i upravi kao sukobu.

a) Hegel i Marx o državnoj upravi

Georg Wilhelm Friedrich Hegel pisao je o državnoj upravi osobito u svom djelu «Temeljne crte filozofije prava, ili prirodno pravo i znanost o državi» (Berlin 1820.) obično navođeno pod skraćenim nazivom «Filozofija državnog prava». Karl Marx je tu temu spominjao u mnogo navrata. Ovdje ćemo razmotriti jedan spis koji je napisao kao mlad čovjek, pod naslovom «Kritika Hegelove filozofije državnog prava» u ljetu 1843. godine (ovdje citirano prema izdanju 1978.). To je, zapravo, niz citata iz Hegelove «Filozofije državnog prava», te usporedni komentar i kritika jednog dijela (par. 26. do par. 313) Hegelovog djela.⁷⁴

⁷³ Druga dva osnivača modernih društvenih znanosti, Emile Durkheim i Max Weber također su se bavili problemima državne uprave. Emile Durkheim osobito u knjizi «Leçons de sociologie, Physique et morale» (Lekcije iz sociologije, Fizika moralnih običaja i prava) (izd. Paris, 1950.) i u knjizi «Sociologie et philosophie» (Paris, 1924.). Weber je obradio upravu u VI. poglavlju svoje knjig «Wirtschaft und Gesellschaft» (Tübingen, 1921.) pod naslovom «Bürokratie» (str.650-678).

⁷⁴ G. W.F. Hegel (1770.-1831.) objavio je 1820. godine u Berlinu knjigu čiji izvorni naslov glasi «Grundlinien der Philosophie des Rechts, oder Naturrecht und Staatswissenschaft». Karl Marx (1817.-1883.) dovršio je 1843. rukopis koji je prvi put objavljen tek 1927. godine u Marx-Engels: Gesamtausgabe, Erst-Abteilung, Band 1, erster Halbband, u Moskvi, pod redakcijskim naslovom «Kritik des Hegelschen

Nakon pustošenja Tridesetogodišnjeg rata (1618.-1648.), koji se uglavnom odvijao na području današnje Njemačke, broj feudalnih jedinica na tom području značajno se smanjio. U sljedećih dvjesto godina neke su se od tih preostalih jedinica stalizirale, proširile i pretvorile u države tipa apsolutne monarhije, a da nisu izgubile pojedinu obilježja feudalizma, osobito stalešku raslojenost. Nakon francuske revolucije 1789. i napoleonskih ratova pojedine su ideje građanskog društva i države počele prodirati ne samo u svijest vodećih elita nego i u institucionalnu strukturu tih država. Hegel je pokušao za tu mješavinu triju različitih epoha u razvitku političkog sustava stvoriti teorijski okvir:

«Politička se država rastavlja, dakle, na supstancijalne razlike:

- a) na vlast koja treba da odredi i ustanovi opće, *zakonodavnu vlast*;
- b) na vlast koja supsumira *posebne* sfere i pojedinačne slučajeve pod opće, *upravnu vlast*;
- c) na subjektivnost kao posljednju odluku volje, *vladarsku vlast*, u kojoj su različite vlasti obuhvaćene u individualno jedinstvo, koje je, dakle, vrh i početak cjeline na *konstitucionalnoj monarhiji*. (Par. 273 /1978., 14).⁷⁵ Međutim, društvo pod toj vlašću ima i neke svoje vlastite tradicionalne ustanove i, kroz njih, izvjestan stupanj autonomije i sudjelovanja u političkom sustavu:

«Zajednički posebni interesi koji spadaju u građansko društvo i koji se nalaze i van po sebi i za sebe bivstvujućeg općeg same države ... imaju svoju upravu u korporacijama ... općina i drugih zanata i staleža i u njihovim poglavarstvima, prestonicima, upravicima i sl.» (Par. 288 /1978., 32).

Pod upravnom vlašću Hegel obuhvaća i upravu i sudstvo:

«Od odluke se razlikuju izvršenje i primjena vladarskih odluka i uopće produžnje i održavanje onoga što je već odlučeno, te postojećih zakona i ustanova, zavod za zajedničke ciljeve i sl. Ovaj posao *supsumiranja* ... u sebi obuhvaća *upravnu vlast* uključujući isto tako *sudske i policijske vlasti*, koje imaju neposredniji odnos prema onome što je posebno u građanskom društvu i u ovim ciljevima čini opći interes važeći (Par. 287 /1978., 32). Pod monarhijskim vrhom, uprava je, u društvenom pogledu suradnja, briga za sve interese u okviru zakona: «Podržavanje općeg interesa države i zakonitosti u ovim posebnim pravima i njihovo svođenje na zakonitost zahtijeva staranje onih koje je upravna vlast opunomoćila, staranje egzekutivnih *državnih činovnika*, viših savjetnika i nadležnata – ukoliko su konstituirana na kolegijalan način koja se stjeću u najvišim vrhovima, koji su u dodiru sa monarhom» (Par. 289/ 1978., 33).

Upravne činovnike imenuje vladar. «Posebni državni poslovi koje monarhija povjerava nadležstvima čine dio objektivne strane suvereniteta, koji je svojstven monarhu» (par.293/1978, 34). Osim toga, budući da sposobnosti koje se od činovnika očekuju nisu «(kao, na primjer, u umjetnosti) u genijalnosti, mora se nužno pokazati da su mnogi sposobni da popune dano mjesto, tako da se ne može apsolutno odrediti tko od njih ima prednost pred svima ostalim.» Tako da odluka o izboru između kandidata «pripada vlasti vladara kao državnoj vlasti koja odlučuje i koja je suverena» (par.292/1978, 34). Ta odluka, ipak, nije proizvoljna, jer posao činovnika pretpostavlja neko znanje, «objektivni moment: saznanje i dokaz njihove sposobnosti» ispitom. Kandidati koji su uspjeli i tako postali činovnici ulaze time u «opći stalež», te se na taj način uklapaju u staleški raslojeno društvo kao njegov srednji sloj. Demokratski element u takvom uređenju predstavlja opća dostupnost državnih službi, tj. da zakon «garantira svakom građaninu mogućnost da se posveti općem staležu» (1978., 40). Činovnici primaju plaću koja ih, uglavnom, oslobađa ekonomskih briga. Ali je njihova prava nagrada – misli Hegel – zadovoljstvo obavljanja službe. «Državna služba zahtijeva ... žrtvovanje samostalnog ili bilo kog zadovoljavanja subjektivnih ciljeva i baš time daje pravo da se nađe zadovoljenje u dužnom ispunjenju posla, ali samo u tom ispunjenju» (par.294/1978., 41).⁷⁶

Mjere protiv moguće zloupotrebe vlasti činovnika Hegel razmatra prvenstveno s gledišta same političke vlasti vladara. «Osiguranje države i upravljača od zloupotrebe vlasti od strane nadležstava i njihovih činovnika» postizava se, s jedne strane hijerarhijom položaja u upravnom aparatu, a s druge ovlaštenjem «općina i korporacija» čime se «kontrola odozgo, koja ne ulazi u pojedine slučajeve ponašanja činovnika, dopunjava ... kontrolom odozdo» (par. 295/1978., 41-42).

Uprava je, za Hegela, ne samo unutar upravnog sustava kao instrumenta monarhove vlasti, nego i s gledišta društva: suradnja. To proizlazi iz same prirode države, iz toga «što je cilj države opći interes kao takav i što u tom općem interesu počiva održavanje posebnih interesa» (par.270/1978., 10).

Marxu nije bilo teško da u temeljnom Hegelovom shvaćanju države, čiji je realni predložak Pruska iz prve četvrtine 19. stoljeća, pokazuje neusklađenost, i neusklađenost, staleške društvene strukture i apsolutne monarhije s demokratskim idejama. On prevodi Hegelove apstraktne formulacije na jezik «običnog čovjeka»: «Monarh ima suverenu vlast, suverenitet» i «Suverenitet čini što hoće» (1978., 19). Ne može se zaobići pitanje: «Suverenitet monarha ili naroda?»

Središnji položaj koji Hegel daje državnoj upravi u svojoj konstrukciji države navodi Marxa na zaključak da su ciljevi takve države, ne Hegelovo pomirenje usklađenost općeg i posebnih interesa, nego baš posebni interes državnog aparata

Na tome mjestu Marx uvodi pojam birokracije: «Ciljevi države se pretvaraju u ciljeve ureda ili uredski ciljevi se pretvaraju u ciljeve države. Birokracija je krug iz kojeg niko ne može izići. Njena hijerarhija je *hijerarhija znanja*. Vrh se oslanja na niže krugove kad je u pitanju pojedinačno, dok se niži krugovi povjeravaju vrhu kad je u pitanju uvid u opće i na taj se način uzajamno obmanjuju». U toj se hijerarhiji znanja, dakle, ne radi o pravom znanju, već više o znanju o tome tko zapovijeda: «Autoritet je stoga princip njenog (birokracije) znanja, obogotvorenje autoriteta njezino osjećanje. Ali njoj samoj se spiritualizam pretvara u grubu materijalizam pasivne pokornosti, vje u autoritet, u mehanizam fiksnog formalnog djelovanja, fiksnih principa, nazora, tradicija. Što se tiče pojedinog birokrate, državni se cilj pretvara u njegov privatni cilj u trku za višim položajima, u pravljenje karijere» (1978., 37).

«Za birokratu je svijet samo prosti objekt njegove djelatnosti» (1978., 38). U to svijetu nije na prvom mjestu suradnja već sukob:

«Suprotnost između države i građanskog društva je ... utvrđena; država ne počiva na građanskom društvu već izvan njega; ona sa tim društvom ima doticaja samo posredstvom 'opunomoćenika' kojima je povjerena briga o državi unutar ovih sfera. Putem ovih 'opunomoćenika' suprotnost nije ukinuta već je postala 'zakonitom' i 'fiksnom' suprotnošću. Država se kao nešto tuđe i onostrano suštini građanskog društva, potvrđuje putem deputata te suštine protiv građanskog društva. 'Policija', 'sud', 'administracija' nisu deputati samog građanskog društva, koje u njima i putem njih upravlja svojim vlastitim općim interesom, već su opunomoćenici države zaduženi da upravljaju državom protiv građanskog društva» (1978., 39).

Na toj temeljnoj sukobljenosti građanskog društva i države ne mijenja ništa postojanje djelomično samoupravnih korporacija: općina i samoupravnih institucija pojedinih staleža. Baš se u tim institucijama sukob najjasnije očituje. U samoj jezgri sukoba je privatno vlasništvo: «Uprava korporacija sadrži, dakle, sljedeću suprotnost privatno vlasništvo i interes posebnih sfera protiv višeg interesa države: suprotnost između privatnog vlasništva i države» (ibid.).

Stoga postoji «konflikt, nerazrješivi konflikt između birokracije i korporacija» (1978., 42).

U upravi Marx vidi instrument države u sukobu s građanskim društvom. Stoga i znanje birokracije nije pravo znanje, već putem ispita «birokratsko pokrštavarsko znanje»; postavljanje činovnika je, u krajnjoj liniji, ipak «vladarska samovolja» (1978., 40). Bitno u čitavom birokratskom odnosu je nagrađivanje koje «garantira sigurnu empirijsku egzistenciju» činovnika. «Samo je činovniku egzistencija garantirana, razliku od člana građanskog društva». Marx ukazuje na to da Hegel garancije prozupotrebe moći upravnih činovnika promatra prvenstveno s gledišta zaštite političke vlasti apsolutnog monarha (1978., 41-42), kao i na to da sudska vlast, suprotno

Ono što je na toj Marxovoj kritici Hegelovih stavova o državi i upravi danas još zanimljivo je suprotnost Hegelove slike o općoj suradnji kao konstitutivnom načelu društvenosti uopće, slike u kojoj i apsolutna monarhija i njezina uprava nalaze svoje prirodno mjesto, s Marxovom pretpostavkom o općem sukobu, u kojem su apsolutistička država i njezina uprava jedna strana, a građansko društvo druga. Ta se suprotnost može pripisati Hegelovoj monarhističkoj vjernosti i Marxovom demokratskom radikalizmu. Ali to bi bilo jednostrano tumačenje. Teško se oteti dojmu da, u biti, i Hegel i Marx imaju jednim dijelom pravo. U Njemačkoj opustošenoj religijskim ratovima, osiromašenoj, i dalje razrivenoj vjerskim razlikama, još uvijek rascepkanoj na razmjerno velik broj država i državica, ponovno pregaženoj Napoleonovim vojskama, zaista se čini da je prvi korak prema napretku bilo uspostavljanje suradnje pod okriljem državne vlasti, makar dotična država ne pokrivala čitav njemački nacionalni teritorij i makar bila apsolutistička monarhija. S druge strane, takva država očigledno u sebi nosi sukob između nekontrolirane političke vlasti i demokratskih težnji stanovništva. Prikrivati taj sukob pretpostavkom da će se te težnje moći adekvatno izraziti kroz tradicionalne institucije staleške države znači varati samog sebe.

Uprava je u to doba bila razmjerno jednostavna i zaista se mogla tretirati isključivo kao instrument državne političke vlasti, obrana unutarnje i vanjske sigurnost te financiranje državnog pogona. I u to doba, međutim, upravna je služba pretpostavljala raspolaganje određenim znanjem i informacijama, osobito ako se uzme u obzir da je pruska monarhija nastojala slijediti načela pravne države i prije nego je u njoj došlo do demokratske preobrazbe. Ako Hegel to znanje u izvjesnoj mjeri precjenjuje, dajući mu filozofski sadržaj, Marx ga podcjenjuje, anticipirajući time svoje kasnije nevjerovanje u demokratski karakter parlamentarnih institucija i pravne države čak i nakon demokratskih reformi i revolucija.

b) «New Public Management»

Prošlo je stotinu i pedeset godina od Marxove kritike Hegelovih shvaćanja o državi i upravi. Demokratska se država institucionalno stabilizirala u razvijenom svijetu. Uprava se diferencirala u goleme sustave pretežno na području javnih službi, regulacijskih mehanizama i društvene preraspodjele, koji troše u svom djelovanju i do preko polovice nacionalnog dohotka. A koji se po svom društvenom djelovanju namijeni mogu svrstati mahom na stranu suradnje, a ne na stranu sukoba. U toj se situaciji pažnja upravnih teoretičara pomiče prema problemima svrsishodne upotrebe tih golemih sredstava, prema pitanju ostvaruju li se mnogobrojni i raznovrsni ciljevi koje politički proces postavlja pred upravu?⁷⁷ Koji je odnos između onog što uprava košta i onog što daje? Koliko ima praznog hoda u razgrananoj upravnoj superstruk-

Ta su pitanja polazište nastojanja reformiranja sustava javne uprave u sve većem broju zemalja svijeta, kako bi se postigla veća učinkovitost, potpunije ostvarili ciljevi uz štedljiviju upotrebu sredstava. Ta su nastojanja dobila ime po svom porijeklu u anglosaskim zemljama: *New public management* – Novo javno upravljanje.⁷⁴ Pokret Novog javnog upravljanja isprepleten je s drugim «mega-trendovima» na javnom sektoru:

- s «pokušajima da se uspori ili okrene u obratnom smjeru rast državne uprave mjereno utvrđenim javnim izdacima i brojem zaposlenih»;
- s «pomicanjem prema privatizaciji i kvazi-privatizaciji...»
- s «razvijanjem automatizacije, osobito u informacijskoj tehnologiji...»
- s «razvijanjem više međunarodnog pristupa...» (Hood 1991., 3)⁷⁵

U tom okviru Novo javno upravljanje obuhvaća sedam glavnih sastavnica:

1. Izravno profesionalno upravljanje (management) na javnom sektoru. Upravljači na čelu upravnih organizacija imaju široke diskrecione ovlasti i jasne zadaće, ali su i osobno odgovorni za uspjeh.
2. Postoje izričito ustanovljeni kriteriji i mjerila uspješnosti, po mogućnosti kvantitativno izraženi, koji su jednoznačno povezani s postavljenim zadaćama.
3. Jači je naglasak na kontroli rezultata (output) nego na postupcima. Postignuti su rezultati podloga nagrađivanja. Napušta se vođenje politike osoblja iz jednog središta.
4. Velike organizacije na javnom sektoru razbijaju se u manje jedinice organizirane oko jednog «proizvoda», s posebnim proračunom, u reguliranim međusobnim odnosima, bez međusobne potčinjenosti i nadređenosti, u odnosima s organizacijama unutar ali i izvan upravnog sustava.
5. Više utakmice na javnom sektoru, vremenski ograničenih ugovora i javnog nadmetanja. Suparništvo vodi, pretpostavlja se, prema nižim troškovima i višim standardima kakvoće.
6. Preuzimanje stila upravljanja od privatnog sektora: veća elastičnost u zapošljavanju i nagrađivanju, više pažnje odnosima s javnošću.

⁷⁴ Takav se racionalni pristup može, naravno, primijeniti i na državu kao instrument sukoba. Interesantan je primjer analiza oprečnih pouka koje je iz, u stvari istovjetnog, iskustva Prvog svjetskog rata izvuklo francusko i njemačko vojničko vodstvo, u knjizi James Q. Wilson: *Bureaucracy* (1989, 14-18).

⁷⁵ Sama upotrijebljena terminologija simbolizira ciljeve pokreta: ne više «administration», kao pretežno rješavanje predmeta u upravnom postupku, već «management», kao aktivno usmjeravanje rada mnogih na realizaciju ciljeva; ne više «government» kao vladanje, već «governance» kao ukupnost

7. Veća disciplina i štedljivost u upotrebi sredstava. Otpor zahtjevima sindikata za povećanjem plaća. Smanjenje troškova koje državna regulacija nameće reguliranim, u prvom redu privrednim organizacijama. «Učiniti više s manje» (Hood 1991., 4-5).

Glavna kritika koja se od samog početka upućuje Novom javnom upravljanju je kritika jednostranosti takvog pristupa. I kad se složimo s time da je suvremena uprava tako velik sustav i troši tako velik dio društvenog proizvoda, da pitanje njezine učinkovitosti postaje sve važnije, učinkovitost nije, ipak, jedini zahtjev koji društvo upućuje upravnom sustavu. Hood (1991., 11) ističe još dva druga opća cilja u odnosu na upravu, cilja koja se ne mogu izvesti iz zahtjeva učinkovitosti niti na takav zahtjev svesti. To je, prvo, zahtjev da uprava bude poštena i pravična. Dakle, ne samo zakonita u klasičnom europskom smislu, već i odana javnom interesu u svakom sukobu s vlastitim privatnim interesima, i pravična u odnosu prema građanima, tj. mora postupati tako da se ostvari maksimalna zakonski moguća dobrobit građana. A drugo je zahtjev otpornosti i izdrživosti. Od uprave se očekuje da nastavi funkcionirati pod najnepovoljnijim vanjskim okolnostima, u krizama, ratovima, elementarnim katastrofama. Jasno je da ta tri zahtjeva – učinkovitost-štedljivost, poštenost-pravičnost i otpornost-izdrživost – nisu i ne mogu biti uvijek međusobno usklađivi. Poštenost i pravičnost zahtijeva drugačiji nadzor i drugu vrst politike osoblja, dulje i složenije postupke nego što ih je učinkovitost-štedljivost spremna trpjeti. A otpornost-izdrživost upravnog sustava temelji se na zalihama i pričuvmama koji se čuvaju za slučaj nastupanja kriza i izravno je suprotna zahtjevima štednje i postizavanja najboljih učinaka s najskromnijim sredstvima.

Od Hoodovog prikaza «New Public Management» prošlo je više od jednog desetljeća. Koja su iskustva prikupljena s tom reformskom orijentacijom? Prije svega, Novo javno upravljanje preživjelo je promjenu vlade, kad su 1997. godine laburisti došli na vlast. I nova je vlada nastavila istim smjerom. Svojom programskom izjavom «Modernising Government» (1999.) izričito je potvrdila taj kontinuitet i dodala mu nove pojedinosti (Hood i dr. 2000., 286-287). Jača naglasak na upravljanju pomoću mreža, mreže se proširuju tako da obuhvaćaju i javni i privatni sektor i nedržavne organizacije s opće-društvenim ciljevima. Izravni se nadzor zamjenjuje neizravnim, tako da se operativne jedinice izdvajaju iz piramide središnje uprave i stavljaju – često pod imenom agencija – pod regulacijsku kontrolu ministarstava. Pojedine se djelatnosti ugovorom prenose na organizacije privatnog sektora. Mreže, tržište i klasična uprava su sada tri moguće alternative kako obavljati javne poslove (Rhodes, 2000., 256).

Ukratko, ideje Novog javnog upravljanja pustile su korijen u praksi upravljanja. Neke od njih se mogu smatrati prihvaćenima kao trajni doprinosi znanju o upravljanju i kao naznaka smjera u kojem će se ubuduće mijenjati javna uprava ne samo u

Velikoj Britaniji. I pored toga, kritički promatrači upozoravaju da se još ne može sa sigurnošću reći koliki dio tih promjena već danas stvarno funkcionira, a koliki predstavlja samo retoriku i novi žargon. Isto se tako još ne može pouzdano predvidjeti u kojim će se oblicima pojaviti sukob u Novom javnom upravljanju, npr. u vezi s brzim i skupim povećanjem broja organizacija kojima je cilj neizravna regulacijska kontrola nad operativnim upravnim agencijama (Hood i dr. 2000., 294).

c) «Slike organizacije»

Istodobnost suradnje i sukoba prisutna je i prihvaćena, kao što smo vidjeli, u općim teorijama društva koje su se pojavile pod kraj 20. stoljeća, kod Habermasa (1981.), Luhmanna (1997.) i Castellsa (1997/2000.). Međutim, kad je riječ o organizacijama i o upravljanju, tom je gledištu trebalo više vremena da se uopće pojavi na znanstvenoj sceni. Organizacije su od samog svog početka pa nadalje analizirane gotovo isključivo kao oblici suradnje, i to kako u ostvarivanju ciljeva same organizacije, tako i kao instrument suradnje u društvu uopće. Širenje i rast organizacija na javnom sektoru, u početku u okviru državne uprave, odvija se na području javnih službi, društvene regulacije i društvene preraspodjele (socijalna država), kao izraz društvene solidarnosti, dakle suradnje. Pojava sve razgranatijih transnacionalnih organizacijskih mreža u najnovije vrijeme doživljena je i opet u prvom redu kao širenje suradnje u globalnim razmjerima.

Jedan od prvih primjera svijesne i sustavne analize organizacije kao suradnje i istodobno kao sukoba je knjiga Gareth-a Morgan-a «Images of Organization» (Slike organizacije, 1986.). Morgan nastoji sve dotadanje teorije o organizacijama svesti na jedan od osam tipova, slika ili «metafora». Od toga četiri tipa upućuju na organizaciju kao oblik suradnje, a četiri ukazuju na sukob u njoj.

Prva je metafora organizacije kao **stroja**, koja vlada klasičnim teorijama organizacije F. W. Taylora (1911.), H. Fayola (1916.), L. Gulicka i L. Urwicka (1935.) i drugih. Svc znanje i sve informacije potrebne u upravljanju organizacijom treba koncentrirati kod onih koji je vode i služe se njome kao strojem. Svi ostali članovi organizacije prihvaćaju svoju ulogu discipliniranog izvršavanja nalog i uputa vodstva organizacije, dakle u neku ruku ulogu kotačića u stroju, motivirani u prvom redu nagradom i ostalim pogodnostima koje im organizacija pruža. Ta početna mehanička slika organizacije postupno dobiva ljudske crte.

Tako je druga slika organizacije kao **organizma**, dakle živog tijela čiji su dijelovi ovisni jedan od drugoga i svi zajedno od svoje okoline. U ovu skupinu Morgan svrstava prilično heterogene pristupe. Tzv. školu ljudskih odnosa (Elton Mayo 1949.), zatim Chris Argyris (1957) o odnosu pojedinca i organizacije, Abraham Maslow (1968) o

čimbenicima u funkcioniranju organizacije. Morgan svrstava ovamo i teorije koje stavljaju težište na odnos organizacije i njezine okoline, kao što su Joan Woodward (1958.), Burns i Stalker (1966.), Lawrence i Lorsch (1967.), teorije o organizaciji kao socio-tehničkom sustavu (Eric Trist i dr. 1951.) i uopće teorije organizacije utemeljene na općoj teoriji sistema (L. von Bertalanffy).

Treća skupina teorija primjenjuje na organizaciju metaforu ljudskog mozga, dakle organa za primanje, čuvanje i obradu informacija, te za donošenje odluka. U ovu skupinu Morgan uvrštava teoriju Simona i Marcha (1958.), teorije neizvjesnosti, kibernetске teorije (Norbert Wiener 1949.), teoriju neophodne raznovrsnosti (W. Ross Ashby 1963), te one teorije koje nadovezuju na tzv. informatičku revoluciju i nastoje predvidjeti njezine posljedice za upravljanje organizacijama.

Četvrta skupina obuhvaća teorije koje polaze od organizacije kao društvene pojave, od metafore **kulture**. Na primjer, tumačenje razlika između američkih i japanskih organizacija kuturnom specifičnošću američkog takmičarskog individualizma s jedne strane i japanskog solidarizma i samuraiske tradicije služenja s druge. Te su teorije bliske Berger i Luckmannovu modelu društvenog oblikovanja stvarnosti (The Social Construction of Reality, 1966.).

Samo je korak od shvaćanja organizacije kao kulture do pete skupine tumačenja organizacije kao **političkog sustava**. U tom je koraku, međutim, ostvaren prijelaz od viđenja organizacije isključivo kao suradnje na shvaćanje organizacije kao sukoba. Teorije organizacije kao političkog sustava polaze od različitih i suprotstavljenih interesa pojedinaca i skupina u organizaciji i u odnosu na nju. Jedan je od središnjih pojmove te teorijske orijentacije pojam moći. Moć igra bitnu ulogu u ishodu sukoba interesa. Ona proizlazi iz formalno priznatog autoriteta funkcije, iz kontrole oskudnih sredstava, iz strukturnih odnosa u organizaciji, iz upotrebe normi, iz kontrole procesa odlučivanja, iz mogućnosti stvaranja koalicija itd. Poredak koji u organizaciji vlada izraz je trenutnog odnosa snaga i u tom smislu privremen, tj. nametnut sukobljenim stranama kao ravnoteža osigurana pomoću moći (W. F. Whyte 1955; T. Burns 1963.).

Na sukobu kao biti doživljavanja organizacije od strane njezinih članova temelje se i teorije o organizaciji kao **psihičkoj tamnici**. Ova skupina proučava organizacije metodama dubinske psihologije i psihoanalize, primjenjuje na njih pojmove «arhetipa» (C. G. Jung), naglašava ovisnost članova organizacije od organizacijskih simbola, ukazuje na mogućnost mentalne regresije na ranije faze u razvitku psihe, tumači organizaciju kao patrijarhalnu obitelj. Primjer je Michel Foucault (1998.) i njegova analiza institucija koje, ma u kojem smislu, primjenjuju prisilu prema svojim klijentima.

U sedmu skupinu idu teorije koje prikazuju organizaciju kao neprestani **tijek i mijenjanje**. Ove procese pokreću u organizaciju usadene opće suprotnosti i sukobljenosti, slične kineskim filozofskim pojmovima jina i janga ili mehanizmi Hegelove i

Marxove dijalektike. Ovamo idu teorije samoorganizacije, teorije autopoieze, cirkularne interakcije s pozitivnom povratnom spregom (Luhmann 1997.).

Konačno, osmi tip obuhvaća teorije koje vide organizaciju prvenstveno kao oružje **dominacije** u društvenom smislu, u prvom redu u društvima obilježenima klasnim sukobima. Sam organizacijski poredak omogućuje eksploataciju nekih članova organizacije od strane drugih. Tipični je primjer takve organizacije kapitalističko poduzeće. Teorije ove skupine nadovezuju na marksističku analizu društva. Ukazuju na sve oblike diskriminacije u organizaciji – kao što je razlikovanje primarnog i sekundarnog tržišta rada, iskorištavanje jeftine radne snage u nerazvijenim zemljama – koji služe dominaciji interesa jednih nad interesima drugih.

Morgan vidi svojih osam metafora kao alternativne perspektive koje treba, ve prema prilikama, primijeniti na istu organizaciju. Svaka od njih može biti korisna odnosno aktualna u pojedinom trenutku života organizacije, nijedna ne daje odgovor na sve situacije u kojima se organizacija može naći. Dakle i Morgan, koji jasno vidi istodobnu prisutnost suradnje i sukoba u organizaciji, gleda organizaciju isključivo kao instrument za postizavanje određenih ciljeva, pa razmišlja kakav stav zauzet prema tim različitim manifestacijama suradnje i sukoba, kako bi one najviše pomogle, odnosno najmanje odmogle, ostvarivanju utvrđenih ciljeva.

* * *

Trebalo bi, međutim, otići korak dalje. Organizacija je interakcija pa, prema tome nosi u sebi, od početka i nužno, podjednake mogućnosti suradnje i sukoba. Namjerom onoga ili onih koji organizaciju stvaraju da bi pomoću nje ostvarili neke svoje ciljeve dolaze tek poslije toga. Osnivači moraju u polasku računati s temeljnom činjenicom istodobnosti suradnje i sukoba do kojih će organizacija dovesti odnosno koje će izazvati, bez obzira na ciljeve koje su joj oni namijenili. Osnivanje organizacije mora prethoditi neke vrste proširenog uspoređivanja koristi i troškova, a da se koristi ne mogu unaprijed poistovjetiti sa suradnjom, a troškovi sa sukobom. I sukob može doprinijeti učinkovitosti organizacije tako da potakne njezine članove njihovim međusobnim suparništvom na veće zalaganje, baš kao što i sukob među organizacijama može poboljšati spremnost svake od njih da poveća svoju proizvodnost i svoju prilagodljivost promjenama do kojih neprestano dolazi u njihovoj okolini. Baš kao što i beskonflikt na suradnja može biti put u stagnaciju, u pretvaranje djelatnosti u rutinu i nekritičko zadovoljstvo samim sobom.

Međusobno uspoređivanje i odmjeravanje posljedica suradnje i sukoba znatno je složenija operacija nego što se do sada pretpostavljalo. Jedino ne treba misliti da je moguće u organizaciji, kao ni u jednom drugom obliku interakcije, ostvariti suradnju bez sukoba, bilo delegitimiranjem i represijom sukoba, bilo otkupom težnji koje vodi u sukob prednostima ma kakve vrste koje organizacija pruža svojim članovima. To j

nužni prvi korak na našem putu prema napredovanju znanosti o organizaciji i prema realnijem produbljivanju našeg današnjeg znanja o upravi.

VI.

Klasici društvenih znanosti 19. i početka 20. stoljeća – Durkheim, Marx i Weber – su i danas aktualni, osobito ako zanemarimo neka njihova utopijska očekivanja i tumačimo njihove različite pristupe društvenim pojavama, ne kao alternativne, već kao komplementarne, kao što je to, uostalom, već najavljeno u djelu Maxa Webera. Dakle, društveni odnosi nisu u prvom redu suradnja, kako bi proizlazilo iz Durkheimovog učenja o «organskoj solidarnosti», niti u njima vlada samo sukob, kako tvrdi Marxova teorija klasne borbe, nego su suradnja i sukob, ili zajedništvo i borba kako kaže Weber, podjednake mogućnosti prisutne u društvenim odnosima. Teoretičari društvenih znanosti pri kraju 20. stoljeća – Habermas, Luhmann, Castells – razlikuju se od klasika po zajedničkom polazištu u proučavanju društva, a to je za njih komunikacija, i po izričitom prihvaćanju istodobnosti suradnje i sukoba u društvenim odnosima. Ali oni nadovezuju na djelo klasika i svaki od njih odražava posebnost jednog od klasičnih pisaca. Tako Habermas nadovezuje na Marxov konfliktni fundamentalizam u temeljnom sukobu životnog okruženja (*Lebenswelt*) svakog pojedinca i neosobnih velikih sistema privrede i politike. Luhmanna bismo mogli shvatiti kao neo-Durkheimovca kad postavlja tezu da funkcionalno diferencirano društvo otvara eru međusobne ovisnosti ljudi, usporedive s Durkheimovskom organskom solidarnošću, premda i u tom društvu sukob odnosno negacija postojećih odnosa stvara različitosti od kojih kreće daljnja evolucija. A Castells slijedi Webera svojim makro-empirizmom globalnih razmjera.

Temeljni model «interakcija-suradnja-sukob» nastoji izraziti u sažetom obliku konvergenciju motiva u društvenim znanostima prema neke vrste zajedničkog nazivnika, konvergenciju koja je obilježila 20. stoljeće na tom području ljudskog znanja. Taj model suočen sa stvarnim razvitkom moderne države i sa suvremenim tendencijama u reformiranju sustava javne uprave pokazao se plauzibilnim i ne protivurječi poznatim činjenicama. I na jednom i na drugom području sukob se najprije nastoji potisnuti represijom, odnosno razlozi sukoba neutralizirati prednostima koje pojedini sustav nudi svojim suradnicima odnosno članovima, tako da bi se osigurala razmjerno trajna suradnja. Sukob unutar sustava se prenosi na razinu odnosa među sustavima, dakle među državama odnosno sistemima državne uprave, da bi se u kasnijim razdobljima razvitka pojavljivale sve češće strukture koje u sebi uključuju i suradnju i sukob i nastoje održati ravnotežu među njima, strukture kakve su, primjerice svi oblici takmičenja koji se odvijaju prema zajednički prihvaćenim pravilima.

Ovaj konvergentni razvoj u razmišljanju o društvu tijekom 20. stoljeća nameće temeljno pitanje koje se, zapravo, postavlja društvenim znanostima od kad su se

pojave kao posebne discipline s aspiracijom znanstvenosti, tj. traženja objektivne pravilnosti u pojavama.⁸⁰ Znači li misaoni razvitak društvenih znanosti u 20. stoljeće napredovanje prema pragu veće pouzdanosti koji su prirodne znanosti dosegle i među 17. i 20. stoljeća, pragu za koji je Thomas S. Kuhn (1962.) upotrijebio naziv paradigme. Protiv optimističkog odgovora na to pitanje govori izuzetna općenitost modela «interakcija-suradnja-sukob» i njegova, na prvi pogled, univerzalna primjenljivost na sve društvene odnose. Takve «teorije» poznajemo od Heraklitova «panta rei» do Hegelove dijalektike.⁸¹ Takve teorije pokrivaju dovoljno pojava našeg iskustva da bi bile plauzibilne, ali one ne vode nikuda dalje. One se ne mogu daljnjim razmišljanjem ili istraživanjem poboljšati, jer su nekako dosegle vrhunac svoje eksplikativne moći u momentu svog stvaranja. Konfrontacijom s pojedinim konkretnim činjenicama se takvim teorijama nije moglo nauditi, jer je njihova općenitost bila dovoljna da takvu konfrontaciju oplovi i pojedinačno utopi u neodređenosti općeg. Daljnji razmišljanje može dati samo nove primjere, bilo u prirodi bilo u povijesti. Osobito je povijest dovoljno bogata pojedinostima da može poslužiti za ilustraciju bilo kakve tvrdnje. Može postići preciznija sistematizacija, kategorizacija, definicija, potpunija tipologija, ali bit sadržaj teorije ostaje kakav je bio u samom početku: kao u grčkom primjeru, ili sve mijenja ili ništa se ne mijenja.

Može li se ipak od modela, takav kakav je, krenuti dalje? Možda je najveća prateća korist od takvih teorija mogućnost pronaći praznine u njima, slaba mjesta nedorečenosti u konstrukciji, pa vidjeti može li se odatle nastaviti prema novom, prenošenom posebnom gdje suočavanje teorije s činjenicama daje jednoznačne rezultate: ili da ne.

U modelu «interakcija-suradnja-sukob» jedno je takvo slabo mjesto shvaćanje urođenoj agresivnosti čovjeka kao izvoru sukoba. Koji je današnji status Freudove teorije ili shvaćanja koje navodi A. Koestler o tri evolucijska stadija mozga koja koezistiraju u današnjem čovjeku, međusobno nepotpuno koordinirana? To pitanje nije tako daleko od mogućnosti empirijske provjere. Ako je agresivnost u čovjeku stvarstvo koje se može promijeniti tek dugoročnom evolucijskom mutacijom, onda moramo s tim svojstvom računati kroz čitavu budućnost koju možemo obuhvatiti društvenom znanostima ili anticipativnim povijesnim predviđanjem. A možda i nije tako. Ali sukobi mogu neograničeno eskalirati nekom vrstom indukcije konfliktne akcije i proizvesti afekte koji izmiču kontroli, odnosno ako sukobi oko prvenstva mogu

⁸⁰ Taj se pojam znanstvenosti nastavlja na stariji pojam učenosti (scholarship), po kojem se znanstvenika zahtijeva discipliniranost, objektivnost i marljivost u radu, ali nije identičan s tim pojmom.

⁸¹ U grčkoj su filozofiji takve teorije bile jedini način da se općenito misli o svijetu i čovjeku. Moglo ih

mobilizirati dovoljno snažne ambicije, a sukobi oko vrijednosnih orijentacija dovoljne intenzivne emocije, lako je moguće da sve empirijske manifestacije sukobljenosti možemo protumačiti i bez pretpostavljene urođene agresivnosti. Posebno je pitanje, kako djeluje na sukob identifikacija pojedinca s nekom strukturom, društvenom skupinom, organizacijom koje su kao cjelina u međusobnom sukobu. U tom slučaju struktura ne samo legitimira konfliktno ponašanje pojedinca, već i smanjuje osobni rizik za njega postojanjem sukobljenih kolektiva. Nisu li neke najekstremnije manifestacije sukobljenosti proizašle baš iz anonimnosti koju pojedincu daje sukob skupina? U kojoj mjeri stupanj civiliziranosti, u smislu N. Eliasa, utječe na tzv. sukobe iritacije koji proizlaze iz same učestalosti interakcije i bliskih kontakata koje ona implicira? Sve su to pitanja koj upućuju na puteve daljnjeg konkretnog istraživanja kao i apstraktnog razmišljanja koji vode preko onog što daje sama općenita tvrdnja o istodobnosti suradnje i sukoba.

Daljnja slaba točka modela «interakcija-suradnja-sukob» je problem sukoba o činjenicama. Sukob o tome što je, zapravo, stanje stvari smatramo načelno pozitivnim izvorom svega napredovanja u znanju i kapacitetu čovječanstva da se nosi s izazovima s kojima je suočeno. Osobito kad je kombiniran sa suradnjom u traženju odgovora na spornu dilemu. Premda smo i u tom slučaju svjesni mogućnosti da sukob oko činjenica eskalira do emocionalnog intenziteta sukoba koji povezujemo s razlikama u vrijednosnim uvjerenjima, a imamo i empirijske potvrde takve eskalacije. Da li je, i pored toga, znanost najsnažnija potvrda blagotvornog djelovanja kombinacije suradnje i sukoba, suradnje u znanstvenom istraživanju i takmičenja oko toga tko će prije, bolje i potpunije otkriti u čemu je stvar? Da li je ta kombinacija suradnje i sukoba u znanosti, u stvari, početak nove ere u društvenim odnosima? Kako se ona odnosi prema već od ranije postojećim kombinacijama suradnje i sukoba u tržišnoj utakmici, u političkom višestranačju, u stvari u svakom odnosu koji ima karakter igre, dakle natjecanja po pravilima? Sve su to još dosta općenita pitanja, ali konkretnija od opće pretpostavke na kojoj se temelji model, i bliža načinu empirijskog rada u društvenim znanostima.

Put prema svrsishodnijem proučavanju ljudske agresivnosti ne vodi kroz društvene znanosti. One mogu samo opisivati pojedine manifestacije i kategorizirati vjerojatne izvore i povode sukobljavanja. Istraživanja ljudske svijesti i njezine biološke podloge nije stvar društvenih znanosti, premda su rezultati takvih istraživanja presudni za daljnji tijek proučavanja društva. Kao što je, uostalom, napredovanje biokemije bilo uvjet za znanstvene prodore u biologiji od sredine 20. stoljeća. Drugačije stoje stvari sa sukobljavanjem oko činjenica i s raznim oblicima struktura koje u sebi kombiniraju suradnju i sukob, od kojih je način funkcioniranja znanosti samo jedan primjer. To je neposredna domena društvenih znanosti i u tom bi smjeru mogao voditi put do razine njihove veće pouzdanosti.

Zapravo društvene znanosti se već kreću u tom smjeru. Tijekom 20. stoljeća ekonomske su znanosti primjer discipline koja je kombinaciju suradnje i sukoba u tržišnoj privredi znala svesti na, uvjetno rečeno, egzaktne odnose i primijeniti na njih matematičke metode, posluživši se konvencionalnom jedinicom novčane vrijednosti kao jedinicom mjere. Tržišna privreda, međutim, nije jedino područje na kojem kombinacija suradnje i sukoba daje priliku za stvaranje struktura ma i privremeno uravnotežene interakcije. Svaka situacija u kojoj se takmičenje među ljudima odvija po pravilima, od nogometne utakmice do znanstvenog suparništva, je primjer kombinacije suradnje i sukoba.⁸² Pravne i političke znanosti bave se specifičnim oblicima ove kombinacije, kao što su sudski procesi, parlamentarni izbori ili međunarodni odnosi, pa su, stoga, prvi kandidati za primjenu metoda pomoću kojih se očekivani dobici i gubici svake od suradnički-sukobljenih strana mogu točnije međusobno usporediti i odmjeravati.⁸³

Napredak u mikroelektronici i u informatičkoj tehnologiji otvara perspektivu prema mogućem značajnom usavršavanju metoda istraživanja u društvenim znanostima. Simulacija pojedinih procesa i njihova međusobnog djelovanja na računalima mogla bi i za društvene znanosti otvoriti put prema eksperimentu, metode koja je do sada, činilo se, bila pristupačna jedino prirodnim znanostima.⁸⁴

Ako pretpostavimo da bi globalizacija i kretanje prema jednom svjetskom društvu povećalo broj i udio onih društvenih struktura koje su proizašle iz kombinacije suradnje i sukoba, to bi značilo da se mogućnost egzaktnijeg proučavanja takvih struktura, otprilike u smjerovima koji su ovdje napomenuti – teorija igara i kompjutorska simulacija – moglo proširiti na sve značajniji dio društvenog ponašanja ljudi. Baš je zbog toga važno ne zaboraviti kaotične tendencije sadržane u sukobu, i to i onda kad je kombiniran sa suradnjom. U svakom je momentu moguće da sukob eskalira, otme se kontroli i odnosi među ljudima krenu put kaotičnih oblika. Kao što je i vjerojatno da svaki društveni kaos pokrene procese samoorganizacije i stvaranja novih struktura. Je li takva makro transformacija iz reda u nered, pa u novi red, povoljna ili nepovoljna za ljudsku vrstu, to je pitanje na koje samo evolucija može odgovoriti. A evolucija nije po svojim efektima unaprijed određena.

⁸² Knjiga John von Neumanna i Oskara Morgensterna "A Theory of Games and Economic Behavior" (1949.) ovim svojim naslovom izražava ideju bliskosti ekonomske utakmice i svake druge "igre", dakle takmičenja po pravilima. I ta je knjiga zaista postala polazište razvitka teorije igara, vjerojatno najvažnijeg ranog pokušaja da se pojmovni aparat i mjerni instrumenti ekonomije primijene na neodređeni krug oblika ljudskog ponašanja koji se mogu podvesti pod definiciju "igre".

⁸³ Stara podjela na nomotetske i ideografske znanstvene discipline možda tu više šteti nego koristi. Povijest, kao ideografska *par excellence*, ne može izbjeći pitanje na koji se način može iz povijesti učiti. Ako su dosadašnji pokušaji da se iz povijesnih događaja izvuku nomotetski zaključci dali rezultate koji nisu u potpunosti uvjerljivi (npr. Arnold Toynbee), to još ne znači da se ne bi moglo i bolje (npr.

SUMMARY

Converging developments in the social sciences

Eugen Pusić

Towards the end of the 20th century there was a convergence of opinion about who were the founders and classics of modern social science: Emile Durkheim with the idea of necessary cooperation in a world of divided labor, Karl Marx, with the idea of unavoidable conflict in a world divided by class, and Max Weber, with the idea of community on one side and struggle on the other.

Was there also a convergence of opinion about the doctrines themselves? No longer cooperation or conflict as alternative world-views, but cooperation and conflict as converging perspectives on society? The main general theories about society on offer by the end of the century – Juergen Habermas, Niklas Luhmann, Manuel Castells – would suggest an affirmative answer. For the three authors communication is the starting point in understanding human society. For Habermas people cooperate by communicating in their *Lebenswelt*, the milieu of their everyday life, and they communicate with systems, political and economic systems, using generalized means of communication, power and money. Between the individual's *Lebenswelt* and the systems there is permanent conflict, due to the systems' tendency to "colonize" the *Lebenswelt*. For Luhmann society is a system of systems. People communicate using language that is itself a system, based on the alternative code of "yes/no"; any communication is an offer that can be accepted or refused. Therefore, communication means the possibility of cooperation and the possibility of conflict at the same time. Castells, taking a more empirical approach, sees the possibilities of cooperation greatly enhanced by the "information revolution", but at the same time conflicts becoming more frequent by the quest of people for identity, as illustrated by historical events at the turn of the millennium.

This convergence leads to the question, are we approaching a common framework for the social sciences, comparable to the concept of "paradigm" as used by Thomas S. Kuhn? The answer is doubtful, as there are still important authors who see society either as cooperation or conflict. Talcott Parsons, or as conflict, e.g. Michael Hardt and Antonio Negri.

The model implied in the theoretical and empirical work of Habermas, Luhmann and Castells is based on the concept of communication. Society is the sum of communications and communication is society.⁶⁶ Any communication is an offer that can be accepted or refused and thus a starting point of both cooperation and conflict. Both cooperation and conflict are used by fundamental social situations characteristic for human beings as well as by, assumed general modes of human mental functioning. Cooperation is essential for survival in a risky environment as well as the outcome of wishes for proximity and union with others (Freud's Oedipus is a hypothetical example). Conflict is unavoidable among humans faced with scarcity of resources but it is also motivated by aggressive drives purportedly present in the human mental make-up. Cooperation is rational in the pursuit of complex objectives, just as conflict can be

the result of ambition to be or do better than others. Cooperation is natural between people sharing the same values, while loyalty to different values often leads to conflict. Conflict about questions of fact, about what is the case, can be combined with cooperation in the pursuit of knowledge. Cooperation means protracted mutual proximity that can itself lead to irritation and thus to conflict.

Both everyday life and history appear as a web of cooperation and conflict. But there is no symmetry between the two. Cooperative action does not usually increase the strength of emotions that were associated with the reasons leading to it in the first place. Rather the emotions are likely to be replaced over time by habit and the action is becoming routine. Conflict, on the contrary, generates increasingly strong feelings through conflictual action, so that the initial reasons for conflict can become irrelevant and the affects involved can reach a level where they escape rational control by the parties in conflict.

The viability of any kind of society, therefore, depends on arrangements able to establish some kind of equilibrium between cooperation and conflict. These arrangements, called social structures, at first were aimed at delegitimizing, suppressing, arbitrating or otherwise neutralizing conflict. In order to achieve that, they had to be stabilized by internalising a set of norms in the minds of those concerned, habitualizing them in society at large and transmitting them to the following generations as a picture of the world as it is. Structures reinforce in this way, called institutions, had to pay for their exceptional stability by a loss of adaptability, of capacity to change as required by the changing circumstances in their environment. If the speed of change increased, it became inevitable to look for social structures that were perhaps less stable, but therefore more adaptable; such as organizations that can change objectives, members or methods of work without requiring a change of corporate identity. Or law that did not rely on transcendent authority and had therefore to be thought of as permanent but could be produced and changed when necessary by the same legislative or law producing authority.

A real advance in the way to handle cooperation and conflict in society was achieved with the introduction of structures that were able to combine, within their mode of functioning, cooperation with conflict; such as cooperation and competition in the pursuit of knowledge, in the market where parties with competitive interests nevertheless cooperate abiding by common rules of exchange; or a democratic parliament where political parties, representing competing political interests and competing for the votes of the citizens, cooperate in the production of laws and other collectively binding decisions; or courts of law where conflicting parties cooperate in implementing the rules of procedure. As this type of structure, combining cooperation and conflict, is becoming more frequent in human society it suggests the hypothesis that the future development of society will be towards an increasing number of such combinations (e.g. global networks as assumed by Castells).

The plausibility of this hypothesis depends, among other conditions, on the role of evolution in social development. Do the rules of natural evolution: variation, selection, restabilization, without an overall plan or objective – apply to human societies or are they significant

Government is initially, at the creation of the modern State, about conflict and its resolution by superior physical force. Government, however, is gradually expanding and becoming more civilized by the introduction of democratic controls and the assumption that all citizens, entitled to vote in the election of governments, are, in some sense, members of the State as an institution. Thus, the democratic State can be seen, not only as an instrument of conflict within a country, as well as, more destructively, conflict between States, but also as a form of political cooperation among its citizens. Moreover, government is expanding into new fields of activity providing goods and services for its citizens, activities that can be understood as cooperation as well.

The important point is that democratic government with competing political parties is an instance of combining cooperation and conflict within the same structure and that it tends to create similar structures in the political field, such as the mechanism of separation of powers. The historical development of the modern State, however, suggests that structures combining cooperation and conflict are unstable. Escalating conflicts within countries and between States can undermine the cooperative component and may lead to chaotic events, such as wars and revolutions, triggering in turn the reintroduction of authoritarian forms of rule. Also, the institutional stabilization of forms combining cooperation and conflict within the same structure may be difficult due to the dynamics of their interplay, and may be self-defeating by reducing the possibility of such over-stabilized structures to adapt to accelerating changes in their environment.

This suggests that future developments under conditions of globalized interaction may lead, as the best scenario, to the limitation of national sovereignty in order to reduce the risk of inter-State conflict leading to mutually assured destruction. This limitation can be achieved by the creation of a world-wide hierarchy of power, repressing conflict by force, or by achieving a world-wide network, combining simultaneous cooperation and conflict-competition among its components-nodes. The first possibility, a pyramid of authority, would be easier to stabilize but at the price of accumulating repressed conflict to explosive levels. The second, cooperation and conflict in mutual equilibrium, would not increase intra-system pressure to the same degree and would be more able to adapt to novelties, but at the price of long-term instability. The point is that neither conflict-less cooperation nor unlimited conflict can be considered plausible alternatives.⁸⁶

The system of public administration, seen in the light of the model of interaction, cooperation and conflict, is particularly interesting because public administration was from its beginning a system constructed in view of cooperation, and conflict within it was seen simply as deviant behavior. According to the model we are discussing here, however, public administration is interaction, and thus a source of cooperation and conflict, as is any other form of interaction. It is, first, useful to consider the methods developed in order to neutralize conflict in systems of public administration. At first, public administration is an instrument of power, in fact it is the embodiment of the monopoly of legitimate violence in the hands of the State. This fact in itself tended to reduce the pressure of conflict within the system directing it towards objectives outside the system. Also, the ultimate threat of violence was used to enforce

⁸⁶ In opposition to the views of both Francis Fukuyama and Samuel Huntington

norms of cooperation and discourage conflicts among members of the system. At the same time, public servants were in some way associated with the overwhelming power of the state, compensating thus for their feelings of inferiority by being subject to those higher up in the order of power. Organizations are structures constructed in order to delegitimize conflict within their ranks by the authority of common purpose, by loyalty to superiors, by organizational discipline, by solidarity with their colleagues, by allegiance to a profession, by the rational acceptance of given methods of work. Conflicts are filtered out of the administrative system, transferring them to the political level constructed expressly to cope with conflict. The lack of independence inherent in the position of member of a system is compensated by advantages enjoyed by the holder of that position, from monetary benefits to social esteem. The hierarchical order within the organization is legitimated by knowledge and information necessary to perform its tasks being concentrated at the apex of the pyramid.

Nevertheless, conflict is a necessary component of administrative interaction, just as rivalry is for cooperation. For a long time this fact was ignored by the literature in the field, treated as exceptional abnormality, or made the target of caricature. Only recently was conflict within and among administrative organizations recognized for what it is: an unavoidable corollary of organized cooperation. And then, in the tradition of immediate practical application, the attempt was made to use conflict as an additional stimulus of performance, from competition among public servants for the diminishing number of available positions to the top of the pyramid to competition among similar agencies for the rewards of excellence. At the same time the negative psychological and social consequences of conflict in administrative systems were also recognized. All this should lead to a fundamental theoretical reorientation of thought to think about organized human cooperation in general. Cooperation implies conflict whatever the purpose of interaction. Systems of public administration can be understood only when this basic fact is accepted and assimilated. Whatever achievement we expect from them: "honest and fair", to be "robust and resilient", to be "lean and purposeful" (Hood 1991), can be pursued only under conditions where cooperation and conflict are present at the same time and are given equal weight in our planning and implementing.

* * *

In the course of the 20th century, thinking in the social sciences converged toward a view of society as interaction-communication implying both cooperation and conflict. This convergence, however, does not yet spell out a theory that could function as a generally accepted framework in the social sciences, a paradigm in the Kuhnian sense. First, it is not generally accepted. There are still serious authors seeing society alternatively as cooperation or conflict. Second it is too general, like some theories from Greek antiquity or Hegelian pre-modernism, to be meaningfully confronted with the facts. On the other hand, it shows promise on the level of extreme concreteness when applied to organizational engineering in administrative systems, as well as explanatory plausibility when considering the development of political institutions in the modern democratic State. Thus it seems justified to venture some additional investment of work in exploring its possibilities.

man mind. Possibly this hypothesis may prove unnecessary and the tendency of conflict escalate out of control explainable by a combination of induction through conflictual act, the property of consciousness to produce delusions about situations of conflict, and the characteristic of human associations of any kind to make conflict among them more likely by reducing the individual's responsibility for its consequences as well as diminishing the personal risk involved.

Another might be to expand the methods of economic science and use its experience handling combinations of cooperation and conflict, such as competition in a market, to analyze other combinations of cooperation and conflict. Assuming that these combinations, such as global networks, will in future become the rule in human society. And on the condition that a unit of measurement can be found, comparable to a sum of money or an hour of work time, that can be applied not only to the results of cooperation but also to the transaction cost of conflict.

Literatura

- Aldrich, John: *Why Parties? The Origin and Transformation of Party Politics in America* (Chicago, University of Chicago Press, 1995)
- Allison, Paul D. *Cultural Relatedness under Oblique and Horizontal Transmission* (Ethology and Sociobiology, Vol.13, 1992, 153-169)
- Argyris, Chris: *The Individual and Organization, Some Problems of Mutual Adjustment* (Administrative Science Quarterly, No.1, 1957)
- Ashby, W. Ross: *An Introduction to Cybernetics* (New York, Wiley, 1963)
- Barnet, Richard and John Cavanagh: *Global Dreams: Imperial Corporations and the New World Order* (New York, Simon and Schuster, 1994)
- Beck, Ulrich: *Risikogesellschaft* (Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1986)
- Beck, Ulrich und Peter Sopp (Hg.): *Individualisierung und Integration* (Opladen, Leske & Budrich, 1997)
- Berger, Peter L. and Thomas Luckmann: *The Social Construction of Reality, A Treatise in the Sociology of Knowledge* Garden City, N. Y., Doubleday, 1966)
- Bobbio, Norberto: *Democracy and Dictatorship, The Nature and Limits of State Power* (Cambridge, Polity Press, 1989)
- Boudon, Raymond: *Scientific Advancement in Sociology*, in "The Identification of Progress in Learning" (Cambridge, Cambridge University Press, 1983)
- Bourdieu, Pierre: *Outline of a Theory of Practice* Cambridge, Cambridge University Press, 1977)
- Boyd, Robert and Peter J. Richardson: *Cultural Transmission and the Evolution of Cooperative Behavior* (Human Ecology, Vol.10, 1985, 325-351)
- Campbell, Donald T: *On the Conflicts between Biological and Social Evolution and between Psychology and Moral Tradition* (American Psychologist, Vol. 30, 1975 1105-1126)

- Castells, Manuel: *The Information Age: Economy, Society and Culture*, Vols. I, II, III (Oxford, Blackwell, 1997-2000)
- Castells, Manuel: *Uspon umreženog društva* (Zagreb, Golden Marketing, 2000)
- Dahl, Robert A: *Democracy and its Critics* (New Haven, Yale University Press, 1989)
- Durkheim, Emile: *Quod Secundatus Scientiae Politicae Constituendae Contulerit* (Bordeaux, Gounouillon, 1892)
- Durkheim, Emile: *De la division du travail social* (Paris, Felix Alcan, 1893)
- Durkheim, Emile: *O podeli društvenog rada* (Beograd, Prosveta, 1972)
- Durkheim, Emile: *Les formes elementaires de la vie religieuse – Le systeme totemique en Australie* (Paris, Felix Alcan, 1912)
- Elias, Norbert: *Ueber den Prozess der Zivilisation: Soziogenetische und psychogenetische Untersuchungen, Band I, II* (Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1976)
- Fayol, Henri: *Administration industrielle et generale* (Paris, 1916)
- Foucault, Michel: *Dits et ecrits* (Paris, Gallimard, 1994)
- Freud, Sigmund: *Massenpsychologie und Ich-Analyse; Die Zukunft einer Illusion* (Frankfurt am Main, Fischer Taschenbuch, 1993)
- Freud, Sigmund: *Das Unbehagen in der Kultur und andere kulturtheoretische Schriften* (Frankfurt am Main, Fischer Taschenbuch, 1993)
- Gehlen, Arnold: *Urmensch und Spätkultur, Philosophische Ergebnisse und Aussagen* (Bonn, Athenaeum, 1956)
- Gulick, Luther and Lyndal Urwick: *Papers on the Science of Administration* (New York, 1937)
- Habermas, Juergen: *Theorie des kommunikativen Handelns, Band I, II* (Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1981)
- Hardt, Michael and Antonio Negri: *Empire* (Cambridge/Mass, Harvard University Press, 2000)
- Hayek, Friedrich A. von: *Droit, legislation et liberté, vols. I, II, III* (Paris, Presses universitaires de France, 1992)
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich: *Grundlinien der Philosophie des Rechts, oder Naturrecht und Staatswissenschaft* (Berlin, 1820)
- Heerich, Thomas: *Transformation des Politikkonzepts bei Hobbes und Spinoza. Das Problem der Souveränität* (Wuerzburg, Koeningshausen & Neumann, 2000)
- Hirschmann, Albert O: *The Passions and the Interests: Political Arguments for Capitalism before its Triumph* (Princeton NJ, Princeton University Press, 1977)
- Hobbes, Thomas: *Elementorum Philosophiæ Sectio Tertia: De Cive* (Amsterdam, Elsevier, 1647/prvo izd. 1642/)
- Hood, Christopher: *A Public Management for All Seasons?* (Public Administration, Vol. 69, No. 1, 1991, 3-19)

- Hood, Christopher, Oliver James and Colin Scott: Regulation of Government: has increased, is it increasing should it be diminished? (Public Administration, Vol. 78, No. 2, 2000, p. 283-304.)
- Hume, David: *Political Essays* (New York, The Liberal Arts Press, 1953)
- Kelsen, Hans: *Das Problem der Souveränität und die Theorie des Völkerrechts: Beitrag zu einer reinen Rechtslehre* (Tübingen, Mohr, 1920)
- Keohane, Robert O: *Governance in a Partially Globalized World* (American Political Science Review, Vol. 95, No.1, 2001, 1-13)
- Kreische Joachim: *Konstruktivistische Politiktheorie von Hobbes zu Spinoza* (Fundamenta iuridica, Beiträge zur rechtswissenschaftlichen Grundlagenforschung – Baden-Baden, Nomos, 2000)
- Kuhn Thomas S: *The Structure of Scientific Revolutions* (Chicago, The University of Chicago Press, 1962)
- Lawrence, P.R. and J.W. Lorsch: *Organization and Environment* (Cambridge/Mass. Harvard University Press, 1967)
- Levi-Strauss, Claude: *Tristes tropiques* (Paris, Plon, 1955)
- Luhmann, Niklas: *Die Gesellschaft der Gesellschaft, Band 1, 2* (Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1997)
- Madison, James: *Federalist No.10* (1787) u Alexander Hamilton, John Jay, and James Madison *The Federalist Papers* (ed. Jacob E. Cooke, Middletown, Wesleyan University Press, 1961)
- Marshall, Thomas H: *Bürgerrechte und soziale Klassen; Zur Soziologie des Wohlfahrtsstaates* (Frankfurt am Main/New York, Campus, 1992)
- Maslow, Abraham H: *Toward a Psychology of Being* (Princeton, Van Nostrand, 1968)
- Marx, Karl: *Kapital, Kritika političke ekonomije /1867/* (Zagreb, Kultura, 1947)
- Marx, Karl: *Kritika Hegelove filozofije državnog prava / 1843/* u Adolf Dragičević, Vjekoslav Mikecin, Momir Nikić (izd.): *Glavni radovi Marxa i Engelsa* (Zagreb, Stvarnost, 1978)
- Macy, Michael W: *Natural Selection and Social Learning in Prisoner's Dilemmas: Coadaptation with Genetic Algorithms and Artificial Neural Networks* (Sociological Methods and Research, Vol. 25, 1996, 103-137)
- Mayo, Elton: *The Human Problems of an Industrial Civilization* (New York, Macmillan, 1933)
- Michels, Robert: *Sociologija partija u suvremenoj demokraciji; Istraživanja o oligarhijskim tendencijama u životu skupina/1911/* (Zagreb, Informator/Fakultet političkih znanosti, 1990)
- Morgan, Gareth: *Images of Organization* (Beverly Hills, Sage, 1986)
- Neumann, John von and Oskar Morgenstern: *Theory of Games and Economic Behavior /1949/* (Princeton, Princeton University Press, 1953)

- Pareto, Vilfredo: *Traite de sociologie générale* (Geneve, Droz, 1968)
- Parkinson, Northcote C: *Parkinson's Law and Other Studies in Administration* (New York, Ballantine, 1969)
- Parsons, Talcott: *The Social System* /1951/ (New York, The Free Press, 1966)
- Pusić, Eugen: *Društvene znanosti početkom 20. stoljeća* (Rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti br.482, 2001, 55-80)
- Rawls, John A: *A Theory of Justice* (Cambridge/Mass. Harvard University Press, 1971)
- Rhodes, R. A. W: *A guide to the ESRC's Whitehall Programme 1994-1999* (Public Administration, Vol.78, No.2, 2000, 251-282)
- Schmitt, Carl: *Pojam politike i ostale razprave* (Zagreb, Matica Hrvatska, 1943)
- Schwinn, Thomas: *Staatliche Ordnung und Sozialintegration* (Koelner Zeitschrift fuer Soziologie und Sozialpsychologie, Jg. 53, Heft 2, 2001, 211-232)
- Sieyes, Emmanuel-Joseph: *Qu'est-ce que le Tiers Etat* (Geneve, Droz, 1970)
- Simon, Herbert A: *A Mechanism for Social Selection and Successful Altruism* (Science, No.250, 1990, 1665-1668)
- Smelser, Neil J. and Paul P. Baltes: *International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences* (Chicago, International Encyclopedia, 2002)
- Sonnenfels, Josef von: *Grundsätze der Polizei-, Handlung und Finanzwissenschaft* (Wien, 1777)
- Spinoza, Baruch de: *Abhandlung ueber die Verbesserung des Verstandes; Abhandlung vom Staate* (Hamburg, Felix Meiner, 1977)
- Steiger, Heinrich: *Geht das Zeitalter des souveränen Staates zu Ende?* (Der Staat, Jg.41, No.3, 2002, 331-357)
- Stichweh, Rudolf: *Inklusion in Funktionssysteme der modernen Gesellschaft* in Renate Mayntz et al. (Hg.) "Differenzierung und Verselbständigung" (Frankfurt am Main/New York, Campus, 1988)
- Suganami, Hidemi: *The Domestic Analogy and World Order Proposals* (Cambridge, Cambridge University Press, 1989)
- Taylor, Frederick W: *The Principles of Scientific Management* (New York, 1911)
- Toynbee, Arnold: *A Study of History, Vols. I-XII* (London, 1954)
- Trist, Eric L. and K. W. Bamforth: *Some Social and Psychological Consequences of the Longwall Method of Coal-Getting* (Human Relations, Vol. 3, No.1, 1951)
- Wallerstein, Immanuel: *Social Science and Contemporary Society* (Presidential Address to the XIVth World Congress of Sociology, Montreal, 1998)
- Weber, Max: *Wirtschaft und Gesellschaft* (Tuebingen, Mohr, 1921)
- Wilson James Q: *Bureaucracy; What Government Agencies do and why they do it* (New York, Basic Books, 1989)
- Wittfogel, Karl A: *Oriental Despotism; A Comparative Study of Total Power* (New Haven, Yale University Press, 1957)
- Woodward, Joan: *Management and Technology* (London, HMSO, 1958)

SADRŽAJ

Nenad Cambi

DIOKLECIJANOVA ŽENA PRISCA I KĆERKA VALERIA	1
---	---

Lujo Margetić

O NEKIM PITANJIMA NAJSTARIJE HRVATSKE POVIJESTI	19
I. Uvodna napomena	19
II. Goldstein	20
III. Budak	29
IV. Katačić	42
1.	42
2. Bilješka Petra Lucija o bizantskom caru Teodoziju	52
V. Pohl	56
VI. Margetić	62
1.	62
2.	64
Sažetak	91
Zusammenfassung	95

Eugen Pusić

Uvod	101
NEKI KONVERGENTNI MOTIVI U DRUŠTVENIM ZNANOSTIMA	101
I. Konvergencija kod osnivača	103
1. Emile Durkheim	103
2. Karl Marx	106
3. Max Weber	108
Sigmund Freud	111
II. Zajednički nazivnici	116
1.	116
2.	120
3.	124
Bilanca 20. stoljeća u društvenim znanostima	133
III. Model	137
1. Interakcija	137
2. Suradnja i sukob	139
3. Društvene strukture	147
a) Učvršćivanje i prilagođavanje društvenih struktura	149
b) Suradnja i sukob u društvenim strukturama	151
c) Evolucija društvenih struktura	156

IV. Država	159
1. Stvaranje apsolutne monarhije	160
2. Nastajanje demokratske nacionalne države	162
3. Priroda i utjecaj pravne države	168
4. Razvitak demokratske socijalne države	172
5. Suvremene promjene društvenih okvira države	179
6. Posljedice društvenih promjena za državu	183
a) Suverenost	183
b) Legitimnost	185
c) Socijalna država	186
V.	196
1. Državna odnosno javna uprava u povijesnom razvitku	197
a) Upravni sustav apsolutističke monarhije	198
b) Upravni sustav demokratske nacionalne i socijalne države	200
2. Upravni sustav -- unutarnji odnosi	204
a) Uprava kao instrument suradnje – planirana jednostranost	205
b) Reagiranje na sukobe u upravi – od negacije do toleriranja	208
c) Perspektive razvitka odnosa u upravi – kombinacija suradnje i sukoba	210
3. Ideje o upravi u povijesnom rasponu	216
a) Hegel i Marx o državnoj upravi	216
b) "New Public Management"	220
c) "Slike organizacije"	223
VI. Zaključak	226
Summary	230

Izdavač

HRVATSKA AKADEMIJA ZNANOSTI I UMJETNOSTI

Za izdavača

akademik Slavko Cvetnić, glavni tajnik

Tehnički urednik

Ranko Muhek

Lektor

Suzana Jukić

Korektor

Nena Bogdanić

Naklada

450 primjeraka

Tisak

Z i B Mladost